

મુરતની સહેલ

(દાસાવધિ—એક ફરી મુરતી)

કૃતીક્રમ

પંક્તિ પહેલાં:-

૧ નામ—ચાલેર અને ચેરીઓનાં	૧
૨. ઉત્તરમાં પર્વત	૮
૩. મુરતની સગવડો	૨૩
૪. ધોમ	૩૧
૫. પુણ્ય મુગ	૪૦

પંક્તિ બીજી:-

નિવેદન

સુરત પરત્વે હજવી લેખમાળા લખ્યા પછી દિબાર્યા પ્રતિબંધક કાયદો મુંબઈ રાજ્યમાં થયો. પણ દ્વિપ્રસ્તાવના પ્રતિબંધક કાયદો અસ્તિત્વમાં હોવાનું જાણવામાં નથી. એટલે આ પુસ્તકની બે પ્રસ્તાવના—બે ભાગમાં પ્રસ્તાવના—આપવાનો નિર્ણય કર્યો છે. લેખમાળાના લેખો ૧૯૪૦થી ૧૯૪૨ની આસપાસ કે તે પહેલા લખાયેલા અને ૧૯૪૪માં તે તેને બહાર પાડવાની સંપૂર્ણ તૈયારી પણ થયેલી. પ્રસ્તાવના પણ લખાઈ ગઈ. પણ ભાગ્ય-વશાત પુસ્તક અપ્રકટ રહ્યું અને એની પાછળથી લખાયેલું Fantastic Cases એ નામનું અદાલતને લગતું વિનોટનું પુસ્તક અને ૧૯૪૬ માં બહાર પડ્યું. ત્યારબાદ તરત જ હું ન્યાયાધીશ નિમાયો. ત્યારપછીની મોટા ભાગની કૃતિઓ નીચેની વાતચીત પરથી માલમ પડશે:

“કેમ, હમણાં કંઈ લખતા નથી કે શું?”

“લખું છું ને નિયમિત લખું છું.”

“ક્યાંથી લખો છો? કંઈ વાંચવામાં નથી આવતું.”

“અહિં જ લખું છું. તમે વાંચવા પ્રયાસ કરો ત્યારે ને !”

“ક્યાંથી પ્રસિદ્ધ થાય છે? શા વિષય પર લખો છો?”

“કોર્ટમાંથી જ પ્રસિદ્ધ થાય છે. વિવાદી-પ્રતિવાદી પર જજમેન્ટ લખું છું.”

આમ છતાં પડી દેવ તે તો ટળે કેમ ટાળી? વહેદરા આપ્યા પછી શ્રી. રાયચુરાની સતત ઉધગણી અને રમણભાઈ દેસાઈના પ્રોત્સાહનથી પ્રસંગોપાત લખવા માંડ્યું. એલ ઈન્ડીઆ રેડીઓએ હજવા વિષયો પર વાતચીત ગોઠવી. એ ઉપરથી બીજા લેખોની માગણી થઈ અને તેને પરિણામે સુરતની સહેલનું દોરી બાંધી મૂકી છાંડેલું મેન્યુસ્ક્રીપ્ટ બહાર આવ્યું. ગુજરાત પ્રકાશને વાંચ્યું અને તેને પ્રસિદ્ધ કરવાનું નક્કી થયું. આ વર્ષના આગામાં કેટલાક ફેરફાર થયા છે. ગટરના ગણેશ મંડાયા છે હોળીની ઊજવણી-

માંનાં બીભત્સ તત્વો અને તોફાન ઓછાં થયાં છે. શહેરની ધીસ ભાગ્યે જ નીકળે છે. વધતી જતી મોટરોએ ઘોડાની સરતો કમી કરી છે અને સીધી અગત્યનું તો એ કે આઠ વર્ષથી મામાન્ય રીતે મુરતબદ્ધરહેતો હોવાથી સુરતની ધમધમતી નારી પરની પકડ કંઈક ઢીલી થઈ છે પણ અંદર પચેલું સુરતીત્વ કમી થતું નથી.

પણ આ તો પ્રસ્તાવનાની પ્રસ્તાવના થઈ. એની ૧૯૪૪ ની મૂળ પ્રસ્તાવના તો નીચે મુજબ છે. આ રાષ્ટ્રીય બચતના જમાનામાં એ પ્રસ્તાવનાને, સમૂળગી રદ કરી આખી નવી પ્રસ્તાવના લખવાનો વ્યય કરવો ચાગ્ય લાગ્યો નહિ. જાના નિવેદનનું આકર્ષણ હતું. તે સુરતમાં લખાપેદનું હતું અને લેખમાળાને અનુરૂપ તેનો ધ્વનિ અને આત્મા હતા એટલે તેને એમ ને એમ કાચમ રાખ્યું છે, તે નીચે મુજબ છે:

કાલિયાવાડની વીરભૂમિના હાસ્યકારે હાસ્યરસનાં દરથી અખારામાં ગોઠવ્ય છે. મુરતના સીધી વધુ લાક્ષણિક હાસ્યકાર સદગત શ્રી. દ્યેટાલાલ રાધાભાઈ જગીરદારે પોતાના પુસ્તકને 'હિપિયા'નું બીરૂદ આપ્યું છે. 'હિપિયું' એ સુરતની લાક્ષણિક વાનગી છે. તેવી જ રીતે અગાથી એ પતંગપ્રિય સુરતનું માનીનું કીર્તિગણ છે. એ અગાથીમાં માત્ર એક કે બે પ્રધાનપાત્રો ભાગ નથી ભજવતાં, પ્રેક્ષકો પણ આનંદ માણી શકે છે. સુલેહશાંતિના સમયમાં ઉપરથી આવીને કોઈ દબાવી શકવાની કે પેટામાં ભરાઈ હાથ મારી જાય તેવી ભીંતિ ન હોય ત્યારે એ કલામાં પગરવ ન કર્યો હોય તેમને અથવા ઓછો કર્યો હોય તેમને પણ સહેલ આપી શકાય છે. આ નાનું પુસ્તક સુરતની અગાથીએથી અપાતી સુરતની લાક્ષણિકતાઓ અને વિચિષ્ટતાઓની એક સહેલ છે.

સુરતના સુરતી તત્ત્વને મૂર્તિમંત કરતી તેની લાક્ષણિક સંસ્થાઓનો આછો અને હળવો પરિચય છે એમાં કંઈ આલ્પવાદક તત્ત્વો હોય તે સુરતનાં છે, ગૂઢિઓ હોય તે મારી છે

એ સહેલ આપવા ચાર પંજમાં વહેંચાયેલા એક કૂટી (કોટી) પતંગ તૈયાર રાખ્યા છે. પતંગવાજાની દુકાને બાંધેલા પંજઓમાં દેખાતી વિવિધતા એમાં દેખાયે. કોઈ પંજે 'લાડવેદાર' જેવો ખાદ્યપદાર્થોના સૂચનથી મોડમાં પાણી લાવે તેવો હશે તો કોઈ દુન્નેદારની જેમ સુસવાટા કરતાં કુદરતનાં વિનાશક તત્ત્વોને સ્પર્શતો હશે. કોઈ પંજગી રંગવાળો હશે તો કોઈ એકરંગી અને સાદો હશે.

પંજના પતંગોની દેખીતી એકવિધતામાં પણ તપાસીને જોનાર જોઈ જાય છે. લોથિયાર દુકાનદાર પંજનો ઉપરનો પતંગ ઉપરથી ચારે, સુરંગી ગાંઠવી ઘણીયે વાર પાછલા પતંગોમાં કોઈ જરા ફાટલો, કોઈ થાંગડી-વાળો, કોઈ જાડા ઢઠ્ઠાનો તો કોઈ ગાંઠવાળા ઢઠ્ઠા-કમાનનો ટેંગવી દે છે તેમ, જે અનાયાસે આ પંજઓમાં કોઈ નુકસાની માલ દેખાય તો સુશવાચક નિભાવી લેશે. કુશળ સુરતી તો એવા પતંગને પણ સરખો બનાવી તેની મજા માણી જાણે છે છાપ ખાતો હોય તો ઢઠ્ઠો મરડીને, બહુ ઢઠ્ઠાતો હોય તો ઉપજ્જે કન્ને ગાંઠ મારીને અને કન્નાતો હોય તો સામી તરફ ભારણ બાધીને તેને સરખો કરે છે અને ન સુધરે તેમ હોય તો છેવટે લકાવી માગે છે, એવો કોઈ વાચકને મળી આવતાં ઉપલા જેવો કિમિયો વાચક અજમાવશે તો તેવામાર્થી પણ ધોડીઘણી સહેલ જરૂર મેળવી શકશે

બધાયે પતંગો સાથે બન્યા નથી જૂના પતંગોને માથવીને બાંધી રાખવામાં આવે છે તેમ કેટલાંક વર્ષો પર બનેલા અને પડી રહેલા કેટલાંક સુરતી કાગળના અને સુરતમાં બનેલા છે કોઈ દુમસના દયાકોર સ્નેહોરિય-મમા બન્યા છે તો કોઈના કાપડકા માથેરાનના ગિરિવિહારના શીતળ વાતાવરણમાં ધણા છે તમામ પર ટાપટીપ થઈ પંજ સુરતમાં બધાયેલા છે અને અનુકૂળ પવન આવતાં ચગાવાયા છે એક પતંગ ચગતો જોઈ બીજને પતંગ ચગાવવાનું મન થાય છે તેમ મુંબઈ ચગતું જોઈ એમ ધઓનું કે પવન થઈ જાય ત્યાં સુધી ઢીલ કરવી હવે મુનામજ નથી.

પરતી અને પંજે લઈ પદ્મનિસર પતંગ ચગાવવા લાગે સમયે ચઢું છું. કિશોર હતો અને વકીલ નહોતો તે વખતના શરૂઆતના સર્જન લઈ 'કિશોરવકીલ' તરીકે વિનોદવાટિકા દ્વારા પ્રાદિત્યની અગાથીએ હું ચઢેલો. ન્યારબાદ કોઈ કોઈ વર્ષે કોઈ કોઈ વખતે એક જે પતંગ અને પાથેરિયા પોંડુલઈ કોઈ પતંગપ્રેમીના સહભાવ અને પ્રેરણાથી અગાથીએ આવરનવર આવી જતો એવો અલપજલ્લપનો પતંગવિહાર ધમ્મીવાર દીકરામાં પણ નથી આવતો અને પતંગ ચગાવનારની ગણનામાંથી પણ નામ દમી થતું જાય છે. હવે વકીલ થઈ કિશોર મટયા પછી પાછો કિશોરાવસ્થાનો પતંગપ્રેમ જાગ્યો છે અને જૂના કીર્તનગ્રામાં પ્રવેશ કરી આ 'સુરતની સહેલ' વાચકના હાથમાં મૂકું છું. હવે તો કંઈ નહિ તો સંકીર્તિ સમયે એ ભૂમિમાંથી ન ખગવા નિર્ધાર કર્યો છે.

એક બાબતનો ખાસ સ્વીકાર કરવાની જરૂર છે. આ પંજાઓમાંના એક પતંગ 'સુરતની કુંડળી'નું સર્જન શ્રી. ગજેન્દ્રશંકર લાલશંકર પંડ્યાને આભારી છે, એ પતંગના સર્જનનો વિચાર મને સૂઝ્યો પણ તેને માટે જરૂરી કાગળ, કાપ ઢાંકા, મારી પાસે ન હતા. શ્રી. ગજેન્દ્રશંકરે એ સાધનો પૂરાં પાડ્યાં અને મેં ભેગાં કરી તેમની સૂચના મુજબ રચના કરી. એના સાધનનો જે યથ હોય તે એમનો છે, એની બનાવટમાં જે દોષ હોય તે મારા છે.

એ પંજા તપાસી આપવા અને જરૂરી થોંગડી મારી આપવામાં મારા મિત્ર રત્નછોડદાસ મહેતાએ મને મદદ કરી છે તેમનો ક્ષાત્રી છું. આ પતંગો ચગાવવામાં, ફાટેલાને સાંધી આપવામાં, પરતી પટ્ટવામાં કોઈ આવે તેનો નિર્દેશ કરવામાં, 'કાપ્યો છ' ની ઘોષણા કરવામાં, દોરી વૂટવા પ્રયાસ કરનારને દોરી વૂટવાના ખરા સ્વરૂપની ઓળખાણ દર્શાવવામાં જે કોઈએ મદદ આપી હશે કે આપશે તેનો આભારી છું અને રહીશ."

ખંસીલાલ છોટાલાલ વકીલ

સુરતની સહેલ

પંજે પહેલો

(૧) નામ : શહેર અને શેઠીઓનાં

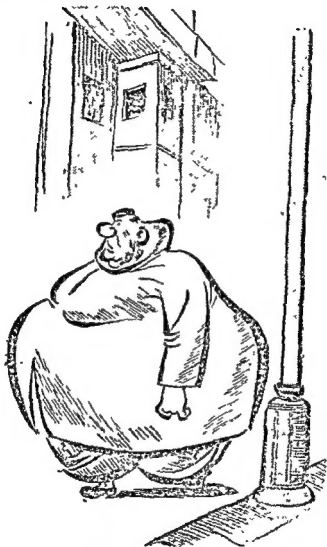
કેઈપણ વસ્તુ યા વ્યક્તિનું નામ તેના પરિચયનું મહત્ત્વનું અંગ છે

નામમા તો શું છે? ગુલાબને ગુલાબ ન કહો તેથી તેની સુવાસ ઓછી થવાની છે? આવી દલીલો શ્રેષ્ઠપિયરનું સૂત્ર ટાળીને કરવામાં આવતી આપણે સાંભળીએ છીએ પણ બાળકના જન્મની આગાહી થાય ત્યાંથી તે બાળકનું નામ પડે ત્યાં સુધી જે ચર્ચા, મંત્રણા, વાદવિવાદ તેના નામકર્મના વિષયમાં થાય છે તે જોતા નામનું મહત્ત્વ છે, એ સ્વીકારવું પડે છે મારા એક ઓળખીતા છે તે તો સ્ત્રી અને પુરુષોનાં સારાં નામોની એક યાદી રાખે છે અને વિકલ્પે થસદગી પણ કરી રાખે છે રા લલિત મોહન ગાંધીની પોતાની ખાત્રી એ બાબતમાં મેળવી નથી પણ કહેવાય છે કે લોકોને નામ શોધવાની સુગમતા પડે એ દ્રષ્ટિએ પોતાના નાટક તથા ટૂંકી વાર્તાનાં ખાત્રોનાં નામ પાડે છે નામમાં કંઈ નથી એવી દલીલ કરનારા ગુલાબને બદલો કહી જશે તો તેથી ગુલાબની સુવાસ તો નહિ ઘટે પણ ગુલાબ પ્રત્યેનું આર્મ્પણ અને ઉમળકો એટલા નહિ જ રહે

નામમા કંઈ અર્થ ન હોય તો એક સુંદર અને લાવણ્યવતી બાળાનું નામ ગોમતી કે ઉજ્જમ, જડી કે ચન્ન હોવાનું સાંભળી આપણી સૌંદર્યભાવનાને

આઘાત શું કામ પહોંચે? સૌંદર્ય જાણે જાતે જ ઓમરી જતું હોય એમ શા માટે લાગે? જે નામનો કોઈ અર્થ ન હોય તો પશ્ચીમે સાચરે જતી છોકરીનું નામ સાસરિયાં શા માટે બદલે ? જે નામ અર્થહીન હોય તો વિરોધીઓ નામ પાડે તેથી સાક્ષરો કે રાજનીતિજ્ઞોને શા માટે ખિજવાટ થાય ? જે નામમાં અર્થ ન હોય, ભાવના જગાડવાની કે દર્શાવવાની શક્તિ ન હોય તો પ્રેમીઓ નામને ટુંકાવી તેનું નવસર્જન કરી પોતાનો કોડ અને વલાલ બતાવવાનો કેમ પ્રયત્ન કરે ? સુધીલાનું સુશુ, સરોજનું સડ, અને શોભનાનું શોભ થતું હશે તે શું થોડા શ્વાસોશ્વાસ બચાવી જીવન ટાંખાવવાને ?

વસ્તુ અને વ્યક્તિનો પરિચય તો નામથી થાય છે. કેટલીક વાર તેમને જેઈને તેમના નામની તજવીજ કરીએ છીએ. કેટલીક વાર નામ આપણે પ્રથમ સાંભળીએ છીએ અને પ્રત્યક્ષ પરિચય પાછળથી થાય છે. નામ માત્ર કંઈ કંઈ ભાવ અને ચિત્ર આપણી કલ્પનામાં ખડાં કરે છે. વિક્રમનું નામ માત્ર પરોપકાર, પરાક્રમ, પ્રીતિ અને પ્રજાવત્સલતાની મૂર્તિ રચે છે. વત્સલાના નામથી વાત્સલ્ય, ચપલાના નામથી વિદ્યુત મમો વેગ અને પ્રભાના નામથી તિમિરનો નાશ કરતું તેજ મૂર્તિમંત થાય છે, તેવી જ અસર નામની આસપાસ રચા-એલા વાતાવરણની છે. શરીર જોયા વિના કોઈ કન્યા રાશિવાળા ગ્રખમ સાથે દુસ્તીકરવાની હા કહેવાનું મન થાય કારણ કે જ્યોતીન્દ્ર નામ માત્રથી જ્યોતીન્દ્ર દેવેની સુકલકડી તરવીર ઊભી થાય અને ડર ન લાગે પણ વૃષભ રાશિ-વાળા સાથે કે માણેકરાવ સામે લડવાની જીગર જ તેને જોયા વિના ના ચાલે. કેટલીક વાર નામમાત્રે ઊભું કરેલું ચિત્ર કંઈ હંમેશા ખરું પડતું નથી. નામે ઊભી કરેલી કલ્પનાસૃષ્ટિને પ્રત્યક્ષ અનુભવે મજબુત ફટકો પડે છે. કેટલીક વાર નામ હોય છે ગુલાબ પણ ન હોય સુગંધ, રૂપ કે કુમાર; નામ હોય અમુલખરાય પણ આવેલી હોય નાદારી; નામ હોય સુસ્મિતા પણ મોરગનતા વિશુદ્ધ દીવેલની જાહેરખબરને લાચક મુખાકૃતિ હોય, છતાંયે નામમાં ભાવ જગાવવાની, કલ્પના ઉત્તેજવાની, મન જીતવાની, છાપ પાડવાની અદ્ભુત શક્તિ છે. જેમ નામ દૂંડું, ભાવવાણી અને મધુર તેમ સુંદર

સુરતનું નામ પણ તેવું જ છે, ટૂંકું, મધુર અને ભાવવાહી. સુરતનું નામ સુંદર છે તેવી તેની ઉત્પત્તિ પણ Romance અદ્ભુતતાથી ઓતપ્રોત છે. બાળપણના કીકો, બાબો, નાની બેબી વગેરે હોય છે તેમ

સુરતના જાનપાવનાં સૂર્યપુર, સુચપ્પ, સુરદ, સુપાર્ક વગેરે જુદાં જુદાં નામો હોવાની વિદ્વાનોની અને પોતાને વિદ્વાનો માનનારાઓની આટલ છે તેમને મતે માત્રન મોટપણે સ્થિર નામ ધારણ કરે છે તેમ ઉમગ-લાય- થતા મુરત મુરત નામ ધારણ કર્યું છે

સુરતનું નામ માત્ર એક વિશ્વશાસતા અને વિશિષ્ટતા છે એવા દૃષ્ટિએ ઉમેરે જેના નામ વોશિગ્ટનની પેઠે દેશભક્ત અને દેશરક્ષકની યાદગીરીમાં પડ્યા હોય. વિજેતાઓએ તારાજ કરીને આબાદ કરેલા યા વત્તાવેલા અમદાવાદ, મહેમદાવાદ જેવાં સ્થળો ઉમેરે કોઈ પુણ્યના મુનિની યાદ માનવતું ભુગુપુર-ભરૂચ જેવું શહેર ઉમેરે પણ એક રામજીની નામની યાદગીરી નાશવવાની અદ્ભુતતા, અપૂર્વતા અને ઉદારતા તો મુરતની જ છે પોતાનું ગૌરવ ઓસર્યા પછી જગત પોતાના પ્રત્યે બેચાર બને છે એવી ફરિયાદ ગમજીની છે પણ એ સુંદરી સુરતાનો દેહ પડ્યે સોકાઓ થઈ ગયા છે છતાં સુરત સુરતાનો સ્મૃતિધ્વજ ફરફવાની રહ્યું છે ગુજરાતી ત્રીજી ભણતો હતો ત્યારે સુરતનું નામ સુરતા નામની રામજી પરથી પડ્યું એમ ગોખેલું એમ યાદ છે કોઈ કહે છે કે મુરતા શહેરના સોદાગરની પ્રેમપાત્ર હતી કોઈ કહે છે કે એ કોન્સ્ટેન્ટીનોપલના મુલતાનનું ઉપવસ હતી અને તે વેપારી રૂખી તાથે સુરત નામી આવેલી. કોઈ કહે છે કે એક શહેરના વેપારીની પુત્રી સુરતા ન થવી જોઈતી હતી છતાં સગર્ભા થઈ તેથી તેને પ્રસવ માટે છૂપી રીતે માછીવાડે મોકલી આપવામાં આવેલી કોઈ કહે છે કે કામરેજના રાજાએ અપકીર્તિથી બચવા પોતાની માનીતી મુરતાને સુરતમાં રાખેલી ગમે તેમ હો પણ એટલું ચાકકલ છે કે ૭૭૬ને પથે ચઢેલી કોઈ સુરતા નામની સુંદરીનું નિવાસસ્થાન બની સુરતે આ નામ સપાદન કર્યું છે નરસિંહતાવના સમયથી શત્રુની વ્યુત્પત્તિ એક નહિ પણ અનેક થાય છે મુરતતી આ વ્યુત્પત્તિમાં નાનમ જેતા હોય તેવા કેટલાક માણસો સુરતની વ્યુત્પત્તિ, સુધુ ઋતુ રત-સારી ઋતુવાળું શહેર એવી કહે છે ત્યારે બીજા સુધુ રતિ રતા એટલે સુરત આદિવાદક પ્રેમકીડનું સ્થાન છે એમ કહે છે.

ગમે તેમ હો પણ સુરતના નામને ઈશક, સંકેત, કીટા, ગુપ્તપ્રણય સાથે સંબંધ છે. માલવિકા કે તેવો બીજા પ્રેમપાત્રને મહારાણીથી ખાનગી મળવાનું સંસ્કૃત નાટિકાઓનું ગ્રીષ્મોદ્યાન જેવું સ્થળ તેના નામથી યાદ આવે છે. સુરતનો પ્રધાનસૂર આજે પે જીવનનો ઉલ્લાસ છે. મુરતાનું ત્રીદર્શ, સુરતાની વિલાસિતા, સુરતાની આનંદ માણવાની વૃત્તિ આજે પે સુરતમા છે.

આ અદ્ભુતતા ખુદ સુરતાના જ નામમાં નથી. પણ ક'ઈક તેવી જ અદ્ભુતતા, ક'ઈક વિચિત્રતા તેના મહોલ્લા અને શેરીનાં નામોમાં પણ છે મારા એક મિત્ર છે જેમને એકલા ધૂમવાની, જગાઓ શોધી કાઢવાની, નવા રસ્તે જવાની ટેવ છે. તેઓને એક નવાબ કુટુંબના નબીરા સાથે ઓળખાણ થયેલું, તેમને ત્યાં જવા નીકળ્યા. બંગલો બતાવવા મેં મારો માણસ સાથે મોકલવા કહ્યું તેનાથી તેમની પોતાની શક્તિને અન્યાય થતો લાગ્યો. અંતે ત્રણ કલાક રખડીને પાછા આવ્યા. બેગમપરના એકે એક ઘર આગળ લઈને અને રાણી તળાવ ખૂદીને પાછા આવ્યા પણ તેમને એકે બેગમનો બંગલો દેખાયો નહિ કે રાણી તળાવમાં તપાસ કરતાં રાણીનો નિવાસ બહારો નહિ. જે સુરતના લતાના નામ પરથી તેનો ક્યાંક કાઢવા કોઈ અજણ્યા માણસ જાય તો તેની આવી જ ફજોતી થાય.

ગોધામણીઆની પોળમાં કદાચ એક બે રૂટપુટ માણસો મળે, પણ ખરો ગોધો એકે નજરે ન પણ પડે. ગધિવાન પર જઈને ખરા ગધિડાનો ભેંકાર સાંભળવાની આશા રાખો તો નિરાશ થાઓ અને એક પણ ભૂકી થકે તેવો ગધિયો નમારી નજરે ન પણ પડે. ભૂતશેરી કે ભૂતફળિયામા જાઓ તો ભૂત ન મળે નેડકણ પણ ન મળે. સટા બજારમાં સટો કરવા જાઓ તો ગણેશ ભુવનમાં ભૂસું ખાઈને પાછા આવો અને રૂ વાળાને ટેકરે તળાઈ ભરાવવાનું રૂ લેવા જાઓ અને કમનસીબ હોય તો સટોરિયાના દરોડામા પકડાઈ જાઓ. ચોટા બજાર સિવાયના કેળાપીકના લતામાં એક પણ કેળું વેચાતું ન મળે અને નાની અને મોટી હોંગપોળમાં હોંગનો વેપારી તો ન મળે, પણ હોંગનો દાખરો લઈ છૂટક વેચતો મારવાડી પણ ન મળે.

ધીઆણેરીના લોકોને ધી જોઈનું હોય તો ધી લેવા ધીકોટે જાય. ધા તો નુક-
 હોસાની દુકાને જાય અને દાણિયાણેરીના લોકોને ચેવલે કરે ત્યારે દાણિયા લેવા
 બજારે જાય પડે અંધાગતી ખૂસમાં કોમ્ જોવા આવવાનું છે એ બરોસે મુન્હો
 કરવા જાયો તો અમુક મેનિફેસ્ટની કોર્ટમાં આરોપીના પાંજરામાં ઊભા
 રહેવાનો વખત આવે પોપટ મલોલ્લામાં જાયો તો પોપટનું પાંજરું ન દેખાય.
 પોપટ મલોલ્લાનો સામી કોર્ટમાં આવે તો પોપટ બનીને આવ્યો હશે એમ ધારણા
 સખે પણ પાલંગમાયી ઊતરે ત્યારે કાઝાકોવા જેવા પણ ન લાગે. કાણાકોચરાની
 પોળમાં જાયો તો કાણાકોચરા ન મળે ને લૂલાંલંગણ પણ ન દેખાય અને આંધ-
 ણા બહેરાં પણ ભાગ્યે જ જડે પાણીની ભીંતમાં જાયો તો ન મળે પાણી કે ન મળે
 કોઈ અમામાન્ય ભીંત. વળી ખુદ મનુમલારાજની વર્ણાગ્રમની સંસ્થા પર કુહાડી
 પડ્યા છે અને આતરસાતીય તો શું પણ આંતરવર્ણનાં લગ્ન થવા માંડ્યાં છે.
 એટલે ધાણેરીમાં ધાંચી જ, દરજીયેરીમાં દરજી, સોનીફિયામાં સોની
 બધાસવાડમાં બધાસજ, વાલિયાણેરીમાં વાલિયાજ, ભાદેલાણેરીમાં
 ભાદેલા જ, કુભારવાડમાં કુભારો જ, પક્ષાણવાડમાં પક્ષાણ જ રહેતા હોવાની
 ક્યાંથી આધા સખી થકાય ? વોરવાડમાં હોસને શોધવા જાયો તો
 નીકળી આવે હવાડીઆ ચકલા આગળ અને પક્ષાણને પક્ષાણવાડે શોધવા
 માગતા હો પણ નીકળે સોની ફળીએથી. કાળનું ચક્ર એણે ફેરવે છે
 કે વાલિયાણેરીમાં વાલિયા કરતાં કુણીઓ વધારે છે અને નાગરના
 ફિયામા વાલિયાઓ ભરાવા માંડ્યા છે.

ફિઝિયલ માન્યતાઓને અને દંતકથાઓને બાજુએ મૂકીને ચાક્ષીઓ અને
 કલ્પનાને જગા છૂટી મૂકીએ તો લાગણી કે શી કૃષ્ણને ઉદ્ધવ એકુળથી મથુરા
 લઈ ગયા ત્યારે તેમના વિયોગનો સંતાપ મટાડવા ગોપીઓ સુરતમાં હવાફેર
 કરવા આવી હોવી જોઈએ અને ગોપીપરામાં રહેલી હોવી જોઈએ. વિરલની
 વેદનાને શાંત કરવા અને વ્યાકુળ મનનું સંત્વન કરવા જે તળાવમાં ગોપીઓ
 નહાવા પડેલી તે તળાવનું નામ ગોપી તળાવ પડેલું હોવું જોઈએ. વળી તે વખતે
 જરા ઝાનૂમાં સખવા લાચક માણસોને જુદા કાઠી ચેતાન ફિયામા સખ્યા હોવા
 જોઈએ, કે પાસે વચલી ગોપીઓને ત્રાસ ન આવે. કાણાકોચરાના

અપશુકનથી ઉદ્વેગ પામી ઠેર ઠેર તેઓ ભટકતા ન ફરે અને ઠેર ઠેર ન મળે તે માટે કોઈ દૂરદેશી રાજ્યકર્તાએ તેમને એક મહોલ્લામાં એકઠા કર્યા હોવા-જેઈએ કે જે દહાડે બગાડવો હોય તે જ દહાડે તે લક્ષ્માંથી પસાર થવાય. ગાયની ઓલાદ સુધારવાના કોડ ધરાવતા લોડ લીનલીથગો સમા કોઈ ગોહિતચિતક છાકમે રૂપુષ્ટ ગોધાઓને એકવાર ગોધામણીઆની પોળમાં ભેગા કર્યા હોવા જેઈએ. દમયંતીના શ્રાપથી નાસી છટેલો કથિ—કળજુગ મહોલ્લામાં આવીને ભરાઈ ગયેલો હોવો જેઈએ. રાવણનો વધ કરવા જતાં શ્રી રામ સુરતમાં રોકાયા હોવા જેઈએ અને તેમણે જ્યાં મુકામ કીધો હતો તે લક્ષ્માં નામ રામપરા પડ્યું હોવું જેઈએ. શ્રી રામે આરામ લીધા ત્યારે તે વખતે શ્રી હનુમાનજી જ્યાં જ્યાં દૂધા તે તે જગાએ હાલનાં હનુમાનજીનાં મંદિરો સ્થપાયાં હોવા જેઈએ. અને નાણાવટ હનુમાનજીની પોળ, કેળાપીઠ હનુમાનજીની પોળ, ને સોનીફળિયાની હનુમાનજીની પોળ એ બનાવની યાદગીરી સાચવી રાખતી હોવી જેઈએ. વળી સુરતની શેરીઓમાં છોકરાઓ હનુમાનજીના પૂછડની રમત રમતાં તે પણ હનુમાનજીએ તે વખતે ચીખવેલી હોવી જેઈએ. ખાંડવાળાની શેરીના માણસોને અસલ ખાંડ ખાવાની આદત હતો તેથી તે નામ પડેલું હોવું જેઈએ. દમની ધાંચણે પંચદંડ પેકીનો તેના પાસેનો એક દંડ છોકરી રાજ વિદ્યમની સવારીની સામું નક્કર ભીંત ખડી કરી દીધી હતી તેમ દમનીની કોઈ બહેન પાનીએ, કોઈ અદ્ભુત દંડની સહાયથી પાણીની ભીંત આગળ પાણીનો અભેદ દૂર્ગ ઊભો કરી દીધેલો હોવો જેઈએ. સગામપરા કોઈ અનાવિલના નામ પરથી નહિ પડ્યું હોય પણ ત્યાં કોઈ અધોર સંગ્રામ ખેલાયો હતો અને સંગ્રામની ઝપાઝપીમાં સંગ્રામ ઉપરનું અનુસ્વાર કપાઈ જઈ ચંદ્ર પર પડી તેને કલંકિત કર્યો હોવો જેઈએ. ઠીંગલી ફળિયામાં ગલીવર લીલીપૂરના મહારાજની સાથે રહી ગયો હોવો જેઈએ. અને અત્યંત ધાસ્તી અનુભવતા માણસોએ ધાસ્તીપરાનું નામ અસ્તિત્વમાં લાવ્યા હોવા જેઈએ. કોઈ પાંચમી કતારના સભ્યોએ સુરતમાંથી નાસી જઈ કતારગામ વસાવ્યું હોવું જેઈએ અને અમે તો નિર્દોષ ખેડૂત છીએ એમ બતાવવા કતારગામની પ્રખ્યાત પાપડીનું વાવેતર શરૂ થયું હોવું જેઈએ.

સુરતની શેરીઓનાં કોઈ કોઈ નામો તેના અમુક શહેરીઓને ખૂબ છે. કાસાકોચરાની પોળના નામથી કેટલાક એવા ભડકે છે કે જાણે તેમાંથી પસાર થતાં કાસા થઈ જવાનું હોય! ગોધામણીઆની પોળના નામથી કેટલાકને સૂગ ચઢે છે. ગધેવાન નામ બોલવાથી અકકલ ચાલી જવાની બીક લાગે છે. શહેરી સેવકો દેશસેવકોની યાદગીરીમાં નર્મદ ચકલો, કોટવાલ સ્ટ્રીટ, ગાંધી ચોક જેવાં નામો અસ્તિત્વમાં આણે છે. કહે છે કે જૂના કેટલાર્ક નામો બદલવા શહેરસુધરાઈના સભ્યોને પણ વિનંતિ કરવામાં આવી છે પણ નવાં નામ ક્યાં પાડવાં તે બાબતમાં બગડો પડે તે બીકે તે પ્રશ્ન હાથ ધરવામાં આવતો નથી. માત્ર શેરીઓનાં નામથી વાત નથી ચાલતી. કેટલાક મોટરવાળાને સુરતના ઝમી થઈ ગયેલા બળદના એકકાની સૂગ છે. કેટલાકને ઘોડાની શરતોમાં ભય દેખાય છે. ચંદની પડવાને દિવસે જાહેરમાં ખાવાની પદ્ધતિમાં ગ્રામ્યતા લાગે છે. મલાઈ, પોંક, ઉંઝાડિયું, ભૂસું ખાવું એ પેટબગાડવાના ધંધા લાગે છે, પર્તગના શોખમાં બાલિશતા જણાય છે. અશ્વિનીકુમાર લાંબું પડે છે. લગ્ન-પ્રસંગે ઠાંકવા જવામાં તેડાં નોંતરાં કરવામાં અને જમણ વખતે શાક શમારવા જવામાં, પાટ્ટે બેસવા જવામાં સમયનો દુર્લભ લાગે છે. તેમને આ બધું ફેરવવું છે. એ ફેરવાશે ત્યારે સુરત સુરત નહિ રહે.

(૨) ઉત્તરાણુ-પતંગ

હુરેકના જીવનમાં પતંગ મોટે વહેલો ઊડે છે. શક્તિ અનુસાર ઊંચો જાય છે, છાપ ખાય છે, કપાઈ જાય છે કાંતો ઊતરી જાય છે. પતંગનો કંઈ સુરતને એકવાને પરવાનો નથી. ગુજ્જતમાં તેમજ બીજા ભાગમાં પતંગ ચગે છે. ઉત્તરમાં દિલ્હીમાં તો સુંદર પતંગ બને છે અને અન્ય સ્થળે વેચાવા જાય છે છતાં પતંગ એ સુરતની વિશિષ્ટતા છે.

પતંગ બીજે ચગતા હશે. નાણાં પણ અન્ય સ્થળોએ પતંગ પાછળ ખરચાતાં હશે. સુરતમાં બે ધેમે વેચાતો પતંગ મુંબઈનો શહેરી બની એક આનાની કિંમતનો પણ બની જતો હશે. પતંગ બનાવનારા કારીગરો બીજા સ્થળોએ વમતા હશે પણ જે તન્મયતા, પતંગમયતા સુરતના શહેરીઓમાં, પતંગના દિવસમાં આવે છે તે ભાગ્યે જ કોઈ બીજે સ્થળે દેખાતી હશે.

પતંગ સુરતમાં માત્ર છોકરાંઓની રમત નથી. સાંજનો સમય ગાજવાનું સાધન નથી, પણ પતંગ ચગાવવા એ એક કળા છે. તેનું એક આર્તુ શાસ્ત્ર છે. બાળક, યુવાન અને પુરુષને તેનાં સરખા આકર્ષણ છે. ભવન્મુતિએ કહ્યું છે કે ગુલુવાનોને ગુલુની ખૂજ કરવામાં લિંગ કે વયનો બાધ નડતો નથી. પતંગની કદર કરવામાં સુરતને જાતિ કે વયનો બાધ નથી. એવી ભાગ્યે જ બીજી કોઈ આર્નદદાયક પ્રવૃત્તિ હશે જેમાં પ્રત્યેક વયના અને જાતિના મનુષ્યો ભાગ લેતા હોય.

સુરતની આ પતંગલગની બહારનાને તાજુબી પમાડે છે. એક વખત ઉત્તરાણના અરસામાં એક 'બહારના' ગૃહસ્થ મનસુખકાકાને મળવા આવ્યા હતા. તેમનું સન્માન કરવાને મનસુખકાકાએ ચા સાથે થોડું ભૂસું જાનીને ત્યાંથી મંગાવવાનો વિચાર કર્યો. સુરેશને ભૂસું લેવા મોકલવા બૂમ મારી. પણ સુરેશે અગાસીમાથી બૂમ ન સાંભળી એટલે “અગાસીમાં ચઢયો એટલે બાપને પણ જવાબ દે તેવો નથી” એમ બબડતા બબડતા મનસુખકાકા પોતે અગાસીમાં ગયા. ત્યાં તો સુરેશે “ભાઈ, લાલી સાથે લાયગાઈ, જરા પરતી પકડો” એમ કહી તેમની મદદ માગી. મનસુખકાકાએ

વાંઘ વળીને જોયુ તો કાપડિયાના દલસુખને લાવી ચગાવતો જોયો. સુરેશ એ ઉસ્તાદની બરોબરીમાં કાચો લાગ્યો. સુરેશના લાથમાંથી 'છોડી દે' કહી દોરો લાથમાં લઈ લીધો અને પરતી મુરેશના લાથમાં આપી મરતી છોડવા માંડી. નથીબનું કરવું તે સુરેશનું કનિષ્ઠ કપાઈ ગયું. દલસુખનો કાપુ તો જ મારુ નામ મનમુખ એમ કહી તે જ સાતડે મનસુખકાકાએ આખદાર ઉઠાવ્યો. પરોવાને બેમાડી ગરેલા મનસુખકાકાન આલ્યા એટલે સવિતાકાકી 'બેનજે ૮ કે, હું બેનને બોલાવી લાવું' કહીને ઉપર ચઢ્યા ત્યાં તો પાછી આખદાર અને લાવીને લાગવાની તૈયારી હતી અને દોરીને વળીઆ પડ્યા હતા ત્યાં ગૂંથ

આવી 'સ બેનજે ૭ કે આ એક ગૂંથ કાઢ લમણાં લાવી મારા પગ પડશે' કહી મનમુખકાકાએ કાકીને કામ સોંપ્યું. સવિતાકાકી પણ આ મોરચે ગળવી ગુજરાતના મની ગયા. કુસુંબી ગાડી પહેરી ગુજરાતને સમરાંગણે ધૂમતી ગુજરાતનું શીર્ષ તેમની આંખમાં ચમકવા માંડ્યું. ને જલદી જલદી ગૂંથ

કાકા લાગ્યા. કાકા આમથી તેમ ને તેમથી આમ આંખદારને કન્નાવી ગાય મારી લાડીના પંજમાંથી છટકવા લાગ્યા. દલસુખની અગાસીમાંથી ‘આંખદારની પી’ ના પોકારો નીકળવા લાગ્યા. ‘તારી કે તારા બાપની પી તે હમણાં જ બતાવું છું. જ્યાં ગૂંચ નીકળવા દે,’ મનસુખકાકા સામે જવાબ દેવા મંડ્યા. મનસુખકાકા, સુરેશ, સવિતાકાકી—આ ત્રણે જણ આ મુદ્દપ્રધાસમાં બનતો તમામ ફાળો આપવા મંડ્યા. ગૂંચ નીકળી. “આ જ” કહીને મનસુખકાકાએ ત્રાડ મારી. ‘ચાપલો આવ’ દલસુખે હુંકારો ઝીંક્યો. તેની સાથે મનસુખકાકાના સુરેશ અને દલસુખના ગમન, કંચન અને ત્રીભલાએ પોતપોતાના ફારવાત્તુ વર્ધ્મો પૃથક્ પૃથક્ પોતપોતાની મુદ્દપાપણા કરી. પાછળથી કંટાળીને મહેમાન પણ અગાસીમાં આવીને ઊભા રહેલા તેનો ખ્યાલ ન રહ્યો. મનસુખકાકા છાત્યા. આંખદારના જેથે લાઠી ઢીલો પડ્યો. ધીમે ધીમે લંબાવા માંડ્યો. લોટતો બંધ પડ્યો અને છેવટે તેની છવનદોરીમાં ભંગાણ પડ્યું. કાકાએ ‘કાપલો છ’ એવી ત્રાડ મારી અને સુરેશે એવી ઝીલી કે મહેમાન આભા જ બની ગયા. “ઓહો ભગવાનદાસભાઈ, તમે અહીં આવી પહોંચ્યા? સાણું હું તો પતંગમાં ભૂલી જ ગયલો.” કાકાએ ભગવાનદાસભાઈને જોઈને કહ્યું. “લો પતંગની સહેલ લો. શું પતંગ ચગાવતાં જ નથી આવડતો? તો તો તમે અવતાર જ એજે કાકલો મારા મહેરબાન! સુરતમાં તો ભાઈ સંધ્યા ન જાણનાર બ્રાહ્મણ નીકળે પણ કનકલો ન ચગાવનાર માણસ ન નીકળે” કાકાએ કહ્યું. ‘હું પણ મો..યાનું પાણી મૂકીને આવી છ’ સવિતાકાકીને ભાન આવ્યું. ‘નું જ ને સુરેશ પાસે જાણું મંગાવ. હું ઉતારવા કાં બેહું? પેલ્લી ભૂરી સાથે લકાવી મારું. લો ભગવાનદાસભાઈ જ્યાં પરતી ગલો.’

કાકાએ ભૂરી સાથે લકાવી મારી. ભૂરીને કાપી. તેની નજીકના અસ્ત્રેદાર સાથે આંખદાર ગુમાવી નીચે ઊતર્યા. ચા થઈ ગઈ. સુરેશ આવ્યો નહિ. ચા પીને ભગવાનદાસભાઈ ગયા. સુરેશ હાથમાં પડીકું લઈ એક લાંબા પેચ સડક પરથી જોવામાં એવો મથગૂલ થઈ ગયો હતો કે પેચ પૂરો થયે. ભગવાનદાસભાઈના ગયા પછી આવ્યો.

મુરત હજી સુધારામાં બહુ આગળ નથી વધ્યું. કુંવારા પત્નિ વિવાહિત યુગલ માથે જતા જોઈને હજી કેટલાક મુરતીઓની આંખ તેના ચોક્કામાં ઘેરિયા રમે છે. સીના હાથમાં ટેનીસનું રેકેટ જોતાં દુનિયા વંદી જતા માંડી છે એમ કહેનાર મુરતમાં ઘણા છે. સાહિત્ય મંજીના મેળાવણમાં સોળસતાર વર્ષની બાળાને સ્ટેજ પર ગરમો ગાતા જોઈને તેણે જાહેરમાં નાચ કરી પોતાની બોત્તેર પેટી કુખાવી એમ માનનારા મહાશયો પણ છે. સી પુરુષ બન્ને મધ્ય થઈ શકે તેવી ક્લબ અનીતિમય છે એમ કહેનારા ખાનગીમાં પોતાનાજ છવતમાં ધણી વચ્ચે નિભાવી લેનારા મજાજનો મુરતમાં છે, પણ મુગતી છોકરી પતંગ ચગાવતા થીંપે કે ચગાવે તેમાં મદભાગે જવશ્યે જ અજુ-ગતું ગણાય છે. સી જાતિ પ્રત્યે જે મુરતી સમાજે સીધી વધુ ઉદાગતા બતાવી હોય તે તે પતંગની બાબતમાં પરિણામે પતંગનો ઉત્સવ એ છોકરા છોકરી, બાલકવૃદ્ધ સર્વને રીઝવે એવો સર્વમાન્ય અને સર્વભોગ્ય ઉત્સવ છે.

સદગત છોટાલાલ શાહાજાઈ જગીરદાર છવાછવ મુરતી હતા. કનકવાના ઘણા ઘોખીન હતા. પતંગ એ સુંદર વ્યવસાય છે, ઓટલું જ નહિ પણ પતંગથી મરસ કસરત મળે છે, ચાલાકી અને ચપલતા આવે છે, આંખ કેળવાય છે અને સુધરે છે. પત્રીની ભય અને ક્રોધની ચેષ્ટા નીરખી શકાય છે. એમ માનતા ટૂંકમાં કાળીદત્તે પોતાના નાવક દ્વારા મૂગવાની પ્રશસ્તા કરી છે તેવી જ તે પતંગ ચગાવવાની ક્રિયાની કરતા. પતંગ ચગાવવાથી ચરમા પહેરવા નથી પડતા અને આખની દવા નથી કરવી પડતી એમ પણ તેઓ માનતા. તેમની કેટલીક બીજને નવાઈ ઉપજાવે તેવી માન્યતા હતી તેમાંની એક એ પામીસ્ટ્રી અને જ્યોતિષનું જ્ઞાન ગુન્દાની સોધખોળમાં મહત્ત્વનું અને આવશ્યક છે અને બીજી તંદુરસ્તીના રક્ષક તરીકે પતંગમાં શ્રદ્ધા

પતંગ દેખાય છે કે નહિ. હા કહે તો આંખ ચોકસ સમજવી અને ચરમાની જરૂર નથી એમ માનવું. ના કહે તો પરચીસ ત્રીસ વામ દોરી ઉતારવી. નિશાળોમાં અસલ છોકરાઓને જુદી જુદી સંખ્યાના અને કદના કાળા ટપકાવાળા નકઠાથી દસ નંબર દૂર ઊભા રાખી કેટલા દેખાય છે. પૂછી આંખ તપાતવાની પદ્ધતિ હતી તે મુજબ ત્રીસ ત્રીસ વામ જ્યાં સુધી પતંગ ન દેખાય ત્યાં સુધી દોરી ઉતારવી. જે પાંચ વખત ઉતારતાં પણ પતંગ ન જોઈ શકે તો આંખ ખરાબ છે પણ ચરમાની જરૂર નથી. એમ સમજાવી પંદર દિવસ રોજ પતંગ ચગાવવાનું પ્રિસ્ક્રિપ્શન લખી આપી. કાઠી મૂકવો. આમાં બે ફાયદા કે પતંગના દિવસમાં આંખના હોકટર પતંગ પણ ચગાવી શકે અને Kite cure વાને કુદરતી દવાનો ઉપયોગ થઈ શકે અને રોગીને દવા સાથે મગ પડે. મારા મિત્રે આ નુસ્ખો હજુ કોઈ પર અજમાવ્યો કે નહિ તેની ખબર નથી.

૨. જાગીરદારના કથનમાં ભલે અતિશયોકિત હોય પણ પતંગ ચગાવવા, સફળતાથી પેચ લઢાવવા એ એક કલા છે અને ઘણું વ્યવહારિક જ્ઞાન અને ફિલસૂફી એમાં ભર્યા છે એની ના પાડી શકાય તેમ નથી. મેં જાતે અગાથીમાં ઊભા રહી ચિત્રીય શરદને એના પાઠ આપ્યા છે. પણ એમાં પદ્ધતિસરના પાઠનીએ જરૂર નથી પડતી. પતંગ એ એક એવી રમત છે કે જેમાં માત્ર રમનાર ચગાવનાર એકલા જ નહિ પણ તેમના ઝોડીઆ, તેમના કુટુંબીજનો અને રસ્તે જનારા ત્રાહિત શખ્સો પણ આનંદ માણી શકે છે ઘડીભર દુનિયાનાં દુઃખ, જંજાળ અને વિટંબણાઓને ભુલાવી તન્મયતા સ્થાપી શકે એવી સંગીન અને બ્રીજની હોળમાં મૂકી શકાય તેવી પ્રવૃત્તિ હોય તો તે પતંગ ચગાવવાની છે. ઉતરાણને દિવસે અગાથીમાં વિધિસર પતંગ ચગાવવા જોકીયનભાઈ ચટ્ટે ત્યારે સાથે તેમના મગન, છગન, અને કંચન હોય, તે સાથે એમના મિત્રો ચનુભાઈ અને રણછોડભાઈ અને તેમના છોકરાઓને આમત્રણ હોય જ. તેઓ પણ તેમના પતંગ અને પરતી સાથે આવી રહે. એક પછી એક પતંગ ઉડાવે. જોકાકા પતંગ ચગાવતા હોય તે વખતે દુશ્મન કેટલા છે, કોના પર હલ્લો કરવા જેવો છે, નિર્ભજ અને સહેલાઈથી ઝપેટી

નાખવા જેવા કેટલા છે, આગળવાળા માથે લગાવીએ તો પાછળથી લીલી આવેને પેટામાં ભરાય તેમ છે કે નહિ, કોઈ ખૂબ દોરી મૂકી અનુશ્ચ બની ગયું બચ્યું હૂમલો કરે તેમ છે કે નહિ તેની ગણતરી કરી પ્રતીક્ષા કરે. આગળવાળો ભૂલીવાળો પેચ લેવામાં અખાત્ર કરે તો ભૂલીવાળાની ધી બધા મળીને બોલાવે. મગન પડતી પકડે, છગન અને કચન દોરી લૂંટી વાસી ઉતરાણ માટે ખૂટતી પરનીનું ભરતનું કરે અગર તો ફાટવા પતંગને જ્યાંક ધોંગડી મારી આપે. ઓવિતી ગૂંચ પરે તો પ્રેક્ષકોમાંથી તાબડોલ ગૂંચ ઉઠેલવા બેસી જાય. શાંતિના વખતમાં જેકીશનદાસકાકાની વાતુ પસુ 'આસુ શું પાપ કર્યાં, આને તો જરા સહેલ આપો' કહી નાના વિનુને ઉંચકી અગાસીમાં આવે અને નાના વિનુને મહેલ અપાવાને બહાને પાંચ મિનિટ અગાસીમાં આવી ઉતરાણ દર વર્ષ જેવી છે કે નહિ અને હેટલી આની છે તેની ચર્ચા કરી જાય. કમનમીએ ભારત વર્ષની જાણજવાથી પાછી આવવાની નથી એવી માન્યતા આપણામાં મૂળ ઘાલી બેઠી છે, એટલે ઉતરાણ દર વર્ષે આગલા વર્ષથી બાર આનીથી દસ આની ૮ થતી જાય છે. પસુ લગઈમા દરરોજ ચાલોગ પલાસ વિમાનો નૂટતાં હોવા છતાં અશાય પાત્રમાંથી નવાં નીકળ્યા કરે છે તેમ દર વર્ષે દસ બારઆની લેખે ઘટતી ઉતરાણ હજી મુરતમાં ઉગવાયા જ કરે છે.

ધમ્મી દુનિષાદારી, વ્યવહારિક જ્ઞાન, દાવપેચ અને ફિલમૂદી મુરતનાં બાળકો અગાસીમાં શીખે છે. જમરો ઘટ્ટુ અચાનક હલ્લો ન કરી જાય તે માટે હંમેશા પતંગ ચલાવતાં ચેતતા રહેવું પડે છે. એટલે 'ચેતતો નર સદા સુખી' એ પહેલો પાઠ મુરતી બાળકને અગાસીમાં મળે છે. પાછળથી બળવાન ઘટ્ટુ ખૂબ દોરી છોડી ચકી આવે અને આપણા પતંગે હજી જોર ન પકડ્યું હોય તો આપણા પતંગને કેમ કંનાવવો, કેમ જોષ મરાવવી, કેમ નીચો નમાવી દેવો અને છવટે કંઈ નહિ તો Discretion is the better part of the valour એ સૂત્રને આધારે પતંગ કેમ ઉતારી નાખવો એ શીખી બળવાન ઘટ્ટુથી છટકવાને પટોછીને ત્યાં ચાલ્યા જવાના, સાસરે નાસી જવાના, પાસેની ગલીમાં ભરાઈ જવાના પાઠો અગા-

સીમાં મળે છે. આગળવાળો પેચ લેવા ન માગતો હોય તે વખતે નદી કિનારે બેઠેલ બગવાની પેઠે અમસ્તા અમસ્તા દોરી મૂકવાનો ઢોંગ કરવાના, તેના પાસેના બીજા પતંગ પર દ્રષ્ટિ છે એવો આભાસ કરવાના પાઠ પણ અગાસીમાં શીખવાના મળે છે. સામાનો પતંગ દોરી મૂકી પગભર થાય તે પહેલાં જ તેના પેટામાં ભરાઈ તેને પૂરો કરવાની નીતિ જોઈને દુશ્મનને તો ઊગતાં જ ડામી દેવો એ સૂત્ર મન પર ઠસે છે. વળી જ્યાં સુધી પતંગ અને દોરી બને સંકળાયેલાં હોય ત્યાં સુધી સાધારણ રીતે કોઈ ટાંગર કે ઝાલ મારવાની હિમત કરતું નથી. પણ પતંગ જતાં દોરી લુંટાય છે તે જોઈને હિંદુ વિધવાની અસહ્ય સ્થિતિનો ખ્યાલ આવે છે. વીમા ઉતારવાનું કામકાજ કરનાર એક મિત્રનું ધ્યાન આ બાબતમાં દોરાતાં દોરી લુંટાતી હોય તે વખતે વિધવાની અસહ્ય સ્થિતિનું ચિત્ર દોરી તેઓ ઘણી પોલીસીઓ મેળવી શક્યા છે. કન્ની નૂટી જતાં, ‘ગોળ ગોળ ફરી ઝાડના ડાળખામાં કે છાપરાં પર પટકાઈ પડતો પતંગ પત્નીવિહોળા વિધૂરની સ્થિતિનો ખ્યાલ આપે છે. કપાઈ જતી કનકવીને લોટીલોટીને લપટાવવાનો પ્રયત્ન કરતો પતંગ સંવનનનો આછો ખ્યાલ આપે છે. અને છેવટે હવે તો છૂટી પડીને જઈ શક્ય નહિ એમ લાગે અને કનકવીને હળવે હળવે ઘેર હેંચી લાવવામાં આવે ત્યારે મંગળફેરા પૂરા થઈ ગયા બાદ વહુ વર બગીમાં બેઠી ઘેર આવતાં હોય તેમ લાગે છે. આથી ઊંચટું કોઈ અડધીઆને નાની કનકવી લપટાવી લાવતી હોય તે જોઈને વડિલ પ્રત્યેની ફરજ અને સેવાનો ખ્યાલ આવે છે. ‘અને ખાંધે કાવડ ભેરવી તીરથ કરવા જાય, માધવના આ હેતથી સૌને અચરજ થાય’ એ પંક્તિ યાદ આવે છે. લોટતા પતંગને નીચલે કન્ને ગાંઠ બાંધવાથી યા પૂછડું ચોંડવાથી સ્થિર થતો જોઈને વિહ્વળ છોકરાનું મન સ્થિર કરવા તેને કન્ને ગાંઠ વાળી તેને પૂછડું વળગાડી આપવું એવો મહેલો બોધપાઠ મળે છે. પંદરવીસ પતંગને કાપી જત્યારે એક પતંગને પાછો ઊતરતો જોઈએ છીએ ત્યારે વોટરવૂની લગઈ જીતી વેર્ગાઉટન ઈંગ્લેન્ડ પાછો ફર્યો ત્યારે તેને કેવું સન્માન મળ્યું હશે તેનો ખ્યાલ આવે છે. સારો પતંગ ચગાવનાર પવન અને કપવનનો ભેદ સારી

રીતે સમજી જાય છે. પવનને પીછાની તે માર્ગે જ પોતાના પતંગને હાંકવામાં. સવામતી અને સામર્થ્ય છે. અને કપવને પતંગને લઈ જવામાં અશક્તિ અને જોખમ છે તે એ સારી રીતે જાણે છે. ઘણા સ્ટેડિયમ સુરતીઓએ સફળતાપૂર્વક દીવાનપદ સાચવ્યું છે તેનું કારણ કદાચ અગાસીમાં તેમને મળેલી ઉપલી કેળવણી હોય તે બનવા જોગ છે.

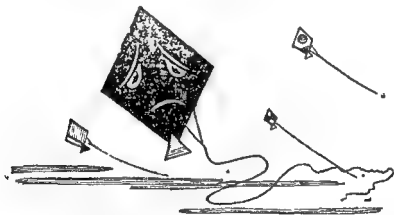
અંગ્રેજોએ હિંદુસ્તાનને નિઃશસ્ત્ર બનાવવા છતાં પણ જે કંઈ ચેતન સુરતીની જીભ અને અંતમાં રહ્યું છે તેનું માન સુરતની હોળી અને ઉતરાણને છે. વસંતોત્સવનો પ્રધાનસૂર શૃંગાર હોય તો ઉતરાણનો પ્રધાનસૂર વીરરસ છે. પેચ એટલે મુદ્દ, પેચ એટલે જુદા જુદા વ્યૂહ, પથદ્વ, કુનેદ, હરોળનો ભેદ. “પી” એટલે સંતાતા શત્રુને બહાર લાવવાનું આદવાહન. સામાને! પતંગ કપાયા પછીનો “કાચપોછ” નો પોકાર એટલે વિજય મહોત્સવ, પરતી એટલે રીઝર્વ ફોર્સ. વળી તે ઉપરાંત જ્યારે દોરી પકડનારનો વિવિધ પ્રકારની સરસ્વતીથી સત્કાર થાય, જ્યારે નળિયાં દીકરાં દોરી પકડનારની અગાસીમાં ફેંકવામાં આવે અને ચગતા પતંગ પર જોડા નાખનારની અને ઓછી દોરીઓ પેચ લઈ હેંચમતાણી કરનારની બહોતેર પેટી ઉમેટી નાખવામાં આવે ત્યારે સંગ્રામનું વાતાવરણ જમે છે. અગાસી પાસેની ઓરડી એ ઈસ્પતાલનો ખ્યાલ આપે છે. તેમાં ફૂસકી ગયેલા, મથાળે ફાટેલા, કમાન છટકેલા, કન્ની તૂટેલા, પતંગ સારવાર માટે આવતા જાય છે. ગુંદર, લાહી, ભાત વગેરે સારવારના સાધનો એ ઓરડીમાં પડેલાં હોય છે. ન સાંધો શકાય અને ન સુધારી શકાય તેવા પતંગો પોતાનું ભડું ન થાય તો પોતાના રોગથી પોતાના સંબંધીઓની અંગસુધારણા થાય એ માટે દધિયિ ઋષિની આત્મસમર્પણની ભાવનાથી ઈસ્પતાલમાં પડ્યા હોય છે. બેબી, વિનુ, અને ચંદુ, વિગ્રહના ઉગ્ર વ્યવસાયમાં ન ખપ લાગે તેવી વ્યક્તિઓ-ઈસ્પીતાલની નર્સો સમી સારવારનું કામ કરવા નેયાર બેઠેલાં હોય છે. પીના હોકારા, કાચપોછના વિજયપોકાર, ઉની ઉની સરસ્વતી, ઉજાતાં નળિયાં! પવનમાં સુસવાટ કરી બ્રિટના પતંગ યોદ્ધા એક પ્રચંડ સંગ્રામનું વાતાવરણ પેદા કરે છે. વળી વિગ્રહ પદ્ધતિઓ પણ સમયને અનુસાર બદલાતી જાય છે. લાવનો જમાનો ઝડપી છે, ત્વરિત પરિણામોનો

છે. જૂની પદ્મિના પરતીના લાંબા પેચ કેટલાકને ગમતા નથી તેથી તેઓએ તેમાં એક Blatting ક્રાંપ (ગ્લિટ્ઝ ક્રિંગ) દાખલ કરી છે. પ્રયંત તૈયારી કરી ઓપિતો છાપો મારવાની અને તાકીદે નિર્વાણમક પરિણામ લાવવાની આ પદ્ધતિ છે. ઘણો દોરો મૂત્રી હથ્થા મારનાને પાછળથી આવે છે અને તમે બેફામ હો તે વખતે તમે આખા ચોગ્રીને જુઓ કે શું થયું તેટલામાં તમારા પતંગના પેટામાં ભરાઈ પતંગ ને દોરીનો વિયોગ કરાવે છે. આવા હથ્થા મારનારા સામે જની ઘરતીના પેચના નિષ્ફાતો નિઃસલામ બની જાય છે.

ચોપાટી પરથી કન્ના બાંધેલા પતંગ લાવનારને યા તો આગલે દિવસે લાવેલા પાંચ પંદર પતંગો ઉતરાણને દિવને જેમ જેમ જરૂર પડે તેમ તેમ તેની કન્ના બાંધી ચગાવનારને સુગતની પતંગમયતાનો ખ્યાલ આવે તેમ નથી. ઉતરાણ એ કંઈ સુગતમાં એક દિવસમાં ખતમ થવાનો ઉત્સવ નથી જેટલો મુખર્થ અને સુગતના લગ્નની ઊજવણીમાં ફેર છે તેટલો જ સુરતના અને બીજા સ્થળોની ઉતરાણની ઊજવણીમાં પણ ફેર છે. ઉત્તમને આગળ પાછળ લંઘાવી લંઘાવી આત્માનીથી, ઉત્કટતાથી તેનો આનંદ વૃટવાનું સુરતીઓને આવડે છે. લગ્નના દમામથી ઉતરાણનો ઉત્સવ ઊજવાય છે. કન્નાના વુગડાં ધરેલાં દિવસોથી લેવાવા મગ્ન છે તેમ પંદર વીગ દિવસ આગળ દોરીની રીંચ ખરીદાય છે. તેનો માંજિ તૈયાર થાય છે. હોંસીલા પુરુષો તો જાતે માંજિ તૈયાર કરે છે જીવાતેય થાય તેમ યોગ્ય પતંગ દોરી અજમાયશ ખાતર વાપરી જોવાય છે. લગ્નને આગલે દિવસે તૈયારીઓ પરિપક્વ થતી જાય છે તેમ જુગે, નાગિયા, ગુદર, લાહી વગેરે માધનો તૈયાર થાય છે. આગલી રાતે પતંગને કન્ના બાંધી તૈયાર કરવામાં જાય છે અને ઉતરાણની આગલી રાતે કન્ના બંસતા પતંગો ઉત્તરાને મળી લઈ મુલ્કની તૈયારી કરતા અભિમન્યુનો ખ્યાલ આપે છે. લગ્નનાં આર્મંત્રણો નીકળે છે તેમ અગાસીના આર્મંત્રણો પણ આગલે દિવસે નીકળી ચૂકે છે. ઉતરાણનો દિવસ એ તો આકાંક્ષાભરી દિવસોની તૈયારીનો પરિપાક છે.

સુગતીને પતંગજાતિ સાથે ગાઢ પરિચય છે. તેને હાથમાં લેતાજ તેની જન્મ ભૂમિ, તેનો સ્વભાવ, તેનું વર્ણન, તેની વૃત્તિ, તેની શક્તિનો ખ્યાલ તેને

આવી જાય છે. હાથમાં લેતાં જ તે ચગતાં ફગડી જશે કે કામ પૂરું કરશે, છાપ ખાશે કે ચગી જશે, કન્નાશે કે સમદ્રષ્ટિથી ચગશે, લોટશે કે ધણધણશે તે કહી શકે છે. આટલું જ નહિ પણ પ્રત્યેક પતંગને તેના નામથી ઓળખી શકે છે આ સુરતની વિશિષ્ટતા છે. મને મુબારકની ઉત્તમતાનો અનુભવ છે. હું મારા મિત્ર બચુભાઈને ત્યાં પતંગ ચગાવતો હતો ત્યાં બાગુએ આવીને મને કહ્યું 'મેં' પતંગ પકડ્યો.' કેવો છે એમ પૂછતાં જવાબ આપ્યો 'તેના પર બે ગોળા છે.' હું સમજી ગયો કે લાડવેદાર છે. નીમચ્છીનું અંગ્રેજી ભૂલી જતાં એક જણે Long long sticks with short short steps એવું વર્ણન આપ્યું હતું તે મને યાદ આવ્યું. બીજા પતંગોના પરિચય બાબતમાં પણ મારા મિત્રના બાઈઓમા આવું જ અજ્ઞાન જોએલું. સુરતનો છ સાત વરસનો છોકરો હોત તોયે જોઈને તરત લાડવેદારને ઓળખી શકે.

હોત. મનુષ્યના નામની વિવિધતા સુરતે પતંગના નામોમાં જાળવી રાખી છે. એ ખરું છે કે પોતાના કુતરા બિલાડી સિવાય બીજાના કુતરા બિલાડીનાં નામ જાણવા કોઈ પરવા કરતું નથી, પણ પારકાનો કે પોતાનો કોઈ પણ પતંગ સુરતી નામથી ઓળખે છે. મનુષ્યના નામમાં વિવિધતા છે, તેનાથી ઊતરતા સ્થાને જો કોઈ પણ સૃષ્ટિમાં વિવિધતા હોય તો તે પતંગની યોનિમાં છે. મનુષ્યોમાં ગોરાને ગોરિયો અને કાળાને કાળિયો કે શ્યામલાલ

કહેવામાં આવે છે. તેમ રંગ પ્રમાણે પતંગોમાં પણ કાળી, લીલી, પીળી, ભૂરી, મગજું વગેરે નામો છે. પૈસા હોય તે પૈસાદાર કહેવાય છે. તેમ લાડવા હોય તે લાડવેદાર, પટો હોય તે પટેદાર, અસ્ત્રો હોય તે અસ્ત્રેદાર, તેમજ ટીલેદાર માથેદાર, ચંગિડેદાર, વગેરે નામોથી પતંગો ઓળખાય છે. તે ઉપરાંત કળિયું કાગડી, આધાચીચી, પંચરંગી, અને વિવિધ નામના પતંગો છે. વળી જેમ મનુષ્ય જાતિમાં બ્રાહ્મણ, શાસ્ત્રી, વૈશ્ય, અને શુદ્ર ચાર યોગિ છે તેમ પતંગ સૃષ્ટિમાં પણ છે. ચાતુર્વર્ણ્ય મયાસૃષ્ટિ ગુણકર્મ વિમાગવઃ એમ ગીતામાં ક્રી કૃષ્ણ પરમાત્માએ કહ્યું છે તે પતંગને પણ લાગુ પડે છે. તાવિયો, પોત્રિયું, અડધિયું, પૈસાવાળો એ ચાર એના મુખ્ય વર્ણ છે. શૂદ્રોમાં અનેક જાતિ છે તેમ ચૈષાવર્ગમાં બે પઈ વાળી, કુગ્ગી, વગેરે ઘણી જાતિ છે. આ ચાર વર્ણવાળા સામાન્ય રીતે પોતાને યોગ્ય કુળની કન્યા પરણે છે. ઉચ્ચ વર્ણના પતંગ જેઠા, કીશનછાપ વગેરે કુટુંબની દોરી સાથે સંગઠિત થાય છે. છેલ્લી વર્ણના પતંગ સાંકળછાપ, સાદી તેમજ છેવટે પાટલી પર પણ પડે છે. કેટલીક વાર વર્ણમિશ્રણથી બેતાવપાંચ ભેળાં મિશ્રવર્ણ પણ ઉત્પન્ન થાય છે. શુદ્ર યોગિના અંગ્રેજી ભણતરથી ભાવ વધે છે તે પ્રમાણે મૂળ પૈસાવાળાના ભાવ હમણાં ચડ્યા છે. તેની કિંમત પૈસાથી વધી બે પૈસાની ત્રણ પૈસાની થઈ ગઈ છે. અંગ્રેજી શાળાનીતિને અનુસરીને ઉચ્ચ શાક્તિના જણાતા અડધિયા પોત્રિયા અને તાવિયાના માન ઘટી ગયાં છે. ને પૈસાવાળાથી માંડીને બે તાવવાળાના માન વધ્યાં છે. શાળાદરબારે માન પામેલા વર્ણ-શ્રામ ધર્મના ત્યાગ કરી ઉચ્ચ વર્ણની કન્યા પરણવાની આકાંક્ષા સેવે છે તેમ આ પૈસાવાળાને બેતાવપાંચ વાળા પણ પ્રથમ અપ્રાપ્ય જણાતી જેઠાછાપની કન્યાનું પાલિગ્રહણ કરે છે. મનુષ્યસમાજ અને જગતમાં જે જે આંદોલનો આવે છે તેના પ્રત્યાઘાતો પતંગજગતમાં પણ થયા વિના રહેતા નથી.

વળી પતંગપ્રેમે ભાષા પર પણ અસર કરી છે. એ અસર પણ સુરતની વિશિષ્ટતા છે. નીચેની વાતચીત પરથી સુરતની પતંગની પરિભાષાનો ખ્યાલ આવશે.

“કેમ ગમનભાઈ, હમણાં રમણભાઈનો પવન કેમ છે?”

“મારી સાથે જ્યાં કન્યા છે.”

“કેમ ક’ઈ એક બાજુ ભારભાર આવવો છ કે શું?”

“નારે! મેં નાજુકાકાના ચીમનને લપટાવીને પાંચ હજારની પોલીસીમાં ભેરવેલો અને હું ઘેર ઉતારી લાવતો હતો તેવામાં તેણે લાંચ નાખવા માંડ્યું.”

“પછી?”

“હું ફંટાવીને હાથ પર ઉતારી લાવ્યો.”

“પછી?”

“એણે જે કાકાના મંધુને દસ હજારની પોલીસીમાં લપટાવેલો. તેની હું વચ્ચે પડ્યો. અમારા ત્રણના લાશગા. બહુ દેવચમતાણી થઈ. મંધુ કપાઈને છૂટો પડી ગયો. ત્યારથી મારી સાથે બહુજા કન્ના થ છે.”

પતંગ ચગાવવાના પણ કેટલાક અપ્રસિદ્ધ પણ સર્વમાન્ય કાયદા છે. કેટલાક બંડખોર શખ્સોનો અપવાદ બાજુએ મૂકતાં એ નિયમો પળાય છે. જ્યાં સુધી દોરી ને પતંગનો સંયોગ છે ત્યાં સુધી તેના પર ગ્રેલ મારી શકાતી નથી. પતંગવિડોણી દોરી ક’ઈ નહિ તો પોતાના સ્નેહી ઓળખીતા અને પાડોશીઓએ ન જ પકડવી જોઈએ એમ ચગાવનારા માને છે અને છાનીમાની પકડી અગાશીમાં છુપાઈ જવામાં ખોટું કે અન્યાય નથી એમ પકડનાર માને છે. કપાયલો પતંગ પકડવો એ વ્હાલો છે. તેને માટે દોટ મૂકવી પડે, છાપરાં પર ફુદણું પડે, નળિયાં ભાંગવાં પડે, બીજની અગાશીમાં કે તેમના છાપરા પર તેમની ગેરહાજરીમાં ફુદણું પડે, એમાં વાંધો ગણાતો નથી. પણ એકવાર કપાયલો પતંગ બીજના હાથમાં પકડાયો અને તેની ‘હાથ પર’ છે એમ તે બૂમ મારે તો એના નગીબનો છે એમ સમજી મન વાળવું. અને બીજે કપાઈ આવે એની રાહ જોવી. નામાવાળો આપણી દોરી પકડીને પોતાનો હાથ કાપે તેના કરતાં નળિયું મારી તેનું માથું ફેડી તેના માથામાંથી લોહી કાઢવું એ બહુતર છે એમ કેટલાકની માન્યતા છે. વળી આકાશી કાયદાના પોલીસ એક્ટ મુજબ અંધારા પછી કોઈ પણ પતંગ વિના બત્તીએ ચગી શકતો નથી. રાહદારી પગીઓની સલામતી ખાતર આ કાયદો કાઢવામાં આવ્યો છે. એને પશ્ચિમામે જેને અંધારા પછી પતંગ ચગાવવો હોય તેને પતંગ પર ફાનસ ટાંચવું પડે છે. છતાં કરવી પડે તે વસ્તુમાં આનંદ અને મોટાઈ માનવાની સુગતીને ટેવ છે. તેથી આ કિયાને ફાનસ ચગાવવાની ઉપમા આપી તેમાં તે આનંદ માણે છે.

સાષ્ટાની સ્પર્ધા કરવાનો આ પ્રયાસ નથી ? તે આકાશમાં સૂર્યચંદ્ર અને અગાણીત તારા રૂપી દીપકો ટાંગ્યા છે તો હું પણ હાનગ પતંગ દ્વારા આકાશમાં પ્રગટાવું. તારા આકાશમાં અનેક પતંગો ઊડે છે. અમે પણ અમારા નિર્મિત પતંગો ઉડાવીએ છીએ. પતંગ શબ્દ સુરતને બહુ પ્રિય નથી મુરત મોટે ભાગે પતંગને કનકવા તરીકે ઓળખે છે. છતાં પતંગ શબ્દ તેના બીજા અર્થ પત્ની સાથે તેનું સામ્ય, તેની સંસ્કારિતા અને સાહિત્યપ્રિયતાને લઈને મુરતી તત્ત્વ કમી થવાને ભોગે પણ આ લેખાવધીમાં પતંગ શબ્દ જ વાપર્યો છે. સરસ્વતીચંદ્રે પણ પતંગને જ ઉદ્દેશીને કહ્યું છે: “પતંગો ઊડતી જેવી, હવે મારી ગતિ તેવી.”

સરસ્વતીચંદ્ર બલે માનતો હોય કે તેની સ્થિતિ પતંગ જેવી છે પણ કપાયલો પતંગ પણ એમ માને છે કે તેની સ્થિતિ સરસ્વતીચંદ્ર જેવી છે. ઉત્તરાણુને દિવસે કપાતા અને કપાયલા પતંગનો કોઈ શોક કરતું નથી. એક કપાતા બીજે નીકળે છે. કપાયલો પતંગ, દોરીથી વિયોગ પામેલો પતંગ પણ સરસ્વતીચંદ્ર જેવી જ મનોદશા ભોગવે છે. તેને પણ લાગે છે:

હતી લક્ષ્મી ! હતા તાત !હતી વ્હાલી હતા ભ્રાત !

હું ચગતો હતો ત્યારે મારે પણ લેભવ હતો. પિતાગમ ચગાવનાર હતો. પ્રિયતમા સમ દોરી હતી. બીજા પતંગ ભાઈઓ પણ હતા પણ હવે તો—

દીધાં છેડી પિનામાતા, તજી વ્હાલી ગુણી દારા. ચગાવનારના આનંદને ખાતર પેચ લડવા પડ્યા. દોરીનું કહ્યું માની તરી ન પડ્યો, દારૂ ભની લડ્યો.

“ પિતા કાળે તજી વ્હાલી, ગણી ના વાત મેં તારી: ”

થયો દારૂ મન માન્યો, વિકૂળ થઈ સ્નેહની સાનો.”

પોતાના જતાં દોરી નીચે પડે છે, પુટાય છે, ફેંચે છે, પોતાનાથી જે મદદ થઈ શકતી નથી તેથી કહે છે.

“ હવે સુકુમાર ઉર ફાટી જતું જેવું રહ્યું બાકી,
રૂંધે તો દેવી દેવારે અધિકારી ન લોહવાને
પ્રિયાના આંસુ હું ભાઈ, ન રહેવાય જેવાઈ.”

એને લાગે છે કે બીજા પતંગ સાથે એની દોરીને ચગવું પડશે. ચગાવશે તોયે પોતાને ભૂલી જવાની સલાહ આપે છે. બીજા પતંગ સાથે મન મનાવી લેવાની સલાહ આપે છે.

“અહો ઉદાર વ્હાલી રે, ટકાવી દેહ ચખી રે,
ન ભુલાતું તું ભૂલી દે, વિધિનું પાપું વેદી લે,
ન જોડતું તું જોડી દે, છૂટેલાને તું છોડી દે,
ફૂટે ના તે નિભાવી લે, પડ્યું પાનું સુધારી લે;
ન ભુલાતું તું ભૂલી જા, દીસે તેને નભાવી લે,
ન ભુલાતું તું ભૂલી જા, વિધિનું પાપું તે પી જા.”

પોતાને ભૂલી જનારા ચગાવનાર તરફ પણ તેને સરસ્વતીચંદ્ર જેવા વિચાર આવે છે :—

“સુખી હં તેથી કોને શું? દુઃખી હું તેથી કોને શું?” હું દુઃખી તેથી કોને શું અને હું સુખી તેથી કોને શું? મારી કોને પરવા છે? એ તો લ્હોરથી બીજે પતંગ ચગાવવામાં પડ્યો છે. હું નદીમાં પડીશ, ઝાડના ડાખળામાં પડી ભેર-
*વાઈશ, લુટાઈશ, ઝુંઘવાળાના ઝુંઘમાં ભેરવાઈશ. ઝુંઘવાળા મને પકડવા દોડશે, લપટાવશે, મારા દેહને ઝંખરામાં ભેરવશે, કાણું પાડશે, ફાડશે પણ તેથી કોને શું?

(૩) સુરતની સરસ્વતી

સાહિત્યના સર્જનમાં સુરતે મારે ફાળો આપ્યો છે. સુરતે નર્મદ જેવા કવિ લેખક અને સુધારક આપ્યા છે. નવલયમ જેવા વિવેચક આપ્યા છે. રમણભાઈ, જ્યોતીન્દ્ર, જગીરદાર અને ધનસુખલાલ જેવા હાસ્યકાર આપ્યા છે. પણ આનાથી જુદા જ પ્રકારનું એનું લાક્ષણિક લોકભોગ્ય અને લોકસંજ્ઞિત સાહિત્ય છે. લેખક લેખિનીથી સરસ્વતીની ઉપાસના કરે છે. અપવાદો બાદ કરતાં સુરતનો સાધારણ શહેરી વાચાથી સરસ્વતીની ઉપાસના કરે છે.

ગુજરાતમાં, હિંદમાં કે દુનિયામાં ગાલીપ્રદાનનો માત્ર સુરત ઈજારો ભોગવે છે એવું નથી. પણ સુરતના ગાલીપ્રદાનમાં કંઈ વિલક્ષણતા છે. એ માત્ર ગાળ નથી, ધિક્કાર, અણગમો, રોષ બતાવવાનું જ સાધન નથી. એ તો ભાષાનો એક ભાગ છે અને ભાષામાં ઓતપ્રોત છે. Self expression-આત્મ-નિરૂપણ નું એક આવશ્યક અંગ છે. અંગ્રેજીમાં એ અને ધી એવા આદ્યંક છે. સુરતના વાંગમયમાં એવા ઘણા છે. એનો હંમેશા અર્થ કરવાનો હોય છે જ એવું નથી. કેટલીકવાર તો તે માત્ર ભાષાના અલંકાર છે. બોલનારની ટેવ અને ઢબ મુજબ બે ત્રણ ચાર શબ્દને અંતરે કે વાક્યને અંતરે અથવા તો એકાંતરિયા તાવની માફક એક વાક્ય છોડીને તે આવે જ જાય છે. તેનાથી વાક્યના અર્થમાં કંઈ ફેર નથી પડતો. કોઈને અનુલક્ષીને બોલવાની પણ જરૂર નથી. કાવ્યના પ્રાસની નિયમિતતાથી તે આવે જાય છે. એનો અર્થ કરવાનો છે કે તે માત્ર અલંકાર છે તેનો આધાર બોલનારની રીત, જુસ્સો, મગજની સ્થિતિ અને જોને સંબોધન થયું હોય તેની સાથેના બોલનારના સંબંધ પર છે.

હરેકના જીવનમાં ઉદય અને અસ્તની ઘડીઓ હોય છે તેમ સુરતના આ વાંગમયના જીવનમાં પણ છે. ફાગણ માસમાં તેની ભરતી ચડે છે. હોલિકોત્સવના દિવસમાં જાહેર રીતે તેની લહાણી થાય છે. હોળીના હોળેયાઓને ફાગણ સુદ ૧૧ થી ચડ કરી ફાગણ વદ ૧ સુધી હોળીચળ મળે છે. તેમાં હોળેયાઓને

ઘણા ગુના કરવાની છૂટ વર્ષોના રિવાજ—customary right—થી મળી છે. હોળીયાઓ જતા આવતા લોકોને ચેકી wrongful restraint ગેરકાયદે ચેકાણુનો ગુનો કરી શકે છે ‘મકા’, ‘દાત’ કે મીસ્તર હોળીનો પેસો ન આપે તો રગ છાટવાની, ગાડુ ઝાટવાની, માથકવની વૉલ ટુન કાઢી લેવાની ધમકી આપી extortion—નાણા કઢાવવાનો ગુનો કરી શકે છે આમ કરતા પણ પેસો ન આપવાનો દુયગ્રહ ચાલુ જ રાખે તો તેના પર કેસુઝની પિચકારી મારી mischief બિગાડ કરી શકે છે કદાચ પિચકારો ભગેલી ન

તોય તો રાજની પિચકારી મારી તેમના તથા તેમના કુટુંબની પ્રત્યેક વ્યક્તિનું ચારિત્ર્ય હલકુ પાટી તિરસ્કાર અને બદનામીના ગુના કરી શકે છે.

હોળીના દિવસોમાં ગાલીપ્રદાન તો સામાન્ય વસ્તુ છે. હોળીના પ્રસંગે દરેક જોડકણમાં ગાજતો ડગલે ને પગલે આવે છે. પેસો ન આપ્યો કે મૂઆ. પછી પોતાની પાછળ યુગ્મો સમજાવે કેમ બોલશે તે સાંભળવાની જીવતાં તક પ્રાપ્ત થાય છે. હોળીમાં ગાજવાળાને પેસો ન આપવા બેઠેલો પણ ગુનો કરવાની જરૂર નથી. ઘરમાંથી યંત્રું પણ ન કાઢનાર નિર્દોષ નવીકાકીને તેના ઘરમાં પણ જઈ પવા ન દેતાં તેમાં તેમને ત્રીજો માળે જ હોવાનું કહ્યું તેમને એકની એક પ્રવૃત્તિમાં શેકાવડી રાખવા મળે છે. અપકાર અપકારને નોતરે છે તે ન્યાયે વૃદ્ધાવસ્થાને ઉંમરે પહોંચેલા નવીકાકી” અગર તો ખરાં નવીકાકીના જૂના કાકા આ પ્રવાસેથી ઉશ્કેરાઈ જાય છે ત્યારે હોળીયાઓને શાલ દુપટા સાથે તેમની ભેટ પાછી આપે છે. હોળીયાઓ તે ઝીલે છે અને ચક્રવૃદ્ધિ વ્યાજ સાથે પાછી વાળે છે. આ આપ લેના વહેવાર કોઈ અટકાવનાર ન મળે તો લાંબો વખત સુધી ચાલુ રહે છે. નવી કાકી કે કાકા સાંભળીને બેસી રહે તે હોળીયાઓને ગમતું નથી. એ ખિન્નવાઈ ઉશ્કેરાઈ, ગાળો દે ત્યારે જ તેમને આનંદ પડે છે, અને એ ગાળો દે અને ઝીલે પાછી જ તેઓનું જોશ થમે છે. ગાળો દેવાની અને દેવડાવવાની અનેક તક હોળીના પ્રસંગોએ હોળીયાઓ ઊભી કરે છે. ઘાસ અને માટલી, સુતળી અને વાંસથી ખાટલી બનાવી કોઈ જીવતા માણસના નામની પોક મૂકી તેને બાળવા લઈ જતા હોય તેમ તેના નામ સાથે રામબોલો બોલાવી ખાટલી કાઢવામાં આવે તો તે જીવના માણસને સ્વાભાવિક રીતે ગાળ દેવાઈ જાય એ દેખીતું છે. પોતાના નામનાં પાટિયાં, દેવદારનાં ખોખાં, દુકાન પર ચઢવાનાં લાકડાંનાં પગથિયાં વાને દાદર ઉંચકી લઈ જઈ હોળીમાં પધરાવવામાં આવે ત્યારે કંઈ નહિ તો માણસ ગાળ તો દે જ. અને પોતાની માલકીનો ફેંદો, ખુદ પોતાના માથા પર પહેરી મારવાડી જતો હોય તેના માથા પરથી ઊઠાવી હોળીયાઓ દોડી જાય અને પોતાના હોળીયાઓના દુર્ગમાં ભરાઈ જઈ હવે થાય તે કરી લે એમ કહેતો હોય તેમ મારવાડી સામું જુએ તો બીજી કંઈ નહિ તો મારવાડી ગાળ તો દે. ખુદ સંસ્કારી મહોલ્લામાંથી પણ જ્યારે હોળીયાઓની વિનયકૂચ ચાલી રહી હોય છે ત્યારે તેમાં પણ ખુલ્લી રીતે ડગલે ને પગલે આજ મંત્રની ઉપાસના લઈ રહી હોય છે.

હોળી જેવા ઉત્સવને પ્રસંગે આવી રસજ્ઞાનુષ્ઠા માટે એ પ્રશ્ન ઘણાને મૂઝવી રહ્યો છે. કેટલાકનું માનનું છે. અને ખુદ હોળી પ્રસંગેના જોડકણથી જ તેને દેકો મલે છે કે ખુદ હોળીમાતાને ગંદુ વાતાવરણ પ્રિય છે. હોળી અંગેનાં જોડકણમાં જે ખાવાનું, પીવાનું અને વાતાવરણ હોળીયાઓના મોંમાંથી બોલાવવામાં આવે છે તેમાં પણ હોળીમાતાનું વલણ દેખાઈ આવે છે. હોળીયાને પોતાને ખાવાને માટે પણ શીંચેપૂરીમાં શીંચે તો કાદવનો અને પૂરી તો પત્થરની જ ખાવાનું સૂચન કરવામાં આવે છે. હોળીયાઓ કાદવનો શીંચે અને પત્થરની પૂરી ખાવા નારાજ છે અને ગાળો દે છે. પણ આ ખુશસો પુરતો નથી. ગાલી-પ્રદાનને વિગ્રહી માનસ સાથે સંબંધ છે. ભાટચારસો દુહાથી બાધવાઓને પણ મર્દાનગીનો પાનો ચકાવતા. સંગીતનું અને બેન્ડનું સ્થાન ઊભાના મુદ્દમાં પણ છે. મુદ્દ-માર્થ વાગે છે અને કંઈક મુવાનોનાં હૃદય ઊઠી ઊડે છે. એ મર્દાનગી બીજી રીતે ન ખીલવી શકાય તો તેનો એક રસ્તો ગાળ દેવાનો છે. ગાળ દેવાથી એમ કહે છે કે લડતનો જુસ્સો વધે છે અને ક્રિયા વધુ અસરકારક રીતે થઈ શકે છે. ઘોડો જત્તી દોડાવવામાં, ન થતી વસ્તુ કરવામાં પણ ગાળોની જરૂર પડે છે. ગાળો અને તેનો અર્થ કંઈ ઘોડો કે બજાદ સમજે છે એવું નથી પણ ગળિયા બજાદ કે ઘોડાને ઊંડવાના વિગ્રહમાં જે વિગ્રહી માનસ જોઈએ, જે જુસ્સો જોઈએ તે ટકાવી રાખવાનું સાધન એ ગાલીપ્રદાન છે. હોળીમાં તો ઘણી લડત છે. એક હોળીવાળા વિજયકૂચ કરતા કરતા બીજા હોળીવાળા પર આ કમણ કરવા અને વિજયના ચિન્હ તરીકે તેમની હોળી કૂદી આવવા જાય છે. તેઓ માને છે કે તે હોળીવાળા મામે બચાવ કરવા તેપર હસે. અને લાડી ને ડાંગો ત્યાં ઉછળાશે. એટલે વાતાવરણ ગરમ રાખવું જોઈએ. જોશ અને શીર્ષ ટકાવી રાખવાં જોઈએ અને તે ટકાવી રાખવા સૂત્રો ઉચ્ચારવાં જ જોઈએ એ સ્પષ્ટ છે. તેથી જ હોળી કૂદવા જતા હોળીયાઓ ગરમા ગરમ ગાળથી જુસ્સો ટકાવતા કૂચ કરે જાય છે. અને ખુદ લાડી અને ડાંગ ઉછળવાનો સમય આવી પહોંચે તે વખતે લાડી અને ડાંગ પણ ઉત્તેજન વગર શી રીતે ઉછળે ? લડત અને જુસ્સો ઉનેજન વિના શી રીતે ટકી શકે ? જ્યારે લાડીની સાથે જીભ પણ ઉછળવા મારે છે ત્યારે જ લાડી ફેરવવામાં જુસ્સો આવે છે. આવો જ બીજો લડતનો પ્રસંગ ઉતરાણનો છે.

તે લાકડીની નહિ પણ દોરી અને કાગળની લડત છે. તેમાં પણ કંઈ કંઈ દાવ પેચ અને વ્યૂહરચના કરવાના હોય છે. વારંવાર ગોચ માંરી પેટામાં ધૂસવાનો પ્રયત્ન કરવા છતાં જો સામો માણસ કન્નાવી અગર તો પતંગ નીચે પાડી દઈ પેટામાં ન ધૂસવા દે અગર તો છોકરાને સહેલ આપવાને પાટવીના દોરા પર કોઈ ફુગ્ગી ચગાવી હોય અને કોઈ પાછળથી આવીને પેચ લઈને કાપી નાખે, અગર તો અડધિયું ત્રણ રીઝ પર છેડી દીધું હોય અને પાછળથી કોઈ 'બેંપડી' ચગાવી હથ્થા માંરી કાપી નાખે તો એને ગાળ ન દે તો શુ ખૂબ કરે? ગાળ વગર ખરી વખતે લોટવાની આનાકાની કરનાર પતંગને લોટાવાય શી રીતે ? અને ચાકુ પેચના ઉત્સાહને ટકાવાય પણ શી રીતે? ચગતા પતંગ પર ઝોલમાંરી તોડી લે અને નળિયાના કકડા તે અગાથીમાં પહોંચી શકે તેમ ન હોય તો ગાળ સિવાય ગુસ્સો ઠવવાય પણ શી રીતે ?

આ વસ્તુ વકીલો સારી રીતે જાણે છે. તેઓ જાણે છે કે મારામારી ગાળાગાળી સિવાય થઈ શકતી જ નથી. અને ગાળાગાળી થવાથી મારામારી થવાનો ઘણો સંભવ છે. આથી મારામારીની કોઈપણ ફરિયાદ ગાળાગાળીનો ગુનો પણ સાથે લગાડ્યા વિના ધડતી નથી. લાત પાટનો માર મારવાનો ગુસ્સો ત્યારે જ આવે છે જ્યારે આરોપી પ્રથમ નાશાપક અને બીભત્સ ગાળો મોમાથી ઉચ્ચારે છે. ફોજદારી કોર્ટની ફરિયાદો સાક્ષી પૂરે છે કે માણસ મારતો જાય છે તેની પહેલાં ગાળો દેવાની શરૂ કરે છે, તેની સાથે ગાળો દેવાની ચાકુ ચાખે છે અને છેવટે પાછો ગાળો દઈને એને ધમકી આપીને પુર્ણાહતિ કરે છે એટલે જ ફરિયાદી ને આરોપી ફરી મારામારી કરશે એવી દહેશત રહે છે. એમ કહેવામાં આવે છે કે કાવદો ને વ્યવસ્થા સાચવવા રોકાયલા પોલીસો અને સોલ્ડરો ગાલીપ્રદાન વધુ પ્રમાણમાં કરે છે આ વાત પણ એ જ સિદ્ધાંતનું સમર્થન કરે છે. ગાલીપ્રદાન ચાતિના સમયમા ચોલ્ડાઓની લગ્નચક વૃત્તિ સાચવી રાખે છે. અને વિગ્રહમાં લગ્નચક વૃત્તિ ઉત્તેજે છે. હોળીના દિવસોમા આ ઉત્સવ ઊજવવાનો બીજો ઉદ્દેશ હોય અને તે એક વાર “કહી લાખવાનો” કોઈપણ વસ્તુનો અતિરેક થવાથી તેના પર અણગમો ઉત્પન્ન થાય છે અને ઉભરે

કાઠી નાખવાથી શાંતિ થાય છે. એક વાર મામટી દઈ નાખી કે દેવી મટી એ ધારણાએ પણ લેખીના અકવાડિયામાં ગાળો કેમ નહિ દઈ નખાની લેાય !

રસિક કહેવાતા મુરતને આ વાણીનું દુષ્કૃત્ય ચોભનું નથી એ ખરું છે અને તે દૂર કરવાને સ્તુત્ય પ્રયાસો પણ થયા છે, પણ ચા અને મીઠાચટ પીનારને તે છોડતો જેવી મુશ્કેલીઓ નડે છે તેવી આ દુષ્કૃત્ય છોડવામાં પણ નડે છે. કોઈ પણ વાતનું ભારપૂર્વક પ્રતિષ્ઠાદન કરવામાં ગાળ બોલવી જરૂરી છે, એમ રમણલાલનું માનવું હતું. પણ ગાળ બોલવાનું રમણલાલ છોડે નહિ ત્યાં સુધી ખાંડ ન ખાવાની છોટાભાઈએ પ્રતિજ્ઞા લીધેલી અને રમણલાલે છોટાભાઈને ખાતર આત્મસંયમનો ભગીરથ પ્રયત્ન આદરેલો. બીજો દિવસે પાંચ અને ત્રીજો દિવસે ત્રણ બોલાઈ. ચોથે દિવસે સાંજ સુધી એક પણ બોલાઈ નહતી. ચોથે દિવસે માંજે રસોઈથી ન્યાતના ઓચ્છવની રસોઈના પેસા લેવા આવ્યો હતો. ઓચ્છવની રસોઈ બગડવાથી ન્યાતમાં વધારે કચવાટ થયો હતો. રમણલાલે સભ્ય ભાષામાં રસોઈને વખોટી. “વારે સાંજે બધા તો વખાણી વખાણીને ખાઈ ગયા અને નવી વાત તમે ક્યાંથી લાવ્યા ?” રમણલાલ આ સાંભળી ઉશ્કેરાઈ ગયા. તેમને લાગ્યું કે તેમની લાગણી પોગ્ય રીતે દર્શાવી શકાતી નથી. “છોટાભાઈ ખાંડ ખાવી હોય તો કાલથી ખાવા માંડજો. આપણાથી આ નહિ બને. મોળું-મોળું આ માણસો સમજે તેમ નથી.” એમ પ્રસ્તાવ કરી રમણલાલે ઝમકદાર ભાષા રસોઈઆને સંબોધી વાપરવા માંડી ત્યારે પોતાના શેપની લાગણી પોગ્ય રીતે દર્શાવાય છે એમ તેમને સંતોષ થયો અને રસોઈઆને પણ ખાતરી થઈ કે રમણલાલ પોલી વાત નહોતા કરતા, પણ રસોઈ બાબતમાં તેમની સંજીવ ફરિયાદ હતી.

ઉંચ ને નીચ, ગરીબ અને તબંગર કેટલેક અંશે ચિન્નિત અને અચિન્નિતના ભેદ આ બાબતમાં ભુલાઈ જાય છે. નીચ વર્ણની સ્ત્રીઓ પણ પુરુષો સાથે એ ક્ષેત્રમાં સમાનતા કેળવે છે. પશુ અને માનવ વચ્ચેના મુજોનો પ્રગટિત ક્રમ તેમાં ભુલાઈ જાય છે કારણ કે બેનાથી પશુને સંબોધી શકાય છે તે જ સંબોધન માનવ

માટે પણ કરી શકાય છે. જ્યારે એક માણસને બીજાની વાંદરી કે ગધેરા સાથે સરખામણી કરતાં સાંભળીએ અને જ્યારે એક સ્ત્રીને બીજાને કૂતરી કે બિલાડી સાથે મરખાવતાં સાંભળીએ ત્યારે મનુષ્યો પોતાનામાં તેમ જ પ્રાણીઓમાં રહેલી આત્માની સમાનતા અમુક વખતે તો પિછાની શકે છે એવું જાન થાય છે. એ ધન્ય પણ છે જ્યારે મનુષ્ય પોતાના ચક્રિયાતાપણાની ખુમારી ભૂલી જઈ માણસ, પશુ, જંતુ વગેરેમાં રહેલી સમાનતા નીરખી શકે છે. વિદ્વત્તા અને રનિકતા ગાલીપ્રદાન સાથે અસંગત નથી. સસ્કારી અને અર્મસ્કારીના માત્ર ઉપયોગના પ્રકારે જુદા છે. એક સાક્ષરને બીજાને ખામોશિયું તરીકે વર્ણવતા સાંભળે, સાહિત્યની કટારોમાં થતું વાગ્યુલ્લ વાંચે, અને સંસ્કારી ભાષામાં દેખાતી અસસ્કારી ગાળો સાંભળે તો તમને લાગશે કે આના કરતાં ખુશાલ કાછીઓ વધુ પ્રામાણિક અને વધુ નિર્દોષ છે.

ખુશાલે જતે જ આ વાત મારા પર કરાવેલી. ખુશાલને અંગારી ભાષા બોલવાની દેવ હતી. એક દિવસ એક સાચા કુટુંબના ઘરાકે ચોળી તોળાવવા માંડ્યા પછી કહ્યું છે એમ કહી ડચકારો બોલાવી પાછી નાખી દીધી ત્યારે ખુશાલે એ કેવી ચોળી ખાશે તેનું અલંકારિક ભાષામાં વર્ણન કર્યું. તેમ કરતાં કરતા ચોળીને છોલાટી, પોતાને પણ છોલાટી, અને ઘરાકને પણ છોલાટી. પેલા ગૃહસ્થ મારા એક વખતના શિક્ષક હતા એટલે ગુરુ પ્રત્યેના માન તરીકે મેં તેમને પદ તાણી ખુશાલને ખખડવ્યો ખુશાલે પોતાનો બચાવ કરતા કહ્યું “એમાં મેં હું કહી લાખ્યું! મારા દિલમાં કંઈ છે? હોય તો હું ગંગાને એમ કહું! મારા કાઢીયાને કહું? મારી જાતને કહું?” દલીલ સબળ હતી. જે શબ્દોથી ગુસ્સાની લાગણી વિના માણસ પોતાના ઘરમાં પોતાના સગાને સંતોષે તેમાં કંઈ પણ અપમાન કરવાનો ઈરાદો હોવાનું કેમ માની શકાય ?

આ વસ્તુસ્થિતિ જોઈને જ ગાળાગાળીની ફરિયાદો માનદ મેજસ્ટ્રેટોને ત્યાં મોકલવામાં આવતી કારણ કે તેઓ તેનું હાર્દ બરાબર સમજતા. છેવટે “બે ભલા માણસ વચ્ચે પડવાથી પક્ષકારો વચ્ચે સુલેહ સપ જળવવાનો બદોબસ્ત” થતો. આવો બદોબસ્ત એક વખત મારી હાજરીમાં થયેલો. ફરિયાદીને

એક ભવા માણસે કહ્યું “એમાં તું કોર્ટમાં શું દોડી આવવો ? તારે દેવી હોય તો લે તું મારા દેખતાં એને દઈ લાખ. એને કંઈ લાગી જવાનું નથી.” આગેપીએ કહ્યું, ‘હા, દઈ લાખ” આનાથી દરિયાદીને દઈ નાખ્યા મમાત સંતોષ થયો અને દરિયાદ ખેંચાઈ ગઈ. આ પુસ્તક છપાવતાં પહેલાં મેં એક મિત્રના હાથમાં લખાણ મૂક્યું. તેમણે આ લેખ કાઢી નાખવા કહ્યું: “એ દોડી દો. સુરત માટે બીજા લખવાનું બહુ છે” મેં તેમ કરવા ના કહી. “એના વિના તો સુરતનું દર્શન અધૂરું રહી જાય.” મેં કહ્યું. તેમણે મને કહ્યું ‘સુરતની ગાળ વગર પણ તને ચાલતું નથી ?’ મેં જવાબ આપ્યો કે તમારે તેમ જ અર્થ કરવો હોય તો તેમ કરો. શ્રી. ચમચંદ્રજીએ સીનાજી માટે કહ્યું હતું તેમ હું પણ સુરત માટે કહું: કિમસ્વા ન પ્રેય:

(૪) ધી સ

વૃષોથી દેવાયલા આપને સુરતનો દર વર્ષનો ફાગણ વદ પડવાનો ધીસનો વરઘોડો ભલે અપૂર્વ ન લાગે પણ સુરત બહારનાને તો એ દર અપૂર્વ અને હોંશ પમાડનારું લાગવું જ જોઈએ. એની વિવક્ષણતા સમજવી હોય તો મુંબઈના કોઈ ધનાઢય શેઠીઆને, કોઈ નાઓળખીતા કે પાળખીતા, કોળી દબળા કે ઘાટીના છોકરાઓનો વરઘોડો કાઢતા કહ્યો. વરઘોડાને મોખરે મુંબઈના ધનપતીઓ, મીલમાલિકો, મોટી લિમિટેડ કંપનીના ડિરેક્ટરો અને ચેરબજારમાં શેઠની હજારોની લેવેચ કરનારાઓ ને કારકનો, હોટલવાળાઓ કે પટ્ટાવાળાઓના સંગ્રામમાં છૂટાછૂટા કુંડળાં રચી માથે સુરતી પાઘડી, શરીરે કાપમંડ જ્યુનિઝીમાં ચોવડાવેલા કડકડના અંગરખા અને કોરવાળાં ધાતીયાં પહેરી, ગળે મોટા ગ્રાવરવાળા નગારાં ત્રાંસાં ભેરવી તેમને નેતરના ચોપિયાથી આવેશમાં આવી ગયા હોય તેમ વગાડતા કહ્યો, તેમની પાસે તેમના સેક્રેટરીઓને તેમના જેવો જ વેપ પહેરી નાનું ઢુંમકું ગળે વળગાડી શેઠીઆના ઢનનનન ઢનનનન, ઢુમ માથે ઢુમ ઢુમ ઢુમના પ્રાસ મેળવતા કહ્યો, મુંબઈના કોઈ રાજમાર્ગમાંથી આ વરઘોડો પસાર થતો હોય અને તે જોવાને વાડીઓ, રવેશો, ઝૂખા અગાસીઓમાં, સ્ત્રી પુરુષ અને છોકરાંની મેદની મળેલી હોય એમ કહ્યો તો સુરતના ધીસના વરઘોડાની અપૂર્વતાનો કંઈ આછો ખ્યાલ તમને આવશે.

તમે ધીસ કોઈ દિવસ જોઈ જ નથી? કેવી છે તે જાણતા જ નથી? સુરત તો જ્યુ છે ને? હરિપરામાં તો હવે બહુ આલીશાન મકાનો બંધાયા છે. માની લોને કે તમે એવા કોઈ મકાનની લાંબી નજર પહોંચે એવા ઝૂખા, અટારી, રવેશ, અગાસીમાં કે ઓટલા પર ઊભા છો. દરદૂરથી પ્રથમ ચોરબકોર, ધમાલ થતી હોય તેમ સંભળાશે. જલ્દી કોઈની વિશ્વ યાત્રા આવતી હોય અને તેના પાસે આવવાનો અવાજ સંભળાતો હોય. કોઈ પ્રખ્યાત દેશનેતા કે ધર્મગુરુની પધરામણી ઘવાની હોય તેમ તમામ યોગ અને નજર આવતા અવાજ તરફ વળી હશે, તેવામાં આંધેથી મચાલોના અલ્પાળાં અને તેમાં ઝબકી રહેલી

છડીઓ દેખાશે, ઢમ ઢુમ ઢુમ એમ સંખ્યાબંધ ઢોલ વાગનાં હોય તેવા અવાજો અને હોકાગ સંભળાશે. વાઘની ધાસ્તી રાખશે નહિ મામલો કંઈ વાઘને બિવડાવવાને નથી પાસે આવશે ત્યાં તો તમને સાત આઠ દુનનાં કુંડળાં દેખાશે, માથે સુરતી પાઘડી, દીવ પર કડકડતા અંગરખાં કે કોટ, ગળે સુયોબિન ઝાંઘરવાળી દોરીથી લટકાવેલાં નગાનં, ત્રાસાં કે ઢુમકુંડે ઢોલકી જેવા માનુષ છે તેવાંજ

સુયોગિત અને સુસજ્જ તેમનાં સાધનો છે. નગરમાં, ટોચમાં, તેમને વગાડનાં ચાપિયા બધા સુંદર ગરબાનાં વચોમાં સજ્જ થયાં છે. જાણે કોઈ ધાર્મિક બેઠાડમાં નીકળ્યા હોય, જાણે કોઈ મુજની ટૂકડીની આગેદૂર થતી હોય, તેમ તેમના હાથ ચાંચી, જુસ્સાથી ફરી રહ્યા છે. તાંબાકંડીના આકરના નગારા પર ઢનનનન ઢનનનન ઢનનનન ઢમ અવાજ નીકળી રહ્યા છે. તેની સાથે ટુમકુ વગાડનારા ત્રણ વાર ઢમ ઢમ ઢમ વગાડે છે પણ પાંચે આવતાં તેમનાં મોંમાં જોઈને તમને શું થઈ ગયું? તમે ઠરી ગયા? આગળ કોણ મંજુભાઈ શેઠ થડેર સુવચાઈના મેમ્બર છે તે? તેમની જોડે કોણ જરીવાળા બ્રધર્મના મનમુખભાઈ શેઠ જેમની સેલમ, મદુરા, દિલ્લી, મદ્રાસમાં દુકાનો છે અને ઉત્તર તથા દક્ષિણમાં દેગેર આડતિયા છે તે? તેમની માથે કોણ છે? નાગરિક બેંકના સલાહકાર સમિતિના મત્ત મહાજનના પ્રમુખ છગનલાલભાઈ? અરસ્ત, પણ તેમની પાસે કોણ છે? ધારીને જુઓ. ગઈ કાલે દીવાલર બ્રધર્મના ન્યાં ટોપી ધીવરો જોયા તે તો નહિ? છેલ્લો ટુમકુ કોણ વગાડે છે? મમન કીંગમ્સુ! પરખાય પણ છે? ક્યાં એનો રોજનો પહેરવેશ! અને નગરલેકનો ગાર્ડન પાર્ટીમાં જતા હોય તેવો આજનો ભપકો! મથાળોને શું કરે છે? થોડી થોડી વારે નગરોને મથાલો પર ધરીને તપાવે છે. જ્યાં પણ હવાથલો ઢીલો કે પોલો અવાજ આવે નગરમાંથી નીકળે તે ચાલે તેમ નથી. આ ટોળું તો તમામ ઘર આગળ જ ઊભું, તમારી નજર આગળ જ જમાવટ થવા માંડી, છોકરાં વગાડે તેવાં સાધારણ નગારાં વગાડતાં નથી. ખાલી ધાવણ કે અવાજ નથી, તેમાં પણ ચિસ્ત છે. કંઈ જેમજલ્લ, ચિસ્તબલ્લ, વૈજ્ઞાનિક ઢંઢે વાગ્યું હોય તેમ લાગે છે. તે તમારા યજમાન સુંદરભાઈ શેઠ ઊતર્યા. તેમણે તો હાર કાઢ્યા. બધાં ટોળાંને હાર પહેરાવ્યા. લ્યો હવે કુંડાળું આગળ ચાલ્યું જુઓ ત્યાં તો કોઈ બીજું આવે છે.

આ બીજું કુંડાળું આવ્યું, તેમાં પણ તેમજ, પણ ગરબો રંગ જુદો છે. નિધાન જુદાં છે. આ તો કંઈ જુદી જ શેરીના લાગે છે. મંધુભાઈ શેઠની જોડેના મહોલવાના માણસો છે. તેમાં પણ મોટા મોટા વેપારીઓ, ધનિકો ને નાના કારીગરો છે. આ ટોળું ઊભું તમારા બહેન

નીચે ૮૮. સુંદરભાઈએ પાછા હાર પહેરાવ્યા. આ તો દોળાં આવ્યા ૮૮ કરવાનાં એક, બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ, છ, સાત, આઠ, નવ, પણ આ કોનો વરઘોડો હતો ? તમને બહુ લાગશે કે કોઈ લખપતિનો, નગરચેકનો કે સ્થાનિક મોટા અમલદારનો દીકરો પરણતો હતો. નહિ તો વળી આ સેદીઆ ગળે નગારાં બેરવી રેના વગાડતા નીકળે ? આ કંઈ જાતનો વરઘોડો, જેમાં માલગના હાથમાં ક્લબી નથી, આગળ ચાલતી રામેલાની પર પર નથી દેખાતી. મોટા વરઘોડાની મોટાઈ પોપવાને અનિવાર્ય મનાતો અમલદાર વર્ગ નથી, રક્ત બેંડ નથી, છગન ઢોલી નથી પણ તેને બદલે અનેક પીપી વગાડતા ઢોલીઓ છે. આ તો કંઈ અવનવો વરઘોડો છે. કેવો હતો અવનવો વર કે જેના માનમાં આ અપૂર્વ મેદની જામી છે.

આ છેલ્લું દોળું પૂરું થવા આવ્યું ને વરરાજ દેખાયા. પણ આ વર આટલો નાનો કેમ ? શારણ એકટનો ભંજ તો નથી થતો ? અગ્નિ વર્ષ પૂરા થયાં હશે ? એમને ફોજદારીની બીક નહિ લાગતી હોય ? એને માથે હાલનો સાધારણ પહેરાતો સાફો નથી. પણ લખાની સુરતી પાઘડી છે, લખાનો જમ્મા પહેર્યો છે. આંખમાં મેંચના લપેટ છે, કપાળે ગાજરિયું છે, હાથમાં શ્રીફળ છે, ખભે ખાંડું છે, માથે ચમ્મર છે.

આ ખરો વરરાજ કે ખોટો ? હાથથી મુદીવાળો ગંદો ચેષ્ટા કરે છે ! મોકેથી કેવું ગંદ ને ગંધીય બોલે છે ! સૃષ્ટિને ટકાવી રાખનારા સર્જનની કેવી મશ્કરી કરી રહ્યો છે ? ને લોકોને પણ શું થયું છે ? તેમનું પણ ભાન ગયું છે. કેવું અશ્લીલ બોલે છે ? વરરાજને ગાળો દે છે ! અરરર હવે તો હદ ઘઈ ગઈ વરરાજના હાથમાં પૈસા આપ્યા અને ધન દઈ પેલાએ એને ઘરનો માર્ગો પેલા પણ બોલતો નથી ! એના બાપા પણ એને બચાવતા નથી. પાનનો ડૂબો ખવડાવનારા મિત્રો પણ તેને બચાવતા નથી, ઉલટા મારવા લાગે છે. આ તો માર ખાતો જાય છે અને ફુલેષ્ટા કરતો કરતો લોકોને જામવાનાં નોતર્યો આપતો જાય છે. જુઓ તમારા મોં સામું. તમનેય તેવી જ ચેષ્ટા કરી ? કોણ છે ઓળખ્યો ? નાથિયા દુબળો, પરમ દિવસે સદચેકને ત્યાં ઘર બંધાય છે ત્યાં મજૂરીએ આવેલી તેનો છોકરો છે. પાછળ જાદરાડી દેખાતી નથી. વરરાજની

મા દીવડો લઈને ચાલતી નથી. માંડવામાં ન મમાય એવી જાનને લઈ નીકળેલા કેશરીઆનું કોઈ ગીત પણ જાતું નથી. મોટા જાનેવા માટે પાણીના લોટા ભરી રાખવાની સૂચના પણ કોઈ આપતું નથી. પહેવાઈના ઝુંપટ જેવા છાપરાની મશ્કરી પણ કોઈ કરતું નથી. શું અશ્વીલતાથી ગભરાઈને, મુંઝાઈને જાદ-રણીઓ નાસી ગઈ ? તો બારીએથી ધીસ ખુલ્લે કાને જાઓ છે શું કરવા ?

તમને એમ થયે કે સુરતને કંઈ જાતનું ગાંડપણ લાગ્યું છે. આ ગધીય, અપશબ્દો, અશ્વીલતાનો કયો જાહેર અને સામુદાયિક રોગ લાગુ પડ્યો છે ? ગઈ કાલ તો હજી હોજી ગઈ, મશ્કરીમાં ખાટલીઓ નીકળી, રામખોલો ભાઈરામ થઈ ગયા, પોકો મુકાઈ ને બીજે જ દિવસે આ સામુદાયિક વરઘોડો નીકળ્યો. તમે પૂછો સુંદરલાલ સેઠને કે આ શું ? સાન ગઈ કે લોકોની ? શું કહે છે તે સાંભળો ! અરે ભાઈ ક્યાં છે જૂની ધીસની મઝા ? આ તો કાળ ગયા અને લીમોટા રહ્યા. બધું ઓછું થઈ ગયું. પહેલાંતો વરસાજને માટે ઘોડોય ક્યાં હતો ? ગધેડું આવતું. તેના પર આવજો મોઢે વરસાજ બેસતો. માથે ચમ્મર નહિ પણ સાવરણી ફરતી.

તમારી આકાંક્ષા વધે. આ ધીસ ક્યારથી શરૂ થઈ, કેમ શરૂ થઈ ? એનો અભ્યાસપૂર્ણ અહેવાલ જોવો છે ? તો જાઓ રા. નટવરલાલ વીમાવાળાને ત્યાં ગાંડિવ પ્રેમમાં, કબાડીએ થકલે. મારા માણસ છે. એનું પાકીટ કાઢશે. એના પર લખ્યું છે “આ એક જ નકલ છે. ગૂમ ના થાય તે જોશેજી ન. વી..” અંદરથી નીકળશે “ધીસના વરસાજ પરનો વાર્તાલાપ અખિલ ભારત આકાશવાણી તા. ૫-૮-૪૦ ને રોજ કરેલો.” તેમાથી તમને માહિતી પૂરી પડશે.

૧૯મી સદીની શરૂઆતના સૌકામાં અરદેસર કોટવાળ નગરપાલિકાની પદવી પર આવ્યા. તેણે હોજીને અંગે થતી મહેલ્લા મહેલ્લાની મારામારી ઢેફાં, ઢેખાળા, બાફેલાં વેંગણ, લાકડીઓ ચાકુ અને સજીઆની મારામારી પર શકિત વેરફાતી જઈ. તેમણે શેદીઆઓ ને અંગેવાનોને જોવાથી આવી મારામારી બંધ કરવા કહ્યું. તેને બદલે ઢોલ નગારાના વરઘોડા કાઢવાનું, નગારાં

વગાડવાની કળા ખીલવવાનું કહ્યું. તેમાંથી ચીસ્તની-ધીસની શરૂઆત થઈ. નર્મદના વખતમાં ધીસ હતી. જેમ તેણે અગાથીમાં બેસી દુધપો'આવાજાના વખાણ કર્યા છે તેમ તેણે ધીસનો પણ પોતાના કોથમાં અર્ગ આપ્યો છે.

એમની પાસે તમને બંધ થયેલી બીજી ધીસોનો અહેવાલ મળ્યો. બીજા-ત્મની પત્નિની સાથે માછીઓની ધીસનો અહેવાલ મળ્યો. વત્તે વત્તે નીકળતી ધીસમાંથી ચાર ધીસ થઈ અને ચારના અવશેષ રૂપે એક રહી તેનો ઇતિહાસ મળ્યો. માછીની ધીસમાં નીકળતા વરનું સંસ્કૃત વૃત્તાંત મળ્યો.

તમે કહે્યો કે ધીસની શરૂઆત ભલે સક્રિય થઈ હોય પણ હવે આ અશ્વીરતાના ઉત્સવને લંબાવવાની જરૂર છે ? આ ભાડુની વરરાજનો વરદોડો કાઢવામાં આટલાં નાણાં અને શક્તિ ખર્ચવાની જરૂર છે ? જે લગ્ન-લગ્નને મારામારી અટકાવવા આ ધીસની પ્રથા અસ્તિત્વમાં આવી તે મારામારી અને લગ્નલગ્ન કરવાનું જોર અને શક્તિ પણ હવે આપણી પાસે રહ્યા નથી. તો તેને અટકાવવાની પ્રથાને જાળવવાની શી જરૂર છે ?

ધીસનાં દુષ્ણોનાં વર્ણન કર્યા પછી તેમાં રહેલા એક મહાન તત્ત્વનો નિદેશ કરવો ઘટે. તેમાં રહેલી સામાજિક સમાનતાની ભાવના. ચારેપાસ જ્યાં ન્યાતનાં, વર્ણના, પૈસાના, કુલાભિમાનના ભેદ ને વાદઓ પડ્યા છે. ત્યારે ધીસ એવી એક જ સંસ્થા છે જેમાં દાખલો બેસે તેવી સમાનતા સધાઈ છે, સાહિત્યના નિર્મળ ક્ષેત્રમાં પણ વાદ અને મારામારી, ક્ષાના ક્ષેત્રમાં તેમજ સામાજિક વહેવારોમાં ધનવાન અને મોઝભાવાળાઓને આગવી ખુરશી, લગ્નમાં ત્રણ ચાર જાતની કંકોત્રી, નાના મોટા કદની. ધીસમાં એવું કંઈ ન મળે, શેઠ વાણીતરની સાથે ત્રાંસુ વગાડે, મોચી વાણીઆ સાથે ટોળામાં નીકળે. ધીસ અનેક દુષ્ણવાળો પણ સામાજિક સમાનતાનો ઉત્સવ.

ભાડુની વરરાજને આપણે ડસીએ છીએ પણ એમાં આપણી આખી લગ્નપદ્ધતિનો, આપણા પરંપરાનો ઉપહાસ નથી ? લેવા લેવો બોધપાઠ તેમાં નથી ? જે લગ્નની પાઘડી અને જમો પહેરીને નીકળેલા છેકરવાદ જુવાની-

આને હસીએ છીએ તે તો દસકા પહેલાંના વરરાજનો સામાન્ય પહેરવેશ હતો. આજે આપણા વરરાજનો પહેરવેશ જુઓની. થેક માથે કોઈ મહારાજની અદાથી ભાડુતી માણસોને બોલાવી ભાડુતી સાફો બંધાવે છે. શા માટે? ક્યા દરબારના એ મહાનુભાવ ભાગ્ય છે? કોઈ ભાડુતી ગરાસીઓ નીકળ્યો હોય તેમ નથી લાગતું? જો એ મહાનુભાવ આ લગ્ન સિવાયને અવસરે આડ દહાડે એ ફેંટો ને પગમાં મોજાળી પહેરીને નીકળે તો સ્ટેશન પર નિવાસ કરી પરેશી કંપનીમાંનો કોઈ ઘડેરમાં ફરવા નીકળેલો નટરાજ ન લાગે? ઓળખાય તો લોકો હસ્યા વિના રહે ખરા? ત્યારે તો સાધારણ દિવસે ઉપહાસપાત્ર તે લગ્નના દિવસનો આદર્શ પોષાક !

એ કામણગારા ધીસના વરરાજની આંખ અને મોં પરની મેંશના લપેટા તમને હમાવે છે, પણ પીળી થીટી ચોળીને તાજૂતનો વાઘ બનતા ખરા વરરાજને જોઈ તમને શુ થાય છે? આપણા વરરાજ હજી મેંશ ક્યાં નથી આંજતા? આપણા વરરાજ પણ નજર લાગવાથી બીએ છે. વૂણ ઊતરાવીને ઘોડે ચડે છે. ધીમના વરરાજના હાથમાં ખાંડું છે. હસે છે અને જોઈને પણ આપણા વરરાજ હાથના શ્રીફળની અગવડ વેઠીને પણ ખાંડું લઈને નીકળે છે તે જોઈને કેમ હમવું નથી આવતું? લાટીનો એક દાવ પણ ન આવડતો હોય તેવા મોઢે વાણિયાનો દીકરો દૂધી પણ સમારવી મુરકેલ પડે તેવી, ઘાટડીમાં છપાયેલી, કટાયેલી તલવાર હાથમાં પકડી પરણવા નીકળે એની પાછળ કેવું કઠ્ઠણ હાસ્ય છુપાયતું છે? ધારો કે સસરો પરણાવવાની ના પાડે, ધાગે કે બીજો વર આવીને માલ્યમાં પેસી જાય તે વખતે, એનો કંઈ ઉપાય ખગે? સૈકાઓ પર એ તલવારથી કન્યાઓ જીતાતી, રક્ષાતી, પરણાતી, સયપાતી સૈકાઓ પર શ્રી કૃષ્ણે એ જ તલવારના પ્રભાવથી રુકિમણીનું હાથ કપું હતું અને રુકિમણીને પાછી લઈ જવા પાછળ પડેલા રુકિમણીનો પરાજય કરી અર્ધી દાકી ને મૂછ કાપી તેને પાછો મોકલ્યો જ્યારે જીવન વધુ સાહમ અને રોમાંચભર્યું હતું અને જ્યારે કાયદાનું નિયંત્રણ નહોતું તે વખતે તલવાર વરની શક્તિની અને વહુને રક્ષણ આપવાના સામર્થ્યની પ્રતીક હતી. આજે એ શક્તિ અને સામર્થ્ય નથી છતાં વરરાજ ખાંડું પકડીને પરણ્યે જાય છે.

ધીસની અશ્વીલના સંસ્કારી માણસને સાલે છે છતાં લગ્ન પ્રસંગે આર્થુ કેમ નિભાવી લેવાય છે ?

છોરો ભણ્યમાં વેચતો તો ખાસડાં ;
છોરાએ ફોડ્યા છે કું કું વાંસડાં ;
છોરાને કોઈએ ન દીધી દીકરી ;
ત્યારે ભાઈએ દીધી દીકરી.

જાદશ્વીનીની કેડે કચી; વહેવાઈ કરતાં વહેવાણુ ડિંચી.
વહેવાઈને ઘેર પોપટનું પાંજરું, વહેવાણુને છોકરું આવે તે માંજરું.

ઘરમાં તો મંગીબેન મડધા મળાલે;
બિચારી મંછી વહેવાણુનું કું નહિ ચાલે.

ગધેડે બેસશે રે પેલા ભાઈ કાળા,

અને પાનના ડચા? આપણા વરરાજાને શાને આટલા બધા જોઈએ? ભાઈબંધા, બિરાદરો, ઘોડાની પાસે ચાલનારા શા માટે ડઝનબંધ પાન વરરાજાને ખવડાવ્યા કરે? કેમ, બીડીને સીંગારેટ પી પીને કાળા પડેલા ઓઠની શરમ લાગે છે તેને લાલ કરવા છે? પાનનો ડૂચો ભરી, બે મિનિટમાં ધૂંકી પાછું ખાવું એ વરરાજાની મહત્તા છે? તો પછી ભલે આ મજાકના વરઘોડામાં ધીસનો વરરાજા પણ મોઢે પાનના ડૂચા ભરે! ધીસનો વરરાજા અને ધીસનો વરઘોડો એ આપણા લગ્નના રીતરિવાજ અને પહેરવેશની એક આબાદ અને સચોટ બનાવટ છે.

ધારો કે ડોળી ને ધીસની અશ્વીલતાના ઉત્સવ નીકળી જ ગયા તો કંઈ ઉતરાણથી અપાઢ માસ સુધીનો ગાળો ચાલે? સુરતનું ઉત્સવપ્રિય ને મોજવું માનસ કોઈ બીજે ઉત્સવ શોધી જ કાઢશે. પણ તેમ થશે તો

વર્ષોથી કેળવેલી આ નગારાંબાજીની કળાનું શું ? નગારાં સમૂહમાં વગાડવાની કળાને સુરતે સૌકાની જાહેમતથી કેળવી છે, એને કલાની કક્ષાએ પહોંચાડી છે. તેના પર સમય, શક્તિ ને પૈસાનો વ્યય થાય છે. ધીસનાં ટોળાં, કોઈ અનુભવી અને પીઠ વક્તા વ્યાસપીઠ પર ગમે ત્યારે ચઢીને ગમે તે વિષય પર જુકાવી દે તેમ ધીસમાં નથી જુકાવતાં. એની પાછળ કંઈ દિવસોની બેઠક અને જમાવટ હોય છે. એમાં જે રીઝર્સલ થાય છે. આ કળા તો મરવા ન જ દેવાય. ભલે એની અશ્લીલતા મટી જાય, ભલે ધીસનો વરઘોડો લુપ્ત થઈ જાય, પણ એ નગારાંબાજી નર્મદના સમયનાં સંભારણાં સમી તેના શુદ્ધ કલા-સ્વરૂપમાં જીવવી જ જોઈએ.

હજી જે જ્યારે હું લખાની પાઘડી અને લખાનો જમો પહેરી ખરા વરસાજને પરણવા જતો જોઉં છું, તેની આંખનું કાજળ અને મોંના પાનના ડૂંચા જેઉં છું, તેના હાથમાં અસલના વરસાજની કૂર મશરી સમું ખાંડું જોઉં છું, વરસાજની પાછળ ગવાતાં ફટાણાં ને જોડકણાં સાંભળું છું ત્યારે, મને હસવું આવે છે. મન કહે છે: “ધીસના વરસાજ” ત્યાં તો આખું ય સામ્ય વીસરી જઈ યાદ આવે છે પેલી નગારાંબાજી.

૧ ઢેનન ઢેન ઢેનનનન ઢૂમ ઢેનનનન — ઢૂમ ઢૂમ ઢૂમ.

[૫] પુરાણું સુરત

“આ તે યા નુજ હાત્ર મુરત સોનાની મુરત; થઈ ગયા બે હાથ, સુરત નુજ રહી સુરત” એ પંક્તિ અભ્યાસક્રમમાં શીખ્યા પછી એ સોનાની મુરત કેવીકે હશે તે જાણવાની બહુ ઉત્કંઠ થતી. ખસ્ત ફકીરને ભૂતકાળમાં બુદ્ધે મચળો તેમ મને પણ એઈ પુરાણા ગુરતમાં લેકિયું કચવે તો કેવું સાફ એમ મને થતું.

★

★

★

એઈ રાજમાર્ગ જેવા પણ ધૂળિયા રસ્તા પરથી હું પચાર થતો હતો, એઈ અગમ્ય જગ્યાએ હું આવી પહોંચો છોઉં તેમ લાગતું હતું. એક તરફથી એઈ આંતરરાષ્ટ્રીય વસ્તીવાળા શહેરમાં જનનનગરમાં છોઉં એમ લાગતું હતું. ઈરાનીઓ, આરબો, નુર્ક, ફ્રેન્ચ, આર્મીનિયન વગેરે જુદા જુદા દેશના માણસો અવર-જવર કરતાં હતાં. બીજી તરફથી ધૂળિયા રસ્તા ને મકાનોની બાંધણી અને જનસમૂહ એવો હતો કે એઈ મુસોપીય શહેરમાં નહિ પણ ભારતીય વાણિજ્ય કેંદ્રમાં છોઉં તેમ લાગતું હતું.

એવામાં આઘેથીહોયની એડીનો અવાજ સંભળાયો. એઈ આદ્યુત દસ્ય હું જેઈ રહ્યો હતો. એક સુંદર અરબી ઘોડા પર એઈ સત્તાશીલ અધિકારી આવતો દેખાતો હતો. તેની આસપાસ સંખ્યાબંધ પગપાળા ધનુર્ધરો હતા. જેટલાક પાસે તે ઉપર્યંત લાઠી અને ચાત્રુક હતી. બીજા પામે ભાલા, તલવાર, બખ્તર અને લોખંડની ગદા હતી, દરેકની કંડે કટારી લટકતી હતી.

એવામાં એક પરદેશી જેવા માણસે નવાબી ઢબે પેલા અધિકારીને કર્નસ બજાવી દેશી માણસ પર પાકીટની ચેરીનો આરોપ મૂક્યો. તુરત પેલા અધિકારીની આજ્ઞાથી પેલા દેશીની જડતી લેવામાં આવી અને એક પરદેશી બનાવટનું નામ વખેલું પાકીટ પેલા ફરીઆદીને અપાવી દેવાની આજ્ઞા થઈ અને આરોપીને જાહેર રસ્તા પર પંદર ફટકા લગાવવાનો હુકમ થયો.

મારો મિટ્ટીય ન્યાયથી ઓતપ્રોત થયેલો વકીલ આત્મા કકળી ઊઠ્યો, જળી ઊઠ્યો. મેં તુરત વિરોધ કર્યો કે હજી આરોપી undertrial કેદી છે. એ જ્યાં સુધી એના પરનો આરોપ પુરવાર ન થાય ત્યાં સુધી એને સજા થઈ શકે નહિ. સજા ફરમાવવાનું કામ ન્યાયાધીશનું છે. હું એમીકસ ક્યુરી તરીકે હાજર થઈ એનો બચાવ કરવા માગું છું.

આ ઉપરથી મને ઉર્મગ કાફીરના ખિતાબની નવાજેશ થઈ. મેં વાંધા ઊઠાવ્યો કે બેલનાર પંજના ગુન્હાને પાત્ર છે. તે ઉપરથી ચાબખાવાળાઓને મારો સન્કાર કરવાની સૂચના મળી. મેં ચેતવણી આપી કે પંજ ઉપરાંત

૩૩૩નો ગુનો પણ થયો ને મહાવ્યથા ઉદભવી શકે તેવાં હથિયારોનું અસ્તિત્વ જોતાં ૩૩૪ પણ થયે કે કેમ તેનો આધાર પરિણામ પર રહેશે. તેમ છતાં જે ચાબુકો માત્ર જોઈ જ હતી તે શરીરને પીડકારક અગર કરી શકે તેવી હતી તેની ખાતરી મને કરાવવામા આવી. મને કહેવામાં આવ્યું કે કોટવાલ સાહેબનું જાહેરમાં અપમાન કરવા બદલ હવે મને મજા થયો. મને વસ્તુસ્થિતિનું એમ ભાન થયું કે મામાન્ય કાયદો કોઈ કાગળગર અટકી નથો હશે અને કંઈ લોક-હિતને ખાતર લગાઈની વિકટ પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવા કોઈ ન જાણેલો વટ-હુકમ બહાર પડ્યો હશે આ ઉપરથી વાનિયાગત કરવી મને થોડાં લાગી. મેં કહ્યું કે, મારે પદર નો લાભ જોઈએ છે

આ સાબળીને કોટવાલ સાહેબ વિચારમાં પડ્યા મારી જાત પૂછવામાં આવી તેમ જ વતન પૂછવામાં આવ્યું. મેં પ્રમાણિકપણે મારું વતન સુરત અને જાત વણિકની બતાવી એ ઉપરથી કોટવાલ સાહેબે મને તેમના એક અનુચરને સાંખ્યો અને બીજે દિવસે તેમને મુકામે સજા માટે બોલાવ્યો. કોટવાલ સાહેબની સવારી આગળ ચાલી.

મારો રજાક ભલો તેમ જ બોલકણો હતો. તેને મેં ગામનું નામ પૂછ્યું ત્યારે માલમ પડ્યું કે એ તો સુરત બંદર હતું. એ બંદરમાંનું એનો શેક એ ક્યા પ્રકારનું બંદર હતું એ પૂછતાં માલમ પડ્યું કે એ તો કોટવાલ યાને વડા પોલીસ અધિકારી હતા. શહેરની શાંતિ, કાયદો અને વ્યવસ્થાની જવાબદારી તેમના પર હતી. પરગણાની સુલેહશાંતિની જવાબદારી બીજા અધિકારીની હતી. તેમને ફોજદાર કહેતા. ચોર, લૂંટરા અને અધાધૂધી કરે તેવાં તત્ત્વોથી પરગણાને બચાવવાનું કામ ફોજદાર સાહેબનું હતું. શહેરમાં જે નવાબ હતા. એક કિલ્લાના સર્વોચ્ચ અધિકારી હતા. બીજા શહેરની અદાલતના વડા હતા.

મેં કોટવાલ સાહેબે કાયદો હાથમાં લેવા બાબતમાં આશ્ચર્ય વ્યક્ત કર્યું, તે ઉપરથી જણવાનું મળ્યું કે હું કોઈ બીજા જ દેશકાળમાં હતો. અંગ્રેજ વેપારીઓની કોઠી હતી. તે કોઠીમાં તેમની હકમત હતી. પરંતુ તેઓ માત્ર

વેપારી હતા. અને મોગલ સરકારને તથા તેમના શહેરના પ્રતિનિધિને ખુશ રાખીને વેપાર ચલાવતા હતા. તેમની પાસે કંઈ રાજ્યાધિકાર નહોતો. હિંદુ-સ્તાની ફોજદારી કાયદો અગર તો ફોજદારી કાયદાનો પ્રોસીયર કોડ જેવી કંઈ વસ્તુ જ અસ્તિત્વમાં હતી નહિ. તે છતાં પદરનો લાભ આપવાની વાત ઉપરથી કોટવાલ સાહેબ અટક્યા તે જોઈને મને નવાઈ ઉપજી.

મારા રક્ષકે ખુલાસો કર્યો કે કોટવાલ સાહેબ પદર સોનાના સિક્કા સમજ્યા હોવા જોઈએ. પણ મારી જાતિ વાણિક સાંભળીને તેમને લાગ્યું હોવું જોઈએ કે હું તેમને બનાવીને ઓછામાં છટકી જવા માગતો હતો. મુરત—મોગલ એડી નીચે કચરાનું મુરત-પાણ તે વખતે ખુબ તાલેવંત હતું. તે ચેરાશી બદરનો વાવટો કહેવાનું. નવેમ્બરથી એપ્રિલ સુધીમાં વહાણો પરદેશથી મુરત બંદરે આવતાં અને જતાં. દુનિયાની વાણિજ્યપ્રિય પ્રજાઓ હિંદુસ્તાન સાથે વેપાર કરવા આવતી, તે મુરત આવતી. દેશપરદેશના માલનું મુરત બજાર હતું. હિંદુસ્તાનનો માલ મુરતથી પરદેશ ચકતો અને પરદેશનો મુરતથી દેશમાં આવતો. મુરતમાં સંખ્યા-બંધ ધનાઢકો હતા. તેમાંના મુખ્ય વર્ગો-વેરા, વાણીઆ હતા. તે મૈકીના કેટલાકનો ધનવૈભવ એંસી લાખથી પણ અધિક હતો. છતાં ધનને સીના સૌન્દર્યની પેઠે છૂપું રાખવામાં આવતું. શહેરના વૈભવના પ્રમાણમાં શહેરના મકાનોની ભવ્યતા નહોતી. પરિચારિકાના વેશમાં સૌન્દર્ય સંતાડતી સૌરંદ્રી સમી ધનાઢક શેઠિયાઓની ઈમારતો પોતાના અંતર્ગત વૈભવ ઢાંકવા પ્રયત્ન કરતી.

આરોપીને પકડવાનો કોટવાલ સાહેબનો અધિકાર હતો તેવો જ સજ્જ કરવાનો પણ તેમનો અધિકાર હતો. એ સજ્જ ત્યાં ને ત્યાં એટલે કે ગુનડાના સ્થળે ચાબૂકના ફટકાથી યા તો લાદીના ઝપાટાથી જ આપવામાં આવતી, યા તો કોટવાલ સાહેબને ત્યાં પણ અપાતી, આપી શકતી. એમ કહેવાય છે કે ઘેર અપાતી સજ્જમાં સંજોગવશાત ગુસ્સો ઉતરવાનો, સજ્જ નરમ થવાનો. વધુ માનવતાનો અવકાશ રહેતો.

ઘેર કામગીરી કરવાની પદ્ધતિમાં માનવતાને ઘણો અવકાશ રહે છે. અને તેની તરફેણમાં કેટલુંક કહી શકાય તેમ છે. જોણે જોણે અધિકારી સાથે કામ

પાપુ છે તે જાણે છે કે અધિકારીમાં ઓફીસમાં યેષ તેના કરતાં તેમના બંગલે વધુ નરમાય છે. કોટવાલ સાહેબે મને ઘેર બોલાવ્યો એ એક રીતે મને દીક લાગ્યું. તે દરમિયાન તેમને છોકરાં છે કે નહિ, ક્યાં, કેવડા છે, તે ક્યા મગશે વગેરે પૂછપરછ મેં કરી લીધી.

મેં મારા રક્ષકને જણાવ્યું કે હું આ સ્થળ કાળનો નથી અને સુરત બંદરની જાણીતી જગ્યાએ મને ફેરવવા વિનંતિ કરી. ઘડેરને છ સાત દરવાજા હતા. ત્યાં રાતદિવસ ચોકીદારો રાખવામાં આવતા. પરિવશ વિનાના માણસની પૂછપરછ થતી અને જ્યા પપ્પ શંકા ઉપજાવે તેવા સંજોગો લાગે ત્યાં ઝીણવટભરી તપાસ થતી. ઘડેરનાં આ સાત નાકાં હતાં અને જ્યા આવવાનાં એ સાધનો હતાં.

મનોરંજન માટે રાણીનો બાગ હતો. તે મોગલ સમ્રાટની બહેનનો હતો. બહેનને રાણી ન કહી ચકાવ એટલે એ સાહજદી બાગ કેમ ન કહેવાયો અને રાણીનો બાગ કેમ કહેવાયો તે જાણવાનું મને ઘણું કુતૂહલ થયું પણ કોટવાલ સાહેબ જેવા બાદશાહના ભૂત્ય ભૂત્ય પરિચારક ભૂત્ય ભૂત્ય-ના અપમાનના અંજમમાંથી છટક્યો નથી; તેા વળી બાદશાહની બહેનનું આ સવાલથી અપમાન થાય તેા મારું શું થાય એ વિચારે અટકી ગયો. તમામ સજા ચોકીની એક દેહાંત દરની-બાદશાહ સલામતની અનુમતિથી જ થઈ શકતી હતી.

સાંજે મેં મારા રક્ષકને ખૂબ પર ફરવા લઈ જવા કહ્યું. તે વિશ્વમય પામ્યો. ઘડેર અને સુરતને જોડતી તાપી પર કોઈ ખૂબ નહેતો પણ વારંવાર જતી અને આવતી નોકાઓ માલ અને માણસની અવરજવર કાવતી. ફરવા જવાની એક સુંદર જગ્યા હતી અને તે ગોપીતળાવ.

ગોપીતળાવ દમણ દરવાજા આગળ આવેલું મનોહર, આનંદ અને વિશ્રામનું સ્થાન હતું. દમણને દાણવીલા સાથે કંઈ સંબંધ નહોતો. અને દોવ, દમણ અને ગોઆનું લાવનું મહત્ત્વ તેઓએ સંપાદન કર્યું નહોતું પરંતુ લેણદારોના ત્રાસથી અડળાયેલા માણસ સુરતથી નીકળી દમણને દરવાજા પહોંચતાં થાતિ અને વિશ્રામ અનુભવે છે તેમ આ દમણ દરવાજાની પાસે આવેલા ગોપીતળાવે જઈને આખા દિવસનો થાક અને ચિંતા સુરતી તે વખતે ઉતારતો.

દમણ દરવાજાને ફરી વળેલું વિચટ વૃક્ષ ગોપીતળાવ જનારને ઇચ્છા અર્પેતું સોળે કળાનું પ્રતીક હોય તેમ વિશાળ ગોપીતળાવ ચટકોલિયું હતું અને તેની એક એક બાજુ મો ઠગલાં જોટલી લાંબી હતી તેને તળિયે મોટા સ્વચ્છ પથર જોડેલા હતા. અને બધી બાજુએથી પગથિયાંની ધાર નીચે ઉતરતી. એક એક પગથિયુ એક એક ફૂટ ઊંચા ખંભાતના શ્વેત સ્ફટિકનું બનાવેલું હતું. તળાવની મધ્યમાં ૨૫ ફૂટ લાંબુ અને તેટલું જ ઊંચું અને પહોળું સુંદર અને સ્વચ્છ શિલાગૃહ હતું તેના પર ચઢવાને બે નીસરણી હતી. તળાવની પાણેથી હોડીમાં બેસીને એ શિલાગૃહે જવાનું. સમુદ્રની મધ્યમાં આવેલા નાનકડા બેટ સમુ એ રમ્ય શિલાગૃહ એની શિતળતા, સ્વચ્છતા અને શાંતિથી આહ્વાદ આપતું. ચોમાસાનું આમપામનું પાણી તળાવમાં વહેતું અને તળાવને ભરી દેતું.

પ્રથમ વ્રજને વૈકુંઠથી પાપ વહાણું ગણનાર પણ પાછળથી વ્રજના વાતાવરણ અને દિલ્હીની નીકટતાથી કંટાળેથી કોઈ ગોપીએ દ્વારિકાની દિશા તરફ પ્રયાણ કરી પોતાના નંદકુંવર માટે એક શિલામદન સર્જનું હોય તેમ એક ધનાઢ્ય વણિક ગોપીના વૈભવથી જનકસ્થાણ માટે આ તળાવ બંધાયું હતું. અને તેના સંભારણામાં ગોપીતળાવ કહેવાતું. આ ગોપી એ સ્ત્રી નહોતી, પણ પુરુષ હતો પણ તે સમયની ભક્તિ ક્લિસૂક્ષ્મમાં પુરુષ કોણ કોણ હતું? પુરુષ તો એક કૃષ્ણ જ હતા. બાકીના બધા ગોપીઓ હતા.

પ્રથમ તો ગોપીતળાવનું જ પાણી શહેર પીતું પરંતુ કેટલાક વખતથી પાંચ ક્વા બોદાયા હતા અને એ પાંચ ક્વા શહેરને પાણી તે વખતે પૂરું પાડતા હતા.

ગોપીતળાવ પર ઊભા ઊભા સર્જન અને સંહારની પ્રકૃતિની લીલા મને દેખાઈ. આ સુરમ્ય ગોપીતળાવના ભાવિ વતનની આછી નિશાનીઓ ઝીણવટથી જોતાં જણાતી હતી. લખચૂટ પેસાથી બંધાવેલી આ કળાકૃતિના સંરક્ષણ માટે જ જથ્થકની વ્યવસ્થા જણાતી ન હતી અને તેની દેખરેખ પણ તેવી રખાતી ન હતી. પાણીની વ્યવસ્થા થયા પછી તેની ઉપયોગીતાની

દષ્ટિએ કિંમત ઓછી થઈ હતી. છ દૂટેક લેટવું તથાવ માટીથી પુરાયું હતું. મને થયું કે જલે દિવસે આ ગોપીતથાવ પુરાઈ જશે. શહેરને પાણી પૂરું પાડતા પાંચ કવા પત્રનિરર્થક થતાં પુરાઈ જશે. કંઈ નવાં વિશ્રાંતિસ્થાન, કંઈ નવી જ પાણીની વ્યવસ્થા હસ્તિમાં આવશે.

એ વિચાળ કવા પરથી પાણી કાઢતી સુરતની નારીઓને મેં જોઈ. સૌંદર્ય એ જ, પત્ર શરમ-લજ્જા વધારે. સમય અને સંજોગને લઈને સૌંદર્ય છપાવવાની અને બને તેટલું ઓછું બતાવવાની વૃત્તિ. નાજકતાભરી દૂલની કળી સમ સુકુમારતાભરી, પણ હાથ પગ અને અંગ વધુ સજાળ.

તરત જ મને મારા સુરતનાં પાણીની તંગીનાં દર્શણો યાદ આવ્યાં. ક્યાં સબળ હાથો વડે સડસડાટ પાણી ખેંચી કાઢી બેડું માથે ચઢાવી ઠમક ઠમક જતી પુરાણા સુરતની સુંદરી, ક્યાં ઓટવા આગળના સ્ટોપ કોંક નીચે પાણી ભરવા ઘડો મૂકીને જાણે પાણી ભરતા સ્ટોપ કોંકના ઘાકથી ઘાકેથી હોય તેવે જુસ્સે ઓટવા પર બેસી પાણેશણ સાથે જલચર્ચા કરતી હાલની સુંદરી.

મારો રક્ષક મને તેને ઘેર લઈ ગયો અને તેને ત્યાં મને રાખ્યો. તેના ઘરની જોડેહજમનું ઘર હતું. કહે છે કે વર્ષો પર તેના કુટુંબનો ધણિ ઘણો ધીકતો ચાલતો હતો. હજમ ઉપરાંત તે વેદ પાત્ર કરતો અને વાતો કરવામાં ઘણો કુશળ હતો. સૂતાં સૂતાં તેની છોકરીના કંઠની મધુર પંક્તિઓ મને સંભળાઈ.

“દાકીવાળા રે તેં તો દાકી રે કીધી મોટી

હજમને દઃખ દીધું રે, તારા રાજમાં.”

બીજે દિવસે મને કોટવાલ સાહેબ પાસે તેમને ઘેર રજા કરવામાં આવવાનો હતો. પણ વિધિના લેખ કોણે વાંચ્યા છે. અસુચિતવ્યો કોવાહવ થયો. બૂમરાણ થઈ. દોડદોડ થઈ. ઘોડાની એડીઓના અવાજ સંભળાવા લાગ્યા. લોકો ચીસાચીસ કરીને ઘરમાં ભરાઈ ગયા. બારીબારણાંઓ ધડધડ નાંધ દેવાવાં માંડ્યાં. મરાઠાનાં પાણં શહેરમાં ધૂસી આવ્યાં હતાં. ચિવાઝની લૂટ ચરૂ થઈ હતી.

ચાર દિવસ સુધી શિવાજીએ પેટભરીને સુરતને વૂંટ્યું-ઝરે પેટ ભરીને નહિ પણ ગાંઠ અને ઊંટ ભરીને વૂંટ્યું. સુરતના શ્રીમંતો અને ગરીબો સર્વનાં ઘર બારણાં તોડીને પ્રવેશ્યાં અને તમામ કિમતી માલમતા ચોરાઈ ગઈ. એ ચોરી, એ વૂંટનો ખ્યાલ જોયા વિના કાઢવો સહેલો નથી. આ દોડદોડીમાં આ ચીસાચીસમાં ગોરખના પ્રમંથથી સોનાની ઈંટ પણ નાખી દઈને ભયમુક્ત થવા મન્યેન્દ્રસમેા હું બધું ફરીફરીને નિહાળી રહ્યો. માત્ર એક વાણીઆના ઘરમાંથી શિવાજીએ ૩૦ કરોડનું સોનાચાંદી અને જવાહીર અને બાવીસ થોરના વજનની મોકિતની માળા વૂંટી. સારું સુરત વુંટાયું, ન વૂંટી ચકાઈ એક કંપની સરકારની સુરક્ષિત કોઠી અને તેની આસપાસનાં રક્ષિત સ્થળો. શિવાજી મહારાજ બાહોરા હતા. તેમણે વિના વિરોધે જેટલું વુંટાયું તેટલું લૂંટ્યું હતું. પોતે ન વુંટાતા હોય તે વખતે બીજની લૂંટ પર બહુ લજ ન આપવું એવી તે વખતે પણ બીજની, અંગ્રેજ કોઠીના અધિકારીઓની નીતિ હતી. પરિણામે શિવાજી નિશ્ચિંતજીવે વૂંટી વૂંટીને ચાલતો થયો. આસપાસ ચોમેર ભય વિસ્તર્યો હોવા છતાં અંગ્રેજ કોઠી સુરક્ષિત અને સલામત રહી.

આ વૂંટ નજરે જોયા પછી મને શિવાજી મહારાજને પૂછવાનો વિચાર આવ્યો: ‘સુરતે શું કસુર કરી હતી? સુરતના સુબાની, અધિકારીની, રાજ્યના પ્રતિનિધિની તીજેરી લૂંટીને કેમ સંતોષ ન પામ્યો. સુરતના નિર્દોષ શહેરીઓને કેમ વૂંટયા? આપ તો મોટા ધર્મવત્સલ હતા. જીજ્ઞાસાએ તો ચમાયણ અને મહાભારત તો જ્ઞાનપણમાં ઘીખળ્યાં હતાં. આપે સુરતની જનતા જે મોટે ભાગે સહધર્મી હતી તેને કેમ લૂંટી?’ આ લૂંટ નજરે જોયા પહેલાં સુરતના શહેરીઓને દુઃખ કે ત્રાસ કરતાં શિવાજીની બહાદુરી, શિવાજીની નીડરતા શિવાજીનો ઓવિતો છપ્પો, સુરતના અધિકારીઓને મહાત્ કરવાની તેની શક્તિ અને બુદ્ધિ-એનાજ વધુ વિચાર આવતા. આ વૂંટ જોયા પછી એ બધા લૂંટાયેલાની આર્ત ચિચિયારીઓના પડછયામાં પડ્યા.

પણ માત્ર શિવાજીની શું વાત કરવી? સુરત તો ઘણું લૂંટાયું છે અને ઘણાએ તેને લૂંટ્યું છે. શિવાજીના પહેલાં તેને લૂંટનાર હતા. શિવાજી પછી પણ

એક થાબીને સ્વરૂપે તે લુંટાવું છે. છતાં સુરતને કોણ પૂરું વૃંદી થકું છે? સુરતનાં ધન-તેનાં જવેરાત-તેના સોના-ચાંદી વુંટાયાં છે. પણ વિદ્યા સમી સુરતની એક અભાર્ય, એક અજ્ઞાપ, એક અનર્ધા અને એક અનુત્તમ-સુરતની રિદ્ધિ ચોરાઈ નથી. એ રિદ્ધિ તે તેનું સુરતીપણું, પેશો હોષ કે ન હોય-તોયે મોજ માણી શકવાની તેની શક્તિ. તેનો જીવનનો ઉલ્લાસ. વુંટાયેલો વૈભવ ક્યાં ગયો તેનાં નામનિશાન જણાતાં નથી. પણ લુંટાયેલા સુરતનો રક્ષાત્મા, તેનો જીવનનો ઉલ્લાસ તો આજેય તે જ છે. તે લુંટાયે તો સુરતમાં પછી કંઈ લુંટાવાનું નહિ રહે.

કોટવાવ સાહેબ અને તેમના અનુચરો તો ક્યાંય પણ જણાતા નહોતા કદાચ તે કોટવાવ સાહેબ પોતાને ત્યાં કોઈ લુંટાયને પકડીને તેનો ન્યાય કરતા હોય. થા તો ખત્યા કમણુ માટે કોઈ ચોજના ઘડી રહ્યા હોય. આ અવસર મેં મારા ગમન માટે યોગ્ય ધાર્યો. કયે દરવાજેથી ભાગું અને ક્યાં ભાગું તેનો વિચાર કરતો હતો, તેવામાં “એ પૂર પર લાંબા ટાંટિયા મત યલો” એમ પોલીસદાદાની આજ્ઞા સંભળાઈ. મેં આંખ ચોળી તો સુરતના હોપ-જીજ પર પાણીની નજી પર જેની લાંબા ટાંટિયા કરી મેં જૂતકાળમાં જુસ્કો મારી દિવાસ્વપ્ન જેવું હતું.

પંજે યીજે

[૧] ચન્ની પડવો (ચાદનો પડવો)

પુરાણ કાળથી ચંદ્ર પ્રભુ અને રસના મૂર્તિ તરફે પુજતો આવ્યો છે. એની શીતળતા, એની મોહકતા, એની પ્રેરકતા, એની મીઠી આહવાદકતા, એની ઉન્માદકતા પર કંઈ કંઈ કવિઓએ અને લેખકોએ પોતાનાં હૃદય અને કંપના દાખવ્યા છે. એની વધતી ઘટતી કળા, એનો શ્યામક, એની રૂપેરી ચાદર સમી પથરાતી ચાંદની અને એના ચણેલું કંઈ કવિઓની કંપનાશયિત ઉત્તેજ છે. એણે અને એના કુટુંબીઓ કચળ, વસત, ક, સુમ, મદન અને અનિલે વર્ણોથી કવિઓનો એવો ઈજારો લીધો હતો કે બીજી એવિરૂપરુની સર્જકતા કવિઓને સ્પર્શી શકતી નહિ. એ કુટુંબ સુષ્ટાએ પોતાની સુષ્ટિ ચલાવવા સંજ્ઞા છે. એ કુટુંબનો વડીલ અને કર્તા પુરુષ ચંદ્ર છે એ કુટુંબનો મધ્યો વોહોને ગાંઠા કરવાનો છે. સૌન્દર્ય અને સુવામયી વસ્ત્રો વાતાવરણમાં ચનચનાટ ઊભો કરે છે. પોતાના સુહાગી દેહથી પ્રથમ દ્રષ્ટિ લગાડીને નિદ્રાને મુગ્ધ કરી હસુમવશ કરે છે. પ્રભુગીત ગાવા માંડી કોણે કાન દ્રાણ હલ્લો કરે છે સમી માંજે થોથો ભાગીદાર શીતળ સમીર બહાર પડે છે સ્પર્શોન્દ્રિયને તાબે કરી સારા શરીરને સ્પર્શી સક્ષ્ણ ક્રાંતિકાર અને બંડખોરની માફક વ્યવસ્થાની અવ્યવસ્થા પ્રથમ ઉપજાવી અચળકતા ઊભી કરે છે અને છેવટે બહાર પડે છે સીનો શિરોમણિ ચંદ્ર. હસતો હસતો, મીઠા કરસ્પર્શથી સ્પર્શિતો સ્પર્શિતો, માદક શીતળતા પાથરતો પાથરતો, સૌનાં અપૂર્ણ એ પૂર્ણ કરે છે. એની ખૂમી તો એ છે કે રંજડે છે તો મેં વોહો તેને ખૂજે છે.

એ ચંદ્રદેવનો ઉત્પવચરદુસ્તવ હાલ તો ઠેર ઠેર ઊજવાય છે. ગુજરાત-ભરમાં ઊજવાય છે. સુરતમાં તો એ વર્ણોથી ઊજવાતો આવ્યો છે. નર્મદે એને પોતાની તવારીખમાં નોંધ્યો છે. માતાજીના નવસત્રના સમારંભથી શરૂ થઈ જ્યાં જ્યાં માધુર્ય છે, ગીવન છે, પુષ્પાન હૃદય છે, ન્યા ન્યાં શેરીઓમાં, અગાસી-ઓમાં, વિશાળ આંગણાઓમાં સ્ત્રીઓ ગરબે રમે છે રંજબેરગી વસ્ત્રમાં સજ્જ થયેલો સ્ત્રીવૃન્દ હૃદયમાં આનંદ, ઊર્મિ, અને ભાવોને પગના ઠેકા અને તાગીઓના તાલ સાથે કડમાધુર્યથી વ્યક્ત કરે છે,

ત્યારે પુરુષ વૃન્દ એ સૌન્દર્ય નિહાળી માધુર્ય ઝીલી, આંખની મૂંઝી પ્રશન્નાથી ઉત્તેજન આપે છે. હવે તો એ સ્વયંભૂ ગરબા ઉપરાંત ગરબાગડળો અને ગરબાના સ્ત્રી સંખ્યાના વ્યવસ્થિત કાર્યક્રમ પાલ્લવ્યા છે. એકાચા, ગાડીઓ, અને ઘોડાં વર્ષોથી મોટરો, એ ચત્તિકાને ઝીલવા સાતે રીવર વ્યૂ પર કે લાઈન્ગના રમતા પર નીકળી પડે છે માલિકદારી પુનમ દૂધ-પીંઆથી હજીયે અગાસીએ ઊજવાય છે. સર્જનજૂનો પ્રશ્ન હજીયે બે ચંદ્રને જોઈને પૂછ્યા કરે છે કે આ વધુ મધુર કે તે? શરદ પૂર્ણિમા અટલે ગરબાનું, માધુર્યનું, મીઠી ધીતજતાનું પર્વ. એ ભરગુજરાતમાં ઊજવાય છે તેમ સુરતમાં પણ ઊજવાય છે.

છતાંયે સુરતની વિશિષ્ટતા છે ચાંદની પડવો. શરદ પૂર્ણિમાને દિવસે શરદુત્સવ ભરગુજરાતમાં ઊજવાતો હશે પણ શરદ પૂર્ણિમાને બીજે દિવસે ચાંદની પડવા જેવો સામુદાયિક ઉત્સવ ભાગ્યે જ બીજી કોઈ જગ્યાએ ઊજવાતો હશે. એ પણ શરદુત્સવ તો છે જ. પણ લાશ્ણિક, વિશિષ્ટ, ખરખરો સુરતીનો એ સુરતી ઉત્સવ. એનો પ્રધાન સૂર છે નહિ સ્પર્શ, નહિ સાદ પણ સ્વાદ. મહાન વિગ્રહમાં ઈંગ્લેંડ અને અમેરિકાનાં ઇન્સ્ટીટ્યુશનનાં કારખાનાં કામ કરતાં હશે, તેનાથીયે વધુ ત્વરિત ગતિએ સુરતના ધારી, સુતર-ફેણી, ઘેબર વગેરેનાં કારખાનાં ચાંદની પડવાના પાંચ સાત દિવસ આગળથી દિવસ અને રાતપાળી કામ કરે છે. કારખાનાંમાં રજા નામંજૂર થાય છે. કુટુંબજીવન જનું કરવું પડે છે. સુદર્શન ચ કુધારીના ઉત્પાદન, ઉત્પાદન, ઉત્પાદનનો જુસ્સો કારખાનામાં પ્રસરી રહે છે. જમનાદાસ ધારીવાળા, દેવશંકર હરિશંકર, ધનજીભાઈ, ગણેશભુવન વગેરેની દુકાનો રોજની મીઠાઈ કે ફરમાણની દુકાનો મટી લડત મમથનાં પ્રજકીય રસસંગ્રામનાં કારખાનાંયાને શસ્ત્રાગાર બની રહે છે. ચાંદની પડવાને દિવસે દુકાન પડશે હોય, ખાવાનું ગાંડપણ લાગ્યું હોય જીવનનું એક જ કાર્ય ખાવાનું હોય તેમ દુકાનો પર માલબંધાવવા સવારથી રાત સુધી લોકોની ઠઠ જમે છે. લડતને પહોંચી વળવા બોલાવેલ રિકુટો સમા સાધારણ રીતે ઘડિયાળીનો, દવાનો નોકરીનો ધંધાકરનારાં દુકાનદાર મિત્રોનાં પડીકાં વાળવા બેસી જાય છે. બહાર ખાવું, બહાર સહેલગાળે જવું, એ આનંદ ગણાય છે. આજે સારોયે સુરતનો પુરુષ વર્ગ રાતનું વાળુ કરવા સહેલગાળે

નીકળ્યો છે. સતે આઠ વાગ્યાથી શરૂ થઈ દસ વાગ્યા સુધીમાં સાદું જે સુરત બહાર નીકળી સુરતના સ્ટેશનથી તે પીપળોદના તળાવ સુધીમાં સ્ટેશન પર ચોપાટી પર, ડક્કા પર, લાઈન્સના રસ્તા પર, બંને બાજુનાં ખેતરોમાં, જ્યાં જ્યાં ખુલ્લી જગ્યા લગભગ ત્યાં ત્યાં નાના જૂથમાં પટ્ટીકાં ને ટોપલીઓ લઈ બેસી જાય છે. એકા, ઘોડેગાડી, મોટરો આવતાંને લાવે છે અને જતાંને લઈ જાય છે. સાથે સાથે લમણાં લમણાં તો ચાલુ સીનેમાઓની ગ્રામોફોન રેકર્ડો પણ વાગતી સંભળાય છે. ભૂસા ને ઘાસીને ન્યાય આપેથી જ પૂરું નથી થઈ જતું. છવન ચાલથી શરૂ થાય છે અને ચાલમાં પરિભ્રમણ છે તેમ છેવટે ઘાસીને અને ભૂસાને દામ પાડવા સ્ટેશને ચા પીવા જતું પડે છે.

પ્રશ્ન એ થાય છે કે શરદ પૂર્ણિમા પછી આ ચાંદની પડવાનું શું પ્રયોજન? બાજે ઉત્સવો કેમ? એકથી ન ચાલે? વિવિધ જગાઓ એના વિવિધ જવાબ અને ખુલાસા મળે છે. એક તો એ કે સુરત ઉત્સવપ્રિય છે. એને એક ઉત્સવથી ચાલતું નથી, એને એક ઉત્સવથી ચાલતું નથી. માટે વાંની ઉત્સવો ઊજવે છે. એને અષ્ટમીનો તહેવાર પૂરતો નથી માટે છઠી નોમની રજા પાળે છે. એને એક બળેવ બસ નથી એટલે બ્રાહ્મણની અને બ્રાહ્મણોત્તરની બે બળેવ બનાવી પડવાને દિવસે બળેવનો મેળો ઊજવે છે. ઉત્સવ એક દિવસમાં ન પતાવતાં આગળથી શરૂ કરી પાછળથી લંબાવી ઊજવે છે. એમ અને શરદ પૂર્ણિમા બસ નથી એટલે તેની પાછળ ચાંદની પડવો પણ જોઈએ છે.

પણ ચાંદની પડવાની જુદી ઊજવણીનો આ ખુલાસો પૂરતો નથી. શરદ પૂર્ણિમા મુખ્યત્વે સ્ત્રીઓનો ઉત્સવ છે. ચાંદની પડવો મુખ્યત્વે પુરુષનું પર્વ છે. સુદર સત્રિએ સ્ત્રીઓને ઘેર એકલી મુકી નીકળેલા ફર પતિ-સંદ્ર પર ચોપ કરી અસહકાર કરતી લોચ તેમ સ્ત્રીઓ ચાંદની પડવાને દિવસે દેર છે. શરદ પૂર્ણિમા અને ચાંદની પડવો બંનેનાં ક્ષેત્ર જુદાં છે. બંનેનાં કાર્ય ક્રમ જુદા છે. જો શરદ પૂર્ણિમાને દિવસે પુરુષો ઘાસી અને ભૂસું ફાકવા બહાર નીકળી પડે તો સ્ત્રીના કંઠમાધુર્ય ઝીલે કોણ? અને ઉત્તેજ

કોણ ? પુરુષો સાબળવાના ન હોય અને જોવાના ન હોય તો માધુર્ય દાલવ્યા શા કામનાં અને શણગાર સજ્યા પાત્ર શા મામના ? જે ચાંદની પડવાને દિવસે પણ સીઓ સાથે મળીને ગરબા ગાવાની હોય તો ચાંદની પડવાને દિવસે પુરુષોનો શરદુત્સવ ઉજવાય છે તેવો એક અને નિરાળો નડતર વિનાનો ઊજવાય પણ કેમ ? એકમા સીં પોતાની પૂર્ણ કળાએ પ્રકાશે છે બીજામાં પુરુષ સીતા પછી રામ, રાધા પછી કૃષ્ણ તેમ શરદપૂર્ણિમા પછીનો આ ચાંદની પડવો છે

કોઈ પૂછ્યો કે શરદુત્સવને ખાવાની સાથે શો સંબંધ છે ? શું શરદુત્સવ એ ખાદ્યોત્સવ છે ? શું ખાવું એ ચાંદની પડવાની ચંદ્રિકા માણવાની રીત છે ? હૃદયના ભાવોને સ્પર્શે અને aesthetic sense સ્પર્શી જીવાય તેવી ચંદ્રિકાનો ઉત્તમ આવી શુદ્ધ રીતે ઊજવાય ? જીવનનો ઉલ્લાસ માણસ પોતાની વૃત્તિ અનુસાર માણે છે કોઈ કવિરાજ એ ચાંદનીમા બેસી ચંદ્રને વિશાળ કાવ્ય રચતો જુઓ છે કોઈ ચિત્રકારને મન એ મહાન ચિત્ર સરજી રહ્યો છે અને પોતાની કળાની દ્રષ્ટિએ એમાં આનંદ માણે છે સંગીતકારને મન ચાંદનીમાંથી કઈ અપૂર્વ માધુર્ય ઢળતું લાગે છે શાંતિ અને સુલેહના પયર્ગંબરને એ વિશ્વશાંતિનો આદેશ આપતો લાગે છે પણ પુરુષવાના મિત્રની પેઠે કોઈ સ્વાદેશને (સ્વાદ—ઈશ) ને મન તો એ મધુગ્મા મધુર સ્વાદ ઝરતું ખાધ છે ખાવાને સુરતે કલા ગણી છે, એને બઠાવી છે, તેથી ચાંદની પડવો એ મહાન ખાદ્યોત્સવ બન્યો છે

ચિત્રકાર, કવિ, સંગીતકાર કે કલાકારની માફક સુરતીઓ પણ એ રસરાજ ચંદ્રને પૂરેપૂરા જીવી લેવા માગે છે પણ ચાંદનીને જીવી લેવાની મુશ્કેલી ખુદ કવિશ્રી ન્હાનાલાલે પોતાના નીચેના મધુર રાસમા વર્ણવી છે કઈ નહિ તો કવિશ્રી ન્હાનાલાલને એ મુશ્કેલી લાગેલી એવું સદ્ગત નરસિંહ-રાવભાઈએ સમજાવ્યું છે —

ચંદ્રીએ અમૃત મોકળ્યાં રે બેન;
 ફૂલડાં કટોરી વીણીલાવ, જળ માલસી રે બેન;
 અમૃત અંજલિમાં નહિ ઝીણું રે બેન.

અંજલિમાં ચાર ચાર ચાળણી રે બેન;
 અંજલિમાં છુદણના ડાઘ, જળ માલસી રે બેન
 અમૃત અંજલિમાં નહિ ઝીણું રે બેન.

ઝીણું નહિ તો ઠળી જતાં રે બેન;
 ઝીણું તો ઝરે દશ ધાર જળ માલસી રે બેન;
 અમૃત અંજલિમાં નહિ ઝીણું રે બેન.

સુરતી આથી જ ચંદ્રીને છાથથી નથી ઝીલતો, માત્ર આંખથી નથી ઝીલતો, છુદણના ડાઘથી નથી ખજડવા દેતો. આંખથી નથી વચ્ચેથી નથી ઠળી જવા દેતો. સીધા પેટમાં જ પધરાવી દે છે. સુરતી ચંદ્રને જ ખાઈ જવા માગે છે. ચાંદનીને પી જવા માગે છે. ચંદ્ર સુધી પહોંચી ન શકવાથી તેણે તેના પ્રતીક ઊભાં કર્યાં છે. સફેદ દ્રુધ જેવી પૂર્ણ ચંદ્રાકારની ઘારી, રસરાજના આકારનાં સુતરફેણીનાં શ્વેત ચકરો, ગોળ ઘેબરનાં વર્તુળો, કચોરી અને રતાળુની પુરીઓ એ ખાવાના પદાર્થો નથી, પણ ચંદ્રની પ્રતિમા છે. સુરતી ખાવાના પદાર્થો ચાંદની પડવાને દિવસે ખાઈ રહ્યો નથી પણ વિવિધ પ્રકારે એ ચંદ્રને સીધા ઉદરમાં ઊતારી રહ્યો છે. પ્રભુ પણ રીઝે છે ત્યારે ભક્તને પોતાનામાં શમાવી દે છે, મીરાંને પોતાનામાં શમાવી દીધી હતી. તેમ ચંદ્ર પર હીદા થયેલા સુરતીઓ ચંદ્રને પોતાનામાં શમાવી દે છે. પૃથ્વી ગોળ છે, ચાંદની પડવાનો ચંદ્ર ગોળ છે, ઉદર ગોળ છે, ખાવાની મુખ્ય વસ્તુઓ ગોળ છે. પૃથ્વી, ચંદ્ર અને ઉદરે એક મહાન સંવાદ (harmony) સમાર્નતા, તદ્રુપતા સાધી છે. એ તદ્રુપતાને સ્વીકારી પૃથ્વી પર બેસી સુરતી ચંદ્રને, ચંદ્રની ગોળ પ્રતિમાઓને ઉદરમાં ઊતારે છે.

ઉત્સવની ઊજવણી માટે કોઈ અવગતિયાના કારખાનામાં પડેલા મનુષ્ય-પ્રાણીઓના અપવાદ સિવાય તમામ વ્યવસાયો બંધ પડ્યા છે વકીલોની બ્રીફની દોરી તે રાતે છૂટતી નથી દાકતરોની વીઝીટો બંધ છે શું કરે? વકીલને મળવા કે દરદી થઈ દવા લાવવા તૈયાર કોણ છે? નમીબ અળખાવનારાઓ પણ નસીબ અળખાવવાનું મોકૂફ રાખે છે હોટલો રાતભર ખુલ્લી છે જીવનની મોઈ ઉજવણ ધણી સમી વર્ષની રાત્રીઓમાંની ઉજવણ રાત છે

જેવું સુરતી પર્વ છે તેવું સુરતી નામ છે કવિશ્રી ન્હાનાલાલે ચંદ્રિમા માટે ચંદ્રી શબ્દ વાપર્યો તે માટે કવિશ્રી નરસિંહરાવે વાધો ઊઠાવેલો કે ચંદ્રી શબ્દ બરાબર નથી, ચંદ્ર જોઈએ સુરતીઓએ તો એ ચંદ્રીમાંથી પણ અડધા ૨ ઉગવી દીધા છે ચાદની પડવો સામાન્ય રીતે ચંદની-ચંદી પડવો કહેવાય છે કોઈ તો વળી ચંન્નીપડવો કહે છે સામાન્ય સુરતીઓ ખોટા વિવેકમાં બિનજરૂરી શિષ્ટાચારમાં નથી માનતા સટોડીઆમાં તો બાપુભાઈ ડાહ્યાભાઈ—બાબુ ડાહ્યો, અને નાનાલાલ મગજદાસ, ન્હાનો કે નાનકો મંજો બની જાય છે વ્હાલપમાં નામ ટૂંકાય છે ચાદની પડવો એમ ટૂંકાઈને ચદની-ચન્ની પડવો બન્યા છે

કવિશ્રી ન્હાનાલાલની પંક્તિઓ સુરતીની નજરે પૂરી કરુ તો -

ઝી જુ મારી ઘારી સુતરફેણીમાં રેબેન,
ઝીંજું કચોરી ઘેબર માલ જો,
ચંદ્રી ઝી જુ સીધી મારા પેટમાં રેબેન

[૨] સુરતનું જમણુ અને સુરતનું મરણુ

સુરતનું જમણુ અને કાચીનું મરણુ એ કહેવત જ મને તો અનુચિત લાગે છે. એક તો જમણુ જેવા આનંદ અને ઉજ્જ્વાલમય પ્રસંગની સાથે મરણુ જેવો શોક અને ગમગીનીભરેલો પ્રસંગ ભેળવવો એ જ બધું અનુગતું છે. સુરતનું જમણુ એ શબ્દોચ્ચાર માત્રથી રસોદ્રિય ઉદીપ્ત થાય છે. પાટે બેસવાના અને પીરસવાના નોંતરાથી માંડીને જમી રહ્યા હોય તે ઊંઘે સુધીનાં દ્રશ્યો ચલચિત્રો સમાં પસાર થાય છે. રંગબેરંગી વસ્ત્રો, ઝાંઝરના બહુકાર, પીરસનારાઓની પીરસવાની ધમાચકડીનાં સંસ્મરણો ખડાં થાય છે. તેની સાથે ધડીભર જીવનની અસારતા દાખવી જીવન પ્રત્યે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરનાર રૂઢન શોક, અને ખરખરાનાં દ્રશ્યો ખડાં કરનાર મરણુનો નિર્દોશ અને સરખામણી અત્યંત અસંગત છે.

આમ છતાં જમણુ અને મરણુ બંનેને સરખાવવાં હોય તો સુરતના જમણુની વિશિષ્ટતાની સરખામણીમાં મરણુની વિશિષ્ટતા માટે કાચી સુધી જવાની આવશ્યકતા નથી. સુરતનું મરણુ એ કાચીના મરણુ કરતાં કોઈ પણ દરજ્જે ઊંચતરું નથી. મરવાની કે મરતાં અટકવાની કંઈ પણ સગવડ કાચી કરતાં સુરતમાં ઓછી નથી. પ્રાણવાયુ દેહનો ત્યાગ કરે ત્યારથી માંડી વૈતરણી વગેરે સ્થળેથી પસાર થઈ ધર્મસંજના દરબારમાં જાય તે સમસ્ત મુસાફરીની સગવડ માટેનાં સાધન સુરતમાં તેટલાં જ સુલભ છે. એટલું જ નહિ પણ જે કવિ કાવિદાસે મેઘને બતાવેલો રસ્તો જ સ્વર્ગનો નિર્ણીત રસ્તો હોય તો સુરતનું સ્ટેશન કાચીના સ્ટેશન કરતાં ધર્મપુરીના ટંબિનસથી વધુ સમીપ છે. એટલે મુસાફરીનો થાક પણ સુરતથી ઓછો લાગે તેમ છે. જે કાચીના તીર્થધામની પવિત્રતા મરણુ માટે શ્રેષ્ઠસ્થ હોય તો સુરત પણ તેવા જ બલકે તેથી પણ વધુ યશસ્વી તીર્થરાજ અશ્વિનીકમાર ધરાવે છે. જે મહાદેવની જટામાંથી નીકળી અધઃપાત અનુભવતી સ્નાનથી પવિત્ર કરતી જહનવીના પુનિત તટ પર કાચી ઊભું હોય તો સૂર્યની પુત્રી અને સ્પર્શ માત્રથી વિમળ કરતી તાપીના પુનિત તટ પર સુરત ઊભું છે. તેમ જ તે જ તાપીના તટ પર અશ્વિનીકમારનું ધામ છે.

જે કાશીમાં ભાલ પર અર્ધચંદ્ર ધરાવતા શ્રી કાશીવિશ્વનાથ હોય તો સુરતમાં ધારીસમાં પૂર્ણચંદ્ર ધરાવતા દેવશકર છે, તેમ જ બાલાજીરોડ પર ખુદ કાશી-વિશ્વનાથ અને નજીક કતારગામમાં સ્વયંભૂ કતારેશ્વર છે કાશીમાં પ્રખર પંડિતો હોય તો સુરતમાં પણ પાઠશાળાઓ છે અને વગર પાઠશાળા ગયે, વિના પરીક્ષા આપે દશાથી તેરમાં સુધીની કિયા, માતીસા તથા શાહ તમે મમજો પણ નહિ તેટલી બાલોચીથી અને અનુભવથી કરાવનારા ગોરા છે જે બ્રહ્મભોજનની અનુકળતા કાશીમાં હોય તો તેથીયે પ્રમુખ ઉત્સુકતાથી હરહર ભોજાનાથની ઘોષણા સાથે બ્રહ્મભોજન કરી અતિમ શ્રેય અર્પનાર ભૂદેવો સુરતમાં પણ છે

કાવ્યાની દ્રષ્ટિએ મરનારના મગસુ બાદ કંઈ મિલકત યા હિત રહેતા નથી એ ધારણે મરનારની દ્રષ્ટિ છોડી જીવતાની દ્રષ્ટિએ તપાસીએ તો પણ સુરતનું મરણ વખાણવા જેવું છે સુરત મગસુને ફિલસૂફીની નજરે નિહાળે છે, કવિ કાવિદાસની પેઠે મરણને દેહીની પ્રકૃતિ લેખે છે કોઈ મુવાનના યા કારમાં મૃત્યુના અપવાદ સિવાય જુસા અને ચાપાણીના જીવન સાથે વસા-યલા કાર્મિકમ અગ્નિસસ્કાર પછી પાત્રેની હોટલમાં અમલમાં આવે છે મરનારનો પ્રતિનિધિ એ સગવડ આપવાની પોતાની ફરજ તમજે છે એટલું જ નહિ પણ ત્રણ કલાક દરમિયાન સાહિત્ય, સમાજ, રાજકરણ, વગેરે અનેક રસપ્રદ વિષયો પર, જ્ઞાતિના છેકરા છેકરીનાં ચારિત્ર્ય પર ચર્ચા કરવાની તથા વિચારોની આપ લે કરવાની સુદર તક સ્મશાન પૂરી પાડે છે કહે છે કે અમુક જ્ઞાતિમાં તો પેત્રી મરી ગઈ હોય તો પતિના બીજ વારના વિવાહનું પણ ત્યાં જ ગોઠવવામાં આવે છે

મરણ જેવા અનિષ્ટ બનાવમાંથી પૂરેપૂરું ઈષ્ટ કાંકવાની અગમચેતી સુરતીઓએ વાપરી છે. તીર્થરાજ અશ્વિનીકુમાર સુરતથી માઈલો દૂર છે અને સુરતના સુકુમાર મુવાનને જે કતરતની ખામ જરૂર છે તે પ્રસંગે આપોઆપ સ્મશાન જતાં મળી રહે છે

કાશીનું મરણ સુરતના મરણ કરતા ચકિયાનું છે એ તો બને જગાએ જેણે

મરી જાણું હોય તે જ માણસ ખાતરીપૂર્વક કહી શકે. કમનસીબે જીવનમાં એક જ વાર મરી શકાય છે અને એક જીવનને અંતે મરી ગયા પછીની ઘટનાને બીજા જીવનમાં યાદ રાખવાની શક્તિ મનુષ્યને બક્ષાવામાં આવી નથી. એટલે જાતઅનુભવથી સુરત અને કાશી બંને જગ્યાએ મરણનો અનુભવ કરી કાશીનું મરણ ચક્રિયાનું છે એમ કહેવું શક્ય જ નથી. આમ છતાંયે કાશીનું મરણ ઈષ્ટ છે એમ ગણીને ચાલીએ તો પણ કાશીમાં મરવાનું ધ્યેય રાખવું એટલે જિંદગી વેરફી નાખવા જેવું છે. વકીલો વીલમાં લખે છે તે મુજબ મરવું એ મનુષ્ય માત્રનો ઇક છે અને જિંદગીનો ભરોસો નથી એટલે કાશીમાં જ મરવાનો મનસુબો કર્યો હોય તો કયે વખતે મરણ આવશે એ નિશ્ચિત ન હોવાથી કાશી છોડી શકાય જ નહિ. આમ કાશીમાં મરવાને ખાતર કાશીને જ વળગી રહી સુરતના જમણને ગુમાવવા કરતાં મૃત્યુને હસ્તામલકવત્ ગણી સુરતમાં જન્મા જ કરવું એ જ યથા માણસનું લક્ષણ છે. સાધારણ રીતે રોગે અજમાવાતી અનિયમિતતાને લઈને થતા હોવાથી અને અનિયમિતતા મનુષ્યની પ્રકૃતિ હોવાથી સુરતમાં જન્મા કરવાથી કોઈક દિવસે વિકાર થશે અને તીર્થયાજ સમીપે દેહ પડશે એ સંભવિત છે. ભલે લોકોક્તિ એમ હોય કે સુરતનું જમણ અને કાશીનું મરણ પણ હું તો અર્હનથ એમ જ માનું છું કે સુરતનું જમણ અને સુરતનું મરણ.

કદાચ સુરતનાં મરણ બાબત બે મત હોય તો પણ સુરતના જમણની શોષતાની બાબતમાં તો બે મત નથી જ. પણ એ મત ધસવાનારી પ્રત્યેક વ્યક્તિ એ એ જમણની શોષતાનું સાચું સ્વરૂપ નિહાળ્યું હશે કે કેમ તે શંકાસ્પદ છે. સુરતના જમણની સાચી વિશિષ્ટતા શી છે? એનાં તાજાં શાકભાજી? એની રસમય વાનીઓ? કતારગામની પાપડી, ભાઠાનાં રવેયાં, વરાછાનું રતાળુ, જમના-દાસ અને દેવશંકરની ધારી કે શાંતિની બરફી? વિશિષ્ટતા એની સપ્રમાણ અને લહેજતદાર રસોઈમાં છે કે પીરસતી રમણીના લાથમાં અને અવાજની હલકમાં છે? આ બધામાં કંઈ કંઈ અંશે સત્ય છે પણ પૂરું સત્ય નથી. સુરતના જમણની વિશિષ્ટતા માત્ર જમણનાં સાધનમાં નથી, માત્ર રસોઈ કરનારામાં

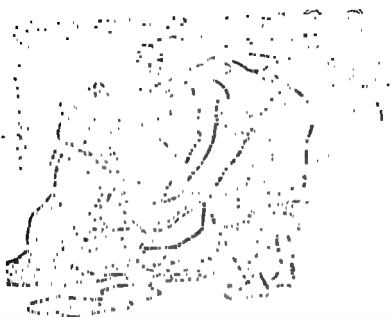
નથી, માત્ર જમવાની જ અને જમાડવાની પદ્ધતિમાં નથી, પણ ન્યુથીએટર્સના બેકગ્રાઉન્ડ સંગીત સમી જમણની પાછળ રહેલી બાવનામાં જમણનો આનંદ માણવાની, રસોડાસ ઝીંબવાની અને બહેલાવવાની શક્તિમાં છે. સર્વત્રોષ વાનગીમાં કે સાદામાં સાદા જમણમાં પણ એ વિશિષ્ટતા હાજર હોય છે.

સુરતને મન જમવું એ કંઈ જીવન નભાવવાની આવશ્યક ક્રિયા નથી. પેટનો કર ચૂકવવાનો યાત્રિક ક્રમ નથી. પણ જમણ એ જીવનનો અગત્યનો ક્રમ છે. ૨ સો ઈ એ ક જા છે. બે ડાહ્યા ઓ કહેતા હોય કે જીવવા માટે ખાવાનું છે, ખાવા માટે જીવવાનું નથી, પણ એ તો પોતે પશુ કરતાં ઘણું વિકાસ સાધ્યો છે એમ બતાવવાનો પ્રયાસ છે. સુરતને મન ખાવા માટે જીવવાનું છે, તરતના ન્યુમોનિયામાંથી સારા થયેલા દરદીને ડોક્ટર એમ કહે કે ચાંદની પડવાની રાત્રિએ શરદીમાં બહાર ન નીકળતા તો દરદી માનશે? મોં આવી ગયું હોય એવા માણસને જમણના એક મુખ્ય અંગ સમાં ઢોકળાં ન ખાવાનું યા તેલ વિના ખાવાનું ડોક્ટર સમજવશે તો તે દરદી માનશે? જીવનમાં ચાંદની પડવો ન મ્હાણી શકાય તો જીવીને શું કામ છે? અને સ્વાદરહિત જીવન જીવવાનું હોય તો જીવીને શું કામ છે?

સુરત બહાર એ ભાવના, એ વાતાવરણનો અભાવ છે. જમણ પાછળની એ ઉત્સુકતા નથી, એને સફળ કરવાની તમન્ના નથી, સફળ જમણનો આહ્વાદ બેવાની કે કદર કરવાની શક્તિ કે ઈચ્છા નથી. લવિંગ જેવા ઝીણા વીણીને આણેલા ભીંડા અણઘડ રસોઈથી ખરાબ રીતે સમારીને બગાડે નહિ તે અટકાવવા સાધન સંપન્ન થોડ બીજે છરી લઈને શાક સમારવા બેસતો નથી. તાજું શાક લાવવાનું કામ એ તો જાણે કોઈ પણ કરી શકે તેવી વસ્તુ હોય તેમ ઘાટીને કે અણઘડ માણસને સુરતમાં સોંપાતું નથી. જમણ માટે સામગ્રી લાવવામાં, રસોઈથી શોષવામાં, વાડી રાખવામાં માલિક સુરતની પેઠે અંગત ધ્યાન આપશે? મુંબઈમાં તો જમણ માત્ર એક યાત્રિક ક્રમ થઈ પડ્યો છે. નથી તેની પાછળ આમંત્રણનો પ્રભાવ, નથી તેમાં, નથી અબોલિશન, નથી જમણ પાછ-

જનું આનંદમય અને ■ વાતમય વાતાવરણ. છાપેલા મગજને માન આપી ઘરમાં પહેરીએ તેવું ધીનિયું અને ખમીય પહેરીને નિયત સમયે જમવા બેઠી જવાનું અને ભાડુતી પ વિયા યત્રની જેમ ભાડુતી અલ્લાથી પીરની જાય તે ખાવાનું મને આ વખતે મિત્રી ન્હાનાવાવનું 'ચંદ્રીએ અમૃત ચોકલ્યા રે લોલ' એ મળ્ય યાદ આવ છે તે મનમાં બોલાઈ જાય છે 'મસબાએ અમૃત વેડક્યા રે લોલ'

■ આ પાત્રિક રનહીન માધાના ઉતાર જેવું જમણ અને કયા રનન રી સુરતનું જમણ ! કયા સુરતનો ઉ-લાત, આનંદ, ઝેટવો તેની પાછળ મમ અને સેવા ! જમણની ત્રણ ચાર દિવસ આગળથી તો ખમર પી જાય કે અમુક જણને ત્યા જમણ છે જમણને દિવને નવારે તો ચાક સમારવાના અને પાટ્ટે બેસવાનાં, પીરસવાનાં પણ નોતરા મળી જાય, વઘીલ અને ઝેકલર, વેપારી અને વેંધ, જરીવાળો ને ચોકતી, રેડીઓ ને કારીગર ત્રણે બેઠી ચાક સમારે ને વચ્ચે પાન બનાવતા જાય, વચ્ચે ન્યાત જાતની અને દેશપરદેશની ચર્ચા કરતા જાય. પછી તાજે કમ્રાગમાં પુરાયલાં અભોટિયા અને રેશમી ખમીસ બહાર નીકળે. જીવનમાં પ્રાધાન્ય અનુભવતી, સીની પ્રથમ પગલ પડે, અને પીરસવા નીકળે નહિ ભાડુતી પગેવિયા પણ ન્યાતનો મેડીવો યુવકવર્ગ અને પ્રૌઢ છતાં યુવાન એવો પ્રૌઢ વ. ઈ. એ પીરસવામાં આગ્રહ છે, યોગ્યતાની કદર છે ન છાડવાનો નિશ્ચય કરીને આવેલા તો દર્પને છાડવવાની શક્તિ છે એમના ઘણ માતા જળ એ માત્ર મુમર્ઘમાં પિત્તાય છે તેવા પાણી નથી પણ 'પાણી મીઠું ગં ॥ જળ' છે ઉજણીના સમયે જીવનના કંઈ કંઈ પુસ્તકો ઉઘેલાય છે અને હૃદયના મર્મ સમજાય છે હૃદય આંધિ ચડી બોલે છે, સી અને પુરુષના સમાગમમાં સંકુચિતતા અનુભવતા હિંદ સમાજમાં જમણ એક ઉભય જાતિને સપર્ક સાધવાની તક છે પીરસનારના મો ઉપર સ્મિત છે એના શરીર પર પગેવિયા ધીતિયું અને બંડી નથી પણ સ્વેત અભોટિયું અને રેશમી ખમીસ છે એ માત્ર કિમતી વસ્ત્રો નથી પણ એના ઉમંગ અને ઉ-લાસના પ્રતીક છે ઘણા સુતરાઉ વસ્ત્રના હિમાયતીઓએ સવાલ ઉઠાવ્યો છે કે સીઓ તમામ વસ્ત્ર પધિાન જમણ વખતે રેશમી કરે છે ? ન હોય તો સમાનતાના જમાનામાં

પુરુષ પર નિર્મત્રણ કરી તેમને કેમ અન્યાય થાય છે? શું પુરુષોએ રેશમી વસ્ત્રો જ પહેરવા અને સ્ત્રીઓ એટલી વિશુદ્ધ કે તે સુતરાઉ કપડાંથી અલિપ્ત છે? એનો જવાબ એ કે સ્ત્રીઓએ રેશમી કપડાં પહેર્યા છે એમ દેખાય છે તો રેશમી કપડાં નથી એમ શા માટે માની લેવું? ખુદ ભવભૂતિએ કહ્યું છે કે તિર્થોદ્ધ અને વહ્નિ તો સદા પવિત્ર છે. આમ જ હોય તો ઇર્ષાની આગ જોમા અહ્મનિશ બળે છે તેને વળી રેશમી વસ્ત્રનાં બધન શાં?

સુરતના જમાણા પાછળ માત્ર છવનનો ઉલ્લાસ નથી પણ મહાન યોગીની, તત્ત્વવેત્તાની દ્વિવસૂદ્ધી છે તેની યોજનામાં માણસને તાવવાની કરોટી છે એકાગ્રતા અને ચિત્તગૃત્તિ નિરોધનું જમાણું એ વિકાસગુરુ છે. બીજા બંને માત્ર જમનારાઓને જ આમંત્રણ આપવામાં આવે છે. સુરતના લગ્નના જમણા પાટે ગિરાજવાના એટલે કે જ્યાં નાત જમવાની હોય તેની આગળ માટેવી

પાટ પર પાઘડી પહેરી, દપટ્ટો ઓઢી, બેસીને બીજને જમતાં નિહાળવાનાં પણ આમંત્રણ નીકળે છે. આ માટે બેસનારનું કાર્ય તપોનિધિની તપશ્ચર્યા કરતાં પણ વિકટ છે. પોતાની સન્મુખ બીજના ભાણમાં ભાતભાતની વાનગી પીરગાય તે જોયા કરવી, તેનાથી રસેન્દ્રિય ઉત્તેજાય તેનું નિયંત્રણ કરવું, વાનગીઓની સુવાસ ઘ્રાણેન્દ્રીયને ઉત્તેજે તેને કાબૂમાં રાખવી, આનંદથી જમતા—જમનારાઓના ક્ષણકા સાંભળવા, આસપાસ વાગતું રગ્ગક બેન્ડ 'મિરી સાથ સાથ રહો નુમ કદમ કદમ' વગાડીને ઉશ્કેરે તે વખતે પણ પાટને વળગીને બેસી રહેવું, ખાંધી પેટે બીજનાં પેટ ભગતાં જોવાં, બેધત્તિયાણીવાળા પતિની પ્રથમ પત્નીની પેડે બીજનાં સુખ જોઈ પોતાના દુઃખમાંય રાચવું, અને આવા પરિતાપના સમયે ઘરીરે જમા પાઘડીનો ભાર સહેવો એ મહાન તપ છે, મહાન ત્યાગ છે, વિકાર અને વિદ્વેભન ઉપરની મહાન જીત છે. ખુદ પંગત પૂરી થયા પછી દેડાં રહ્યું સહ્યું ઉઠાવી જાય છે પણ આ યોગીઓને તો કલ્પિકા પણ ત્યાં મળતી નથી. કહે છે કે વિશ્વામિત્રે અને વસિષ્ઠે આ યુગમાં નથી. હું કહું છું કે સુરતના પાટે બેસનારા વિશ્વામિત્રથી પણ અદક્ષ છે. મેનકાને નીરખીને વિશ્વામિત્રે તપોભંજ કર્યો પણ કોઈ પાટે બેસનારે ગમે તેવી રસપ્રદ ઉજાણીમાં પણ પાટ ચરથી કૂદકો મારે કોઈના ભાણ પર યા પીરસનારા પર તરાપ માર્યાનું હજી સાંભળવામાં આવ્યું નથી.

આ યોગ માત્ર પાટે બેસનારે જ નથી કેળવ્યો, જમનારાઓએ પણ કેળવ્યો છે. સુરતમાં મરણ અને લગ્નનાં જમણા ઘણીવાર જમાડનારની શેરીમાં જ તેના ઘર આગળ યાય છે. પાસે પાસે જલ્જલવાળી સાંકડી શેરીઓમાં ખાળકૂવા અને ઉકરણની નજીકમાં મચ્છરોના ત્રાસમાં સાધનને અભાવે જમણા જમાય છે. આવા વાતાવરણમાં પણ જો તમે સુરતના સહેલાણીઓને પત્રાવળી પર બેસી પાછળ લોટા મૂકી જમતા જાઓ, તેમની જમણની એકાગ્રતા નિહાળો, તેમના દૂધપાક, શીખંડ કે કઢીના ક્ષણકા સાંભળો, તેમની જમતી વખતની સ્વસ્થતા પરજો તો તમને જરૂર ખાતરી થશે કે કાર્યસાધનામાં વાતાવરણને ભૂલી જઈ, નતમામ ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરી સુરતીઓએ મહાન યોગ સાધ્યો છે.

જમણ માત્ર જમણ નથી, ક્યા છે. કેટલીક સમત ગમતના પ્રવીણો તેમાંથી જીવનનિર્વાહનાં સાધન પણ મેળવે છે સુરતમાં એવા રનોઈ—નિખારો તે થઈ ગયા છે જેઓ ન્યાતના ઓચ્છર ચપ્પી તેમાંથી બચાવ કરી એક માસની રોજી કાઢતા. વળી જમણમાં કેટલીક દોષનિવારણ કરવાની પણ શક્તિ છે. ન્યાતના કેટલાક ગુન્હા જેવા કે બીજી ન્યાતમાં કન્યા આપવી, સમુદ્રગમન કરવું, ન્યાતનું અપમાન કરવું વગેરે બદલમાં જમણ એ એક સુંદર ધિક્કા છે. કોઈનાં પણ લગ્ન થાય તેમાં ઈતરજનનું તો લક્ષ્ય મિષ્ટાન્ન જ હોય છે. એટલે બીજી ન્યાતમાં કન્યા આપવાનો દોષ સ્વાભાવિક રીતે જમણ આપવાથી નષ્ટ થાય છે. સમુદ્રગમન કરવાના દોષનું મૂળ એ છે કે સમુદ્રગમન કરનાર પરદેશ જઈ સ્વાધી બની પરદેશની સારી સારી વાની એકલો ખાઈ આવ્યો છે તેનો બદલો ત્યારે વળે કે રહી ગયેલા જ્ઞાતિબંધુઓને પણ તે જમાડે. ન્યાતના અપમાનથી ન્યાતને ક્રોધ થાય છે અને ક્રોધ મારા જમણથી શમે છે, એટલે જમણ એ તમામ જ્ઞાતિઅપસંધ શમાવવાનું સાધન છે. કસનબાઈનું દરેક સાંજનામાં એજ સૂત્ર હતું ‘જમાડી લાખ એટલે પપનું.’

સુરતના જમણનો આ રસોલ્લાસ બે પ્રકારના માનવીને ખાસ પ્રાપ્ય છે. ભ્રાજન તો માનુષસ્તેથી મળે તે કાં તો પોતાની કે કન્યા પત્નીની. કાં તો સુરતી માતાને ત્યાં જન્મ લેનાર કાં તો સુરતી સુંદરીનો હસ્ત ગાંધનાર સુરતી જમણનો ખરો આનંદ મેળવી શકે.

એક વકીલના વકીલ પુત્રને વકીલાત પર લેરાગ્ય આવ્યો. કુદળ પિતાએ તેને જુદામથી દાબી દેવાને બદલે ઘોડે ઘોડે વખત બીજા ધધાનો અનુભવ લેવા કહ્યું. પોતાના ડેકટર, વેપારી, પોલીસ ખાતાના અમલદાર વગેરે મિત્રોને ત્યાં તેમનો ધધા કેમ ચાલે છે તે જોવાની તક આપી. છેવટે બધે ફરીને આવીને છોકરાએ કહ્યું ‘પપ્પા, મેલં કરવત વકીલના વકીલ.’

જો આવતા જન્મ માટે કાશીએ કરવત મુકાવવાનું હોય અને ધારી જગ્યાએ આવતે જન્મે જન્મ મળતો હોય તો હું તો જરૂર કરવત મુકાવું, ‘મેલં કરવત સુરતના સુરત.’^૧

[૩] ભૂસું

મુમદાવાદથી જ્યંતીલાલે અમારે ત્યાં આવ્યા હતા. સુરત પહેલી વાર આવ્યા એટલે વેપાર રોજગારના મંત્રીની અદાથી એમણે મને પૂછ્યું: ‘તમારો મોટો અને સુપ્રસિદ્ધ વેપારી કોણ?’

“ હરિશંકર ” મેં જવાબ આપ્યો.

“ ઘણા માણસો કામ કરતા હશે ? ”

“ પદરથી વીન માણસો ” મેં કહ્યું.

“ ઉથલો મોટો હશે.”

“ જબરજસ્ત.”

“ પેટી ક્યાંથી ક્યાં ગુની કામ કરે છે ? ”

“ સવારે પાંચથી છનનન અવાજ શરૂ થાય છે તે સને બાર વાગ્યા સુધી.”

“ ધવો ઘેનો શરાફીનો હશે ? ”

“ ના, ભૂમાનો ” મેં કહ્યું.

“ હે, ભૂસામાં પચેડિયાથી મધરાત સુધીનો વેપાર કેવો? એ બધું ભૂમું ક્યાં જાય છે? બહુ તો આઈસ ફેક્ટરીમાં કે ટીંગલો અને દડા બનાવવામાં વપરાતું હશે.”

“ પેટમાં ” મેં જવાબ આપ્યો.

“ શું કહે છે બાઈચામ, તમે ભૂસું ખાઓ છે ? જ્યંતીલાલે પૂછ્યું.

“ તમેય ખાંધો.” મેં કહ્યું અને જ્યંતીલાલેને ભૂસું ખવડાવ્યું.

“ ઓતારીની! આ તો ચવાણું.” જ્યંતીલાલે આશ્ચર્યમાં ટીકા કરી.

આ ભૂસા બાજતના સૂરતના અને ઈતર જગતના ટ્રસ્ટિકોણમાં ફેર ભૂસું એ સુરતમાં માત્ર કલીઆ મજરને ફાકવાની વસ્તુ નથી. માત્ર કોઈકવાર નાસ્તો કરવાનું કે બાજકને રીઝવવાનું માધન નથી. એ તો એક હંમેશનું સર્વપ્રિય ખાણું છે. બાઈચામ દોસ્તદારની સરભરા કરવામાં, બહારગામ નગોન વસ્તુ

મોકલવામા, મોડુ ખાવુ હોય ત્યારે પેટને આશરો આપવામા, વહેનું ખાધું હોય ત્યારે સાંજ સુધી ઘૂંધાને નભાવવામા એનો ઉપયોગ કરવામા આવે છે

ભૂસ્તું અ સુરતમા સ્વાર્ત્ર્યપ્રેમી પુરુષોની સ્વતંત્રતા અને સ્વમાન જાળવવાનું અમોઘ સાધન છે હુ તો સ્ત્રી પુરુષના કર્તવ્યવિભાગનો ચુસ્ત હિમાયતી છું મારો દઢ મત છે કે પુરુષોનું સ્થાન આફ્રિકામા, કારખાનામા, મિલોમા, ઓરોપ્ચેનોમા, વહાણ પર, અને લડતના મેદાન વગેરે પર છે સ્ત્રીઓનું ઘરમા, ઇસ્પીતામા, કન્યાશાળામા, સ્કોલમા અને એવા બીજા ક્ષેત્રોમા છે

કંદાચ સમય બળને માન આપી સુભાષને નવગ્રવવા કે ઘોષરા સ્વરે ડાઘા ગાઈ સુવાડી દેવા સુધી મેં કર્તવ્યક્ષેત્ર લંઘાવ્યું છે પણ એટલું તો ચોક્કસ કે સગડીમાં કાકડી મૂકવા મુધીનું કે ભાખરી કે ખીચડી બનાવવા સુધીનું આ ક્લમથી કાતીલ ધા કરી ચકનાર ઘાથનું પતન થયું નથી. ચાર વર્ષના કર્તવ્ય વિભાગમાં પણ ખાવું ને ખવડાવવું એ વૈરથની ફરજ નથી. વાગ્વૃત્તિ યાને બોલવું અને બોલાવવું એ વાણિક ધર્મ છે અને કુલધર્મ પણ છે. તેને વાણીથી ક્લમ સુધી પહોંચવા દઉં છું પણ કડછી અને મારા હસ્તના પ્રતિબોધ સંગમથી ગીતાભાષ્યું વર્ણસંકર પરિણામ હજી આવવા દીધું નથી અને એટલું અધઃપતન હજી સુધી થવા દીધું નથી. અને પરમકૃપાળુ પરમાત્માને પ્રાર્થના છે કે જીવનભર એ ટેક સાચવી રાખે. મારી એ ટેક જાળવી રખાવનાર ભૂતું છે. અકસ્માતને લઈને, કુદરત યા માણસના કોપને લઈને, થાકને લઈને, જીદને લઈને, બંડ, હડતાલ કે વિગ્રહને લઈને જ્યારે જ્યારે રસોડું બંધ પડ્યું છે ત્યારે ભાંગ્યાના ભેરુ સમા, અસહાયના સહાય સમા, દુખીઆના વિગ્રામા સમા, હરિશંકર, કસનજી કે જાની મારી વ્યારે ધાયા છે. આર્થનિવાસ કે સામ્રાજ્યાના પ્રતિનિધિને અભાવે ભૂતું એ વિધૂરનું આશ્વાસન, એકલ દોષલતાનો આધાર અને ભૂખ્યાનું સાંત્વન છે. સવારના પહોરમાં બંધાતાં પડીકાં ગણથો, ત્યાં જ પેલી પાસેની ઘોટલની થાના સહકાર સાથે ભૂતું આરોગતા માણસોની સંખ્યા ગણથો અને સવારથી સાજ સુધીની ભૂસાની દુકાન પરની 'ઈ નીરખથો તો એમ માનવાને તમને કારણ મળશે કે સુરતનો એક મુખ્ય ધંધો મમરા સેવનો છે.

પ્રથમ થોડા દાયકા પર ગોપીપુરામાં એક સેવગાંઠીઆની દુકાન હતી અને એક ભાગળ પર હતી એમ વડીલો કહે છે. મૂળ ભૂસાનું કુટુંબ નાનું હતું અને તેમાં મમરા, સેવ અને ગાંઠીઆ એ ત્રણ જ વ્યક્તિઓ હતી. સુરતની વસતીની પેઠે એ કુટુંબ પણ બહોળું થવા લાગ્યું. ભજ્યાં, પાતળાં, ખમણ, ઢોકળાં, ગોપાપુરી, કહી, પાપડ વગેરે પુત્રપુત્રીનો પરિવાર વધવા માંડ્યો. તાજેતરમાં તો દર વર્ષે રોડીયોના નવા મોડલ સમી નવી નવી પાનગી પેટીસ, મકકઈનો ચેવડો વગેરે વધતી જ જાય છે. હું એ શુભ દિનની વાટ જોઈ રહ્યો છું કે જ્યારે તેટલાં જ સ્વાદિષ્ટ દાળભાત ચોટલી ને શાક એ મમરા

સેવવાળા બનાવશે અને પુરુષોની પરત્રતા પર એક છેલ્લો દલા । મારો

માત્ર ભૂખ્યા એક જ દોકડ અને થાકેલાની આગતા સ્વાગતા કરી મમરા સેવવાળાઓ બેસી રહ્યા નથી, પણ ધાર્મિક અને ભાવિક ઘરામેની જરૂરિયાત પૂરી પાડવા પણ તેઓએ બનતું કંઈ છે તેમના ય જાણવામા આવવું જોઈએ કે ફરાળ કરી આપનારને અભાવે કેટલાકની અગિયારસ તૂટી અને પૃથ્વી પરના પુણ્યમા ઊણપ આવી તેમણે જાણ્યું હોવું જોઈએ કે ફરાળ ન ભાવવાને લઈને કેટલાકે અગિયારમ કરવી ત્યજી અને પુણ્ય ઘટવું એ પુણ્યની ઊણપ આવતી અટકાવવા, ફરાળ કરી આપનારની ઊભરીની ખાટ પૂરવા અને ધર્મના કાર્યમાં મદદ કરવા કેટલાકે ફરાળી વેવણે બનાવવા સુધીનો ભક્તિભાવ અને ધાર્મિકતા પણ બતાવ્યા છે

મમરાસેવવાળાઓએ સાધેલા વિકાસ અને કરેલી પ્રગતિનું મૂળ પણ એ વિશ્વાસ ભક્તિભાવ અને ધાર્મિકતામા છે શરૂઆતમા જ્યારે ભૂમું લોકપ્રિયતા માટે તપ કરતું હતું તે વખતે સેવમમરાવાળાઓએ કેળવું પાણી પણ સાથે નાથે વેચવા માડેનું કેળના પાણીથી બનાવેલા સેવ ગાંડીઆ તેઓ વેચતા એટલું જ નહિ પણ શોખ્યા પાપડ વગેરે તમે ઘેર બનાવી શમે તે માટે દુકાનેથી કેળવું પાણી પણ વેચતા કેળવું પાણી તેઓ વેચે છે તેની જાણ કરવા તે બાનતનુ પાટિયુ પણ દુકાને મારતા. મોર્ગ પીપ, તપેલાં કે તગાવમાથી ઝાના ઘડના ગર્ભના ઝીણા કટકાથી અલકૃત સુવાસિત જળ તામડી ભરી બહાર લાવવામાં આવતું ધર્મ ધર્મને જગૃત કરે છે, ગાદા પેદા કરે છે ઉચ્ચ જણાતી બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિઓએ પણ આવી ધર્મવૃત્તિવાળી દુકાનોએથી મમરા સેવ લઈ ખાવા માડેલા સ્વાદ અને શુદ્ધ એમના મુદ્રાવેખ હતા તેમાં સુરતની ગદ્ય ત્રીજી ભળી. સ્વાદ, શુદ્ધ અને શાદ્યએ ગચીના ભાડુતી ઘરમા રહેતા મમરા સેવ વાળાઓની દુકાનોને પોતાના સુંદર ઘરમાં રહેતા વેપારીઓના માર્ગવચમા ફેરવી નાખી

અગલાળુ નાગરિકો અને શંકાવાદીઓના હુમલા ધર્મ અને ગદ્યાને હ મેશ ખમવા પડ્યા છે આજથી વધુ શાદ્યના તે જમાનામા પણ શકા અને કુતર્ક

કરનારા માણસો હતા. આટલી તામડી કેળવું પાણી ક્યાં જરી રાખતા હશે? રોજ કેટલાં થડ પીધીને આટલું પાણી કાઢતા હશે? આટલી કેળનાં થડ કઈ વાડીમાંથી રોજ ને રોજ આવતાં હશે? આટલા માલની જરૂરીઆતને સુરત એકલુ કેવી રીતે પહોંચી વળવું હશે? આવા પ્રશ્નો ને યંત્રઓ કરનાર પણ ઘાત્રા હતા એટલું જ નહિ પણ ખુદ કેળવું પાણી લીધા વગર આવા પ્રશ્નો ખુદ મમરાસેવવાળાઓને પોતાને પૂછનારા પણ થાપસો હતા. પણ જવાબ ન દેવા યોગ્ય સલાહોને સ્મિત કરી હતી નાખવાની મુત્સદ્દીઓની મુત્સદ્દીગીરી મમરાસેવવાળાઓમાં હતી અને તે દલીલ કરતાં વધુ સહેલાઈથી કુશંકા, કુતર્ક અને અશ્રદ્ધાને મહાત કરતી. એક બાઈએ તો પોતાના વાઘમાં મને લઈ જઈને પાણીના તળાવ પાસે પડેલું કેળવું એક થડ મને બતાવેલું, એટલું મારે આજે આટલે વર્ષે પણ કમૂલ કરવું પડે છે. મને તો ખાતરી છે કે ગુજરાતના કોઈ ભાગમાં કદલીનગર સ્થાપી ત્યાં કેળવું લાવેતર એ લોકોએ ક્યું જ લોવું જોઈએ. ત્યાર બાદ મમરાસેવના ધંધા એટલે વધ્યો કે કેળવું પાણી વેચવું બંધ કરવું પડ્યું. પણ શુદ્ધિની કીર્તિ તેમણે સંપાદન કરી તે આજે જ તેમણે જાળવી રાખી છે. મારાં ફોઈ ઘેર પાણીમાં બાંધેલા લોટના પાપડ કે પૂરી બીજનાં ઝાડકેલાં ખાતાં નહોતાં. અને જો કે ગણપતના લાવેલા મમરાસેવ ખાવામાં વાધો લેતાં પણ પોતે લાવેલા કે મારી પાસે મંગાવેલા મમરાસેવ વિના વાંધો ખાતાં. વિજ્ઞાનની દ્રષ્ટિએ પણ ફોઈબા આ સિદ્ધાંતને નભાવી શકે તેમ હતાં. વિજ્ઞાનમાં ઝરમીના ખરાબ અને સારા વાહક Good conductor of heat અને Bad conductor of heat હોય છે તેમ શુદ્ધિ અશુદ્ધિનાં પણ હોય છે. ફોઈબાના માનવા પ્રમાણે ગણપત અશુદ્ધિનો ઝડપી વાહક હતો અને કેળાંપીકથી પાણીની ભીંત સુધીમાં સમસ્ત અશુદ્ધિથી પડીકાને જરી દઈ શકે તેમ હતો. એટલે તેના હાથના લાવેલા મમરાસેવ શુદ્ધિની નજરે ખાઈ શકતાં નહોતાં. બાકી દુકાનની શુદ્ધિને માટે તો તેમને માન હતું. આ શ્રદ્ધા તેમની અસ્થાને ન હતી. મમરાસેવવાળાઓને મળી ખાનગીમાં પૂછતાં મને માલમ પડેલું કે ...માં કામ કરનાર પ્રત્યેક માણસ સવારે ચાર વાગે ટાકે પાણીએ ન્હાઈ

લે છે, સંધ્યાપાઠ કરી લે છે, અને ત્યાર બાદ દુકાનનું કામ કરે છે, અને અશુદ્ધિની કોઈ પણ શંકા, લઘુ કે દીર્ઘ થતાં ન્હાવાનું ચૂકતો નથી. વળી-તળતાં, સમારતાં, કામ કરતાં, છોક્ર ખાતાં તાપીમાતાને યાદ કરે છે અને માત્ર સ્મરણથી પુનિત કરતી સૂર્યપુત્રી ખરી કે માની લીધેલી અશુદ્ધિનો નાશ કરે છે.

બે ત્રણ સિદ્ધાંતસૂત્રો તેમની સફળતાના પાયા છે. તેમાંનું એક એ કે ગમે તેવા ગુણ, રૂપ અને આકર્ષણ વિના નકામા છે. જીભને પ્રિય લાગ્યું, સ્વાદિષ્ટ લાગ્યું અને આંખને ગમ્યું તેની સામે પેટ તન્કળ કંઈ જુલેશ ઉઠાવી શકતું નથી. ઉપરના શણગાર, છટા અને ભભક પ્રથમ દ્રષ્ટિએ આજી નાખી ગુણદોષ તરફ આંખ મીંચામણી કંથવે છે તે તેમનાથી અજણ્યું નથી. પ્રિય હોય તો અસત્ય પણ નબી જાય તે સિદ્ધાંતને તેમણે સ્વાદિષ્ટ હોય તો તંદુરસ્તીનો કોઈ વિચાર નથી કરતું; એ સૂત્રમાં સમાવી દીધા છે કોપરં, કોથમીર અને મરચું મુખ્ય શણગાર છે. આથી જ થોડે થોડે વખતે નવી નવી સ્વાદિષ્ટ વાનગીને બજારમાં મૂકવાની ધગણ તેઓ હંમેશાં સેવે છે. તેમની સફળતાનો એક બીજો ગુણ તેમની કચકસર અને તેમનો ઉદ્યમ છે. કચકસરના પાઠ ધીખવા તેમને વિગ્રહ સુધી ઘોભવું પડ્યું નથી. વર્ષોથી તેઓ National economyના પાઠ ધીખ્યા છે. કોઈપણ વસ્તુ તેઓ નકામી જવા દેતા નથી. ફાટેલા પતંગ જેમ ઘીગડી મારવામાં ખપમાં લેવામાં આવે છે તેમ દુકાનની કોઈ પણ વસ્તુ નકામી ન જવા દેતાં તેનો સદુપયોગ કરે છે. ગાંધીઆનો ભૂકો, મરચું, લીંબુ વગેરે મિત્રોની સંગતમાં ચટણી રૂપ ધરે છે ત્યારે તેનું મહત્ત્વ વધી જાય છે ત્રીસી ગાંધીઆની કટકી, ભજાની કણી, વગેરે વગેરે સાથે બે પેસાના પડીકાં નવરાશનાં વખતમાં બાંધી રાખવામાં આવતાં બે ફાયદા થતા. બે પેસાના મમત્સેવ લેવા આવનારનો સમયનો બચાવ થતો અને દુકાનદારના ખાલી સમયનો ઉપયોગ થઈ શકતો.

કેટલીકવાર ભૂસું શબ્દ ખરાબ અર્થમાં વપરાતો હોવાથી આ ભૂસા અને તે ભૂસાનો બેદ દર્શાવવાની ખાસ જરૂર પડે છે. ઘણીવાર કોઈ તિસ્મારખાંની

કે ચટી ગયલા માણસની બાબતમાં એમ કહેવામાં આવે છે કે તેના મગજમાં ખૂબ ભૂલો ભરાયું છે. આ તેને મગજે ભૂલું ચઢ્યું છે. એ ભૂલું નિર્માલ્યતા, હોતરા સમી નિ સત્વતા, અને મગજે ચક્રે તો નુકસાન અને લગઈ જગાવવાની પ્રેરકતાના ગુણો દર્શાવવા વપરાય છે. આ ભૂલમાં ધમધમાટ છે પણ જીભ પર જ લાગે છે માથા સુધી નથી પહોંચતો આ ભૂલમાં નિર્માલ્યતા નથી, કારણ કે એ ખાવાની ટેવ પડતાં પેટનું વર્તૂળ વધે છે અને માણસ નિર્માલ્ય બનવાને બદલે વધુ વજનદાર દેખાય છે અને ભૂલું ખાધા પછી તે મગજ પર ચક્રનું નથી કે લડવાની વૃત્તિ થતી નથી. પણ દુનિયા એક સ્વાદિષ્ટ વસ્તુથી ભરેલી રહેવા યોગ્ય જગ્યા છે એમ ભાન થાય છે અને શાંતિ, સંતોષ અને આનંદનું વાતાવરણ ઉત્પન્ન થાય છે.

સ્નેહ અને ચાહને નિઠરતું સાંનિધ્ય છે. સ્નેહ ગાઢ ઘર્ષ ચાહનું સ્વરૂપ લે છે. ભૂલની સ્તિગ્ધ વાનીઓની નજીકમાં તેથી જ ચાહની હોટલો દેખા દે છે. ભૂલની દુકાનની થોડે દર ચાહની હોટલ હોવી જ જોઈએ અને હોય છે. ભૂલું ચાહની લગની ઉત્પન્ન કરે છે એટલે ભૂલના પડીકાં લઈ ઘણા ચોખીનો ચાહની હોટલમાં બેસીને ચાહના સહકાર સાથે ભૂલું આશ્રયે છે. લોકોની આ સ્વાભાવિક વૃત્તિને પરખી કેટલાક ભૂલાવાળાઓએ પોતે જ પોતાની દુકાનમાં બેઠીને ભૂલું ખાવા માટે અવાજથી જગ્યા તે જ મકાનમાં રાખવાની અને ત્યાં ચાહ પીનારાઓને ચાહ બનાવી આપવાની સગવડ આપવા માંડી છે કે નાહક થોડો નફો હોટલવાળાઓ ન ઉપાડી જાય.

ભૂલું લઈને હોટલમાં બેસીને ખાવાની પ્રથા એક જનસમુદાયને લાભકારક અને કલ્યાણકારક પ્રથા છે હોટલો માત્ર ચાહની ભૂખને પૂરી પાડનાર સંસ્થા નથી પણ માણસને મનોરંજન આપનાર અને તેમને શુભ સલાહ આપી તેમને કલ્યાણપથે દોરનાર સંસ્થાઓ છે રેડિયોના જમાના પહેલાં સુરતની હોટલોમાં ગ્રામોદ્દેશન એ હોટલનું આવશ્યક અંગ હતું જનતાના દિલને પસંદ પડેલી રેકર્ડો હોટલમાં વાગ્યા જ કરતી ગ્રામોદ્દેશનનું આ મનોરંજન પ્રેરણા ને માર્ગદર્શન મેળવતા મેળવતાં સુરતનો શહેરી ચાહ પીતો અને અમૂલ્ય લાભ મેળવતો. ઘણા દિવસથી પિયર ગયલી પત્નીને તેણવવાનું ભૂલી ગયલો પતિ 'મારે સાસરિયે

જઈને કહેજે ઓટલડું પ્રીતમજી આણાં મોકલે ' એ ગાયન સાંભળીને પત્ની વિયોગથી કેવી ઝૂરતી હશે અને તેણીની કેટલી વાટ જોઈ બેઠી હશે તેનો ખ્યાલ પામતો. 'કાલ તો સારા છેડાનો નમૂનો લેતા જ આવજો' એવો આગલી સાંજનો આદેશ પોતાના કામ ધંધામાં પડી વિસરી જનાર પતિ 'જાઓ જાઓ ચંદન હાર લાવો' નહિ તો 'નહિ બોલુંગી' સાંભળી નેકલેસના નમૂના વગર ઘેર જવાથી શા હાલ થશે તે સહેજે કંપી લેતો અને સીધા ચોકસી બ્રધર્સની દુકાને જઈ નમૂના શોધવા મંડી પડતો. દેવદર્શન કરીને પાછા ફરનાર અને મંદિરને દરવાજો જોડા, ચંપલ કે છત્રી ભૂલી જનાર કેટલાક ભાવિક ભકતોને ઘેર જતાં પહેલાં હોટલમાં ચાહ પીતાં પીતાં 'મનુષ્યમાં જેલ જેલી આવ્યા' અને 'ક્યાં ભૂલી આવ્યા'ના ગાયનથી પોતે ચંપલ કે છત્રી કે જોડા મંદિરને દરવાજો ભૂલી ગયા છે એવું સહેજે યાદ આવતું. આજે હોટલોમાં ગ્રામોદ્યોગનું સ્થાન રેડિયોએ લીધું છે અને તે પણ તેવીજ સેવા બજાવી રહ્યા છે. એક આનાની ચા પીતાં પીતાં મારી દુનિયાની ખબર, મધુર ગીત કે, મીઠાને ઝૂલને ગાના સાંભળવાનું મળે છે અને ખાંડ, ઘાસલેટની તંગી કે સસ્તા દરના અનાજની દુકાનની ખબર સાંભળી ઘરને માટે ઘોડાં ઘાસતેલ, ખાંડ અને અનાજનો પ્રબંધ કરવાનો છે તેવું કર્નબલ્લાન થાય છે.

ભૂસાની મહત્તા તેના અનેકવિધ સ્વાદમાં અને ગુણમાં છે. છ સ્વાદમાંના બને તેટલા બધા સ્વાદ તેની મેલવણીમાં ભેગા કર્યા છે. તેમાં આદુ, મરચાં, ને મરચાંની ભૂકીના વપરાશની તીખાશ છે. ગળી કણીની મીઠાશ છે, ચટણીની ખટાશ છે અને ખાસાશ પણ છે. ભૂસું ઓટલે જુદા જુદા સ્વાદનો સમન્વય છે. તેમાં મમસના કબજિયાત કરવાના ગુણનો અને સેવના ચણાના લોટની રેચકતાનો સમન્વય છે. ચટની કે ભજ્યાં અગ્ન્યાશ્ર વાપરે તેને યાત કરવાને ગળી કણી કે જલેબીનું પર્જન્યાશ્ર તૈયાર રહે છે.

કેટલાક શોખીન સુરતી કહે છે કે આ સ્નેહ ને ચાહની ભૂમિમાંથી પસાર થઈ હરિયાનું એક છાપન મસાલેદાર પાન જમી સ્ટેટ એકસપ્રેસમાં બેસી જાઓ તો પછી કૈવલ્યામ ઘણું જ નજીક છે.

[૪] પોક

સુરતીના સ્વભાવમાં વિવિધ અને કેટલાંક વિશેષી તત્ત્વો પણ સમાવર્તા છે. એનામાં નાચ ગાનની મોજ માણવાની વૃત્તિ છે લગ્ન મરણના ઉત્સવો અને જમણો ઊજવવાનો યોગ છે પણ એના મોજવાપણાની સાથે એનામાં કેટલાક યોગી અને તપસ્વીના ગુણો છે સુરતના રસ્તા ઉપર પગતમાં બેસી સ્વાદિષ્ટ જમણો આહુલાદ અનુભવતાં એને દુર્ગધ અને મોરીની બદળો સ્પર્શી શક્તિ નથી સહેલાઈથી મોટરનો એક આનો ખરચી નાખનાર સુરતી ખાધે કાવડ ભેરવી ચાલતો શ્રી કાશીવિશ્વનાથના દર્શન કતારગામ સુધી કરી આવી પાછો ફરે છે એણે રસોઈને કલાની કળાએ કેળવી છે, પણ તે સાથે કાચો ખોરાક પણ મિષ્ટાન્નની લહેજતથી ખાઈ શકે છે જાપિપચમીને દિવસે વગર ખેડેલું શાક અને વગર છડેલા સામે ખાઈને જાપિનું પદ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. જાપિ—મુનિના સમયના અવશેષો સુરતીએ પોતાના જીવનમાં સાચવ્યા છે.

આગામી ઘઉંના પાકના પ્રતીક સમો ઘઉંનો ચોંક દલિણમાં ખાવાની પ્રથા છે એમ મેં સાંભળ્યું છે. પણ જ્યાર કે ઘઉંનાં કણસલાને અંગેડીમાં તપાવી કપડામાં ઝડીને દાણા છૂટા પાટી સૂપડામાં ઝીટકી, તેને ચટની, ચીલણ વરિયાળી અને મોળી, તીખી, લીંબુની ઘરેક પ્રકારની સેવના સહકારમાં લગભગ જમણું સ્વરૂપ આપી વૈજ્ઞાનિક રીતે ખાવાની પદ્ધતિ સર્જવી હોય તો સુરતે દંતકથા મૂળ સત્ય હોતી નથી. તેને કોણે કયા આધારે પ્રચલિત કરી તે પણ કહી શકાતું નથી. પોકને લગતી એક બીનસત્તાવાર દંતકથા એવી છે કે ભૃગુપુરથી શ્રી ભૃગુજાપિ તાપી સ્નાન કરવા એકવાર સુરત પધારેલા અને તરતા તરતા સામે ચંદેરના રસ્તા પરને કાંઠે જઈ સ્નાન કરી બહાર નીકળેલા. સામે કાંઠે જઈને આરામ કર્યો ત્યાં પાસેના ખેતરના ખેડૂતે આવીને શ્રી ભૃગુ-જાપિને પ્રણામ કર્યો અને તેમના સન્કારમાં જુવારનાં કણસલાં, તાજાં ચીલણ, મરચાં અને થોડું મીઠું લઈ આવ્યો જાપિએ ચક્રમથથી અગ્નિ પ્રકટાવ્યો અને તેમાં જુવારનાં કણસલાં તપાવી સેકયાં અને તેના પર એક કણસલાનું ફૂંડું

ઝપેટી દાણા છૂટા પાડ્યા અને તે દાણા ચીબડાં, મીઠું અને મરચા સાથે આરોગ્યા. ત્યાર બાદ દૂધ અધરકાઈ જવાને લઈને દૂધને અભાવે ખેડૂતે દહીંનું માટલું ધપું અને તે સાંકડાથી વલોવી તેનો મદ્યે બનાવી ભૂગુમહારાજે પીધા આ વાત એ ખેડૂતના મોઝેથી બીજા ખેડૂતના મોઝે સુરતમાં તેમ જ આજુબાજુનાં ગામડામાં પ્રસરી અને મહાન પુરુષોને પગલે ચાલવાને ઉત્સુક સુરતીજનોએ આ પોંકની પ્રથા અપનાવી. મમય જતો ગયો તેમ તેમ જેમ આખી રાંધણકળા વિકાસ પામી તેમ પોંકની જોજનવિધિને પણ મુધારાનો

પાસ લાગ્યો. સુરતમાં ધંધાએ વસવા આવેલા દક્ષિણી ભાઈઓએ મરચાને ચટણીના સ્વરૂપમાં ફેરવી નાખ્યું. પોતાની સેવ ખપાવવાના ઉદ્દેશથી વીમ પચીસ મમરાસેવવાળાઓએ સંકેત કરી પોંક જાહેર રીતે સેવ સાથે વખાણી વખાણીને ખાધા. તે ઉપરથી લોકોએ સેવને પણ દાખલ કરી અને એક વાર અત્યંત તીખી ચટની ખાઈને જીભ બળી ઊઠવાથી અને આજે પાણી આવ-

વાથી એક જણે પોતાના છેકરને માટે ઘેર લઈ જવા લીધેલું વરિયાળી દાણાનું પડીકું છોડી તેનો ફક્તો માર્યો. ત્યારથી વરિયાળી દાણા પણ દાખલ થયા. આમ સમય, સંજોગ અને અકસ્માતથી જેમ રાષ્ટ્ર, ભાષા અને ન્યાયપદ્ધતિનાં ઘટતર ઘડાય છે તેમ પોંક પદ્ધતિનાં પણ ઘટતર ઘડયાં. અને પોંક ખાવાની કળા હાલની સુધરેલી અને અર્વાચીન ખાણાની કક્ષાએ પહોંચી. આ દંતકથાના સમર્થનમાં કોઈ ખામ દસ્તાવેજી પુરાવો મળી આવતો નથી પણ તેને સંભવિત બનાવવાનો એક આધાર એ છે કે શ્રી ભૃગુજીએ પાછળ ફરતાં સોની કૃતિ-યામાં આસન કરેલો જણાય છે. નાદાન બાળક પામે પણ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરવામાં નાનમ ન માનનાર શ્રી દત્તાત્રેય ભગવાને પોંકના આસ્વાદનનું જ્ઞાન સોની-કૃતિએ, શ્રી ભૃગુજી પાસેથી મેળવેલું અને તે વખતે શ્રી ભૈરવનાથે દ્વાર પર રહી તેમનું એકાંત સાચવેલું અને તે ઐતિહાસિક મિત્રનની સ્મૃતિ રાચવી રાખતું શ્રી ભૃગુજી, દત્તાત્રેય અને ભૈરવનું મંદિર જીર્ણુ દશ્યામાં પણ આજે સોનીકૃતિયામાં ઊભું છે. આ ત્રિવાલ તાપી કાંઠાની નજીક જ ભૃગુજીનું મંદિર કેમ બંધાયું, ભૃગુજીનું બંધાયું અને બીજા જીવનું કેમ નહિ, ભૃગુજીની સાથે દત્તાત્રેય અને ભૈરવનાથને શો સંબંધ એ બાબતનો ખુલાસો મળી શકે તેમ નથી. એટલે એ બિનસત્તાવાર અને અપ્રચલિત દંતકથા ખરી માનવાને મન લલચાય છે.

માર્ગદર્શક અને પોષ માસમાં પોંક ખાવા જવું એ સુરતના જીવનની અગત્યની પ્રગૃત્તિ છે. અંધકાર ખૂરી વિદ્યાય લે તે પહેલાં તો ઊગતી આશા સમી પોંકની અંગેડીઓ શહેરની સામે પાર સંદેર જવાની સડક પાસેના નદીકાંઠા પર સળગવા માંડે છે. જવારનાં ડુંડવાં કેટલાંક સવારનાં કપાયલાં, કેટલાંક આગલી સાંજે કપાયલાં પાણી છંટાઈને તાજાં જેવાં લાગતાં અંગેડી પાસે આવીને પડે છે. સેવની ટોપલીઓ, દર્હીનાં તપેલાં, ચટનીના રસાલા સાથે પૂલ પરથી સામે કાંઠે જતાં લોકનાં ટોળાં આશાના દીપક સમે સળગતી અંગેડીનો પ્રકાશ જોઈને વધુ ઉત્સાહ પામે છે. સામે પાર જઈને પોતાના ઓળખીતા પોંકવાળાની અંગેડી પાસે જઈ નદી કાંઠા પર મનઝમતી જગા પસંદ કરી પોંકવાળા પાસે સાદી માગી લઈ તેના પર બેઠક જમાવે છે.

અને પ્રિયતમની આકાંક્ષાથી પોંકની વાટ જુઓ છે. અગ્નિપરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થયેલાં કલ્પમલાનો ઝુલવાનો ઉત્પાલજનક અવાજ નીચેથી આવતા નવવધૂના ઝંઝરના ઝળકાર સમે વિરહનો સમય વિતાવવામાં ધીરજ આપે છે. પરદેશથી બિંચી કમોટીમાંથી પસાર થઈ પાછા ફરતા સ્વજનને બંદર પર આવકાર આપવા ગયેલા બિંચી યેકે વાટ જોતા સ્વજનની જોમ ચટની, સેવ, પરિચાળીદાનુ પીરસાઈને પોંકની વાટ જોતા હોય છે. પોંક આવે છે અને તે સાથે જ આનંદગેષ્ઠિ, મર્મ દૂયકા અને વિનોદની સાથે રચનાત્મક કાર્ય વિધિસર શરૂ થઈ જાય છે.

શિયાળામાં આવેલા પયોણને પોંક ખાવા ન લઈ જવો અગર તો મચાઈ ને બિંધીયું ન ખવડાવવાં એ મહેમાનગીરીની ઊણપ ગણાય છે. એક મારા ઓળખીતા ચમનભાઈ સુરત આવ્યા હતા. તેમને મેં પોંક ખાવા જવાનું આમંત્રણ આપ્યું. પોંક તેમણે કોઈ દિવસ ખાધા ન હતો એટલે મારે તેમને તેનું સ્વરૂપ અને તે ખાવાની વિધિ સમજાવવી પડી. તેમને તો એક સ્ટેશન પર આવેલી રૂના વેપારીની પેંટીમાં મળવા જવાનું હતું. એટલે પોંક ઘેર મંગાવી લેવાનું કહ્યું અને ઘેર આવેલો પોંક ખાધા. પછી મેં તેમનો પોંક બાબતમાં અભિપ્રાય માંગ્યો ત્યારે તેમણે કહ્યું કે પોણા આનાના ઘેર જુવારના છ આના ઉપજે. એ વેપાર પેંકવાળાની દ્રષ્ટિએ ઘણા જ નફાકારક અને ખાનારની દ્રષ્ટિએ ખોટાનો. જ્યારે મેં તેમને કહ્યું કે પોંક ખાવાને લોકો જરૂર હોય તો ગારીભાડું તેમ જ આગગારી ભાડું ખરચી દસ વીમ માઈલ દૂર પણ જાય છે. એક બે દિવસ ભાંગે છે, ત્યારે તો તેમને સુરતીઓની આ મૂર્ખાઈ માટે ઘણી જ તાજુબી થઈ. જે વસ્તુ ઘેર દસ મિનિટમાં ખતાવાય તે વસ્તુ માટે બે દલાક શિયાળાની ટાકમાં નદી કંઠે કાઢવા એ એમના મનને મૂર્ખાઈની પરિસીમા લાગી. મને લાગ્યું કે શિયાળાની ફરમાસુ ઠંડી; તાપી કિનારાનો આલ્પવાદક પાયેશ; એ જ કાર્ય માટે ભેગા મળેલા લોકવૃંદોનો જુદો પણ એક જ ક્ષેત્રમાં સહકાર; પોંક ખાવા સાથેના વિનોદ, ટીખળ અને તોફાન; પૂર્ણાદુરિ સમા મટાના વાડકાઓ અને છેવટે સર્વના ઉતાર તરીકે ઘેર આવીને પીવાની કાફી એ બધાની લહેજત ચમનભાઈને સમજાવવા જવી તેના કરતાં

તો ચતુરાનન ઘાથ જોડીને “ ચિરસ્તે મા વિખ, મા વિખ, મા વિખ.” એવી વિશ્વમિ કરવી સારી પોંક પાટીમાં નથી પ્રભુત્વ માત્ર પોંકનું કે સેવનું, નથી ચટનીનું કે મધનું, પણ તે પાછળ રહેલા સમગ્ર વાતાવરણનું પ્રભુત્વ છે તે બધામાંથી વાતાવરણ કાઢી લે તો શું પછી બાકી રહ્યું?

ઈંગ્લેન્ડ જઈ આવેલા મિ. નિરંજનને પોંક ખાવા લઈ જવામાં મને કંઠે અનુભવ થયો હતો દિવસ કરતા રાત્રિમાં વધુ સૌંદર્ય જોતાં છીંચેલી આંખને સવારે વહેલા ઊઠતાં ત્રાસ પડે છે. મિ. નિરંજનને પરદેશના મોડી ચતના મને જોતાં અંગે મોઝ ઊકવાની ટેવ પડી હતી એટલે પોંક ખાવા જવામાં અમે જરા મોઝ પડ્યા. ગોરધનભાઈ પટેલની કરાંટી આગળ સાદડીઓ પધરાઈ ગઈ હતી. ખાલી જગા આગળ ઢળેલા મધના ગ્રંથ અને ચટનીના અવશેષ પડેલા હતા. સૌંદર્યના અભાવે અપરિચીત રહેલી કન્યકાસભી એક ચટનીના ગ્રંથાવાળી સાદડી માત્ર ગોરધન પટેલ પાસે પડેલી હતી. મિ. નિરંજનને સૂગ ચઢી, જુગુપ્સા ઉત્પન્ન થઈ. તેમને બધું ગંદ (dirty) લાગ્યું આટલા માનવ સમુદાયની ઊંજરીમાં પોંક ખાવા બેસાં તેમને જંગલી— અસહ્ય (indecent) લાગ્યું. પરિણામે અમે એક ઘેર પોંક ખરીદી ઘેર ગયા અને ધોળીની ધોળેલી ચેતરંજી પર બેસી જુદી જુદી વિદેશી ગ્રન્થ પદ્ધતિઓ પર ચર્ચા કરતાં કરતાં પોંક ખાધા.

મેં મિ. નિરંજનને પૂછ્યું કે આંગળ નૃત્ય સમારંભમાં તમને કંઈ અસહ્યતા અમર્યાદા લાગેલી કે નહિ? માનવ સમુદાયની ઊંજરીમાં પર પુરુષની સાંનિકટ નિકટ શરીર સ્પર્શ થાય એવા સંજોગોમાં નૃત્ય કરવું, શરીરનાં ઢાંકવા યોગ્ય મનાતાં અંગોનું પ્રદર્શન કરવું અને મન પરનો કામૂ શિથિલ થાય એ હદે ખાણી પીણી કરવી એમાં શિષ્ટતા, સભ્યતા અને વિશુદ્ધિ જળવાય છે કે નહિ તે બાબતમાં તેમનો મત પૂછ્યો. મિ. નિરંજનનો જવાબ એવો હતો કે નૃત્યને વિકારની દ્રષ્ટિથી નહિ પણ કલાની દ્રષ્ટિથી જોવું, સમૂહ નૃત્યની પાછળ રહેલા ભાવ, જ્વસ્તો અને આત્મા સમજવો.

એ જ દ્રષ્ટિ જો મિ. નિરંજને પોંક જ્યાં ફરતે ચાખી હોત તો તેમને સામજીક કે એ પણ એક સમૂહગીત છે સમૂહગીતમાં વ્યક્તિગીત કરતાં ઓછી

મીઠાણ હોય, સંવાદિતા ઓછી હોય, મહીંમહીં સૂરનો વિસંવાદ હોય, છતાંયે તેની પાછળ એવી પ્રેરકતા, એવો જુસ્સો, એવો પ્રવાહ હોય કે બધું ભુલાવી તેમાં ઘમડી જાય ભરે કાઠ પરની પોક પાટીઓમા ઓછી સફાઈ, ઓછી સ્વચ્છતા હશે, પણ તેની પાછળ રહેલો ભાવ, અને તેની આસપાસ રચાતું વાતાવરણ ધરગથ્થુ પોકમાં આપ જ રહેવાનું

મિ તિર જને નાપસદ કરેલી સાદગીમા તો કંઈ કંઈ અભારણા ભરેલાં હશે, કંઈ કંઈ હાસ્યોના કિલકિલાટ ઓછાં ઝીલ્યા હશે, કંઈક મજાકો, ઠટ્ટા મશ્મરી અને વિનોદના પડઘા એમાં પડ્યા હશે, કંઈક ભાવિ દ પતીના લગ્નગ્રંથીના સૂત્રના પહેલા તાર સમું તારામેત્રક તેના પર રચાયુ હશે, કંઈક ઉપરી અધિ કાર્યની મહેરબાની તેના પર જિતાઈ હશે સાદા અને અનાકર્ષક લાગતા શરીરની બુદ્ધિના કંઈ કંઈ ચમકાચ એના પર ચમક્યા હશે

વ્યવહાર દ્રષ્ટિએ પોક પાટી અને ઊંધિયા પાટી એ ઉપકાર વાળવાનું કે મહેરબાની છતવાનું એક સરસ સાધન છે આપ-લેનું સાધારણ સાધન યોગ્ય કે શોભારૂપદ ન લાગે ત્યાં ફૂલ, મીઠાઈ, પ્રેઝન્ટ તેનું સ્થાન લે છે પોકપાટી તેનું એક વધુ સાધન છે વકીલ જજોને, લેણદાર દેણદારને, આસામી શાહુગરને, ખેડૂત ભોત્રપતિને, હાથ નીચેના માણસો અમલદારને, ગામલોક તલાગીને, તલાટી મામલતદારને પોક ખવડાવે છે આવી પાર્ટીઓ કોઈની વાડીમા, કોઈ ખેડૂતના ખેતરમા, કોઈ ગૃહસ્થને બગલે ગોઠવાય છે, આવી પાર્ટીમા નદીકાંઠાનો સમાનતાનો સૂર નથી ખોટું લાગશે નહિ કે લગાડશે નહિ એવી નિર્ભયતામાથી જન્મતી છટ નથી છતાંયે તોર, દમામ અને પ્રતિષ્ઠાના હાઉને હળવો કરતું વાતાવરણ તો છે જ દિલની અસાધારણ મોકળાચ છે, ઓફીસ કે પેકીમાં માલમ પડતો સીનો, ગાભીર્ય અને કડકાઈ ખેતરની ખુલ્લી હવામા કે બગવાની પવન લહરીમાં ઓગળી જાય છે હકમ કરવામા, વ્યાજ ગણવામા, ગણેત ઉઘરાવવામા, માણસાઈ ભૂલી જતું મગજ, યજમાનના કુટુંબનાં માલસની સંખ્યા, છોકરાઓના નામ, તેમનો વિદ્યાભ્યાસ, તેમના સર્ગાવહારાઓના નામ વગેરે જણવાનો શ્રમ લેવા પૂરતું કુમળું બને છે એનાથી કંઈ વસૂલાત મળતી નથી, દેવુ ઘટતું નથી, પણ અમીબિદુ પડે છે અને તેનો ફેર બીજે

દિવસથી ઓફીસ અને પેટ્ટીમાં મહેમાનના વર્તનમાં દેખાય છે. ખેડૂત આવ મહેમાનો માટે એક મણ જવાર ઓરી રાખે છે. મુસ્લિમો અને મહેમાનોના રાજબાગ એમાં સમાયેલો હોય છે.

વ્યવહાર દ્રષ્ટિએ પણ અંગ્રેજી વાળા પાસે અને પટેલ પાસે કેટલુંક શીખવાનું મળે છે. સૌથી ઉત્તમ પોંક કદી શરૂઆતમાં મળતો નથી. વાની વાની કરીને જીભ થાકે ત્યારે છેલ્લો ફાવ વાનીનો નીકળે છે. કકણ, પીળો થાતો પાણીમાં પલ્લવીને દેખીતી રીતે પોચો લાગતો પોંક ખાઈને પોણી ભૂખ પૂરી થઈ જાય ત્યારે નરી વાનીનો પોંક આગ્રહ કરી કરીને પીરસવામાં આવે છે. તેની સુગંધ, કમાથ અને મીઠાશની આગળ આગલા ઉખ્તાની ફરિયાદ ભૂલી જવાય છે. વેપારીને આનાથી શીખવાનું મળે છે કે જ્યાં સુધી હલકો માલ ખપતો હોય ત્યાં સુધી તેને ખપાવવો અને ઘરાક ચેતી જાય તો ઊંચો માલ આપવો. કલાકારને શીખવાનું મળે છે કે સૌ સાફ જોને છેવટ સાફ, કોઈ પણ કલાકૃતિનો અંત સુંદર જોઈએ. વાર્તાનું છેવટ, ચીતની છેલ્લી કડી, કાવ્યનો અંત કલામય, આકર્ષક, સ્મૃતિમાં જળવાઈ રહે એવો જોઈએ. કંઈ નહિ તો પોંકપાટીનો આ બોધપાક ગ્રહણ કરીને આવરવામાં આવે તો ઘણી મીઠાશ જીવનમાં જળવાય.

[૫] મેળા

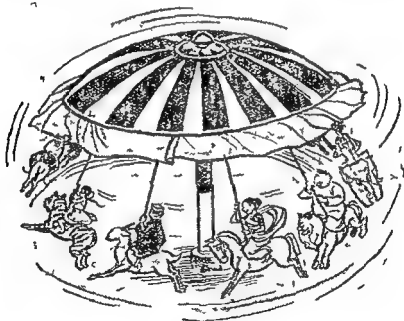
તમારો પ્રિય માસ ક્યો એવો પ્રશ્ન સુરતીઓને પૂછવામાં આવે તો રાસ અને સાથીઆની શોખીન બહેનો આશ્ચર્ય માસને; મલાઈ, પોંક અને ઉગાડિયાના શોખીન માગશર માસને; કનકવાના શોખીન પોષ માસને; રસિકો માહ માસને, હોળીયાઓ ફાગણ માસને, કુલ્ફી અને આઈસ્ ક્રીમ-વાળાઓ ચૈત્ર અને વૈશાખ માસને, કેરીના શોખીનો વૈશાખ અને જોઈ માસને અને ચોડાની ઘરતના શોખીનો અષાઢ માસને પોતાના પ્રિય માસ તરીકે ગણાવે. પણ વધુમતિએ સૌથી લોકપ્રિય માસનું માન તો શ્રાવણ માસને જ મળે. ભાવિક અને મોજાલા, દાનવીર અને ભિક્ષુક, બાળક અને વૃદ્ધ, એકવાર જન્મનાર અને અનેકવાર જન્મનાર, શિંગ વેચનાર અને ચંગડોળ ફેરવનાર સર્વ આનંદ પામે એવો લોકપ્રિય માસ શ્રાવણ છે.

સુરત એક રસિક મોજાલું શહેર છે. કનુભાઈએ એને ગુજરાતનું પેરીસ કહ્યું છે. પણ તેમાં ધર્મનિષ્ઠા છે, શ્રદ્ધા છે, વિવાદને ખાતર રાખેલી વાગ્-સભામાં દલીલને ખાતર શાસ્ત્ર અને પુરાણની વિરુદ્ધ એક અક્ષર બોલનાર પંકતાને તાળી પાડી ચૂપ કરી નાખવાનું સુરતમાં સામર્થ્ય છે. આસોના શુકલ પક્ષમાં પ્રથમ નવદિવસ સુધી અંબામાતાને મંદિરે ઉભરાતી લોકમેદની ગણો, મોટું મંદિરે શિયાળાની કડકડતી ઠંડીમાં મંગળાનાં દર્શન કરવા આવતાં ભાવિકોની સંખ્યા ગણો, શ્રાવણ માસમાં ભજન કીર્તન કરતાં કરતાં તાપી નહાવા જતી અને સ્નાન કરી પાછી ફરતી સ્નાનમંડળીને સાંભળો, તાપીના ઓવારા પર માત્ર પૈસા જેવી અલ્પ રકમ બદલ ભાવિક નાહનારનાં કપડાં સાચવનાર અને શુભહસ્તે તિલક કરી ચંદન લગાડી પુણ્ય અર્પનાર બ્રાહ્મણોની સંખ્યા ગણો, કાવડમાં તાપીનું જળ ભરી કતારગામમાં શ્રી કાશીવિશ્વનાથ સુધી લઈ જનારા ભક્તોની સંખ્યા ગણો, અધિક માસમાં બ્રાહ્મણોને આપવા ખરીદાતાં તપેલી, પપાલી, અને વાસણોની કિંમતની ગણતરી કંસારાઓને ચોપડે ક્યો એટલે તમને ખાતરી થશે કે સુરત ધર્મનિષ્ઠ અને શ્રદ્ધાળુ શહેર છે. તે સાથે મોજાલું અને ઉત્સવપ્રિય તો છે જ. એ ધર્મનિષ્ઠા અને મોજાશોખનો સમ-

ન્વય શ્રાવણ માસમાં છે. શ્રાવણ માસ એટલે સમન્વય માસ, ગમવાય માસ અર્થાત મેળા માસ.

મુંબઈના ચોરબજારની છાયા સમા જાની વસ્તુ ખરીદવાનાં યનિવારનાં હાટ પ્રત્યેક મહિને ચાર યનિવારે કિલ્લાના મેદાનમાં ભરાયા કરે છે. પણ સારે પ્રસંગે ભેગાં થતાં કટુંબીજનોની પેકે બાકીના લગભગ તમામ મેળાઓ શ્રાવણ માસમાં કેન્દ્રીત થાય છે. શ્રાવણ માસ એટલે જાણે મેળાનો વરઘોળે. શ્રાવણના ઉત્સવપ્રિય દિવસોના સાજનના દેવી સમો દીવાસો દીવાની કોર્ટની સામે ચમબાઈ, જામબાઈનો મેળો ભરી શ્રાવણના દરવાજા ખાલે છે. ત્યારબાદ દર સોમવારના મેળા છેકચઓની જેમ આવે છે. સ્ત્રીઓનો ગણાતો અને મોટા મંદિરના સ્ત્રી પ્રધાન ભક્તોના પુણ્યપાદથી અંકિત થયેલા મંદિરની પાસેના મેદાન અને ચોગાનમાં ભરાતો પવિત્રાશ્રારસનો મેળો મેળાઓની જાદુરૂની સમો છે. તાપીને કિનારે ભરાતો નાળિયેરી પુનમનો મેળો, વરઘોળને છેડે નાળિયેર લઈ પાછા ફરતા સાજનના જેવો છે. અને છેલ્લે સોદા, પલંગ અને ફૂનિયર લાવતો અષ્ટમીથી અમામ સુધી મેળાનો વરરાજસમો અષ્ટમીનો મેળો આવે છે. તેની સાથે સાથે માથા પર ઈલેક્ટ્રીકની બત્તી લઈને વરઘોળમાં ફરતા માલિયા સમો છડી નોમનો ભોઈઓનો મેળો આવે છે.

નાપસંદ કરી તે કિયા ઘેર જઈ કરવાની મોકૂફ રાખી મિગરેટ પીધા કરી. ત્યાંથી અમે કતારગામ ગયા સુભાષને ગાડીમા બેનાડી ફૂલ અને ઘી લીવા બીલીપત્ર લીધા, ભોમા ચગદાતા, ખુલતા ચાચા પ્રવેશ આગળ ઘટ વગાડ્યો શ્રી મણીવિશ્વનાથના દર્શન કર્યા અને આધ્યા, વૃંદા લગણને પછ પછ આપતા બહાર નીકળ્યા તે બદલ સેરીયા, દાતા, પુસ્પતીની વગેરે વિગ્રે-શક્તિ નાભળ્યા અને વચનો વેલો વધવાની ગેરન્ટી મેળવી, તાડછાનો પોપટ લઈ ઘેર આવ્યા

હું વિચારને વમળે ચક્રયો પ્રત્યેક મેળામા ચગડેજનું શું માહાત્મ્ય ? દર વર્ષે ગાવણના સોમવારે ચગડેજમા ભેગવું, જમરૂબ લાવ સફેદ રમવા, ચકરડી ખરીદવી, એનો શો છેતું ? એમા શો આનંદ ? આટલી છાતીના પા દિયા બીવડઈ જાય તેવી ગીરદીમા દર્શન કરવા જવાનો શો આગ્રહ ? એકધારા વિવિધતા વગરના મેળામા શી મજા ? દર વર્ષે બાલકોને ફૂગા

આપાવી, ઘેર પહોંચતાં પહેલાં તેમની પાસે પૂરા કરાવવાનો શો આનંદ ? કેટલાક તો એવા થ છે કે શેઠની પાસે રૂપિયો માગી લાવી સોમવારનો મેળો જાઓ ને છાકરોને જોવડાવે.

ઊંચી નીચી ચગણેજનાં પાણાં સમા ચોકદામાં બેસતાં અને ઊંચે-નીચે ફરી ઊતરતાં માણસોને મેં મારી દ્રષ્ટિ સામે કહ્યાં. લાકડાના સિંહ અને વાઘ, પાંચે અને ઘોંચે, હરણ અને બકરાની પીઠ પર બેસીને ગોળ ફરતાં લોકોનાં ચિત્ર મેં મારા મન સમીપ ખર્ચ કર્યાં, લાલ સફેદ જમડખ રમતાં, જમડખ કમાતા પહેલાંની આકાંક્ષા, કમાતાં સુધીની મનની સ્થિતિ અને કમાતા વખતની સનસનાટી કહ્યાં. પવનમાં ફરતી ચકરડી ગાડીમાં ભેરવી તાડછનો પોપટ લઈ પાછા ફરતા ઘેંટીયાઓની મુખમુદ્રા મેં યાદ કરી અને મહેમાનને જે નહોતું સમજતું તે મને સમજ્યું.

સુરતમાં વાક્યશક્તિ જે વિપુલ છે તેના પ્રમાણમાં શરીર સામર્થ્ય નથી. મારામારીના લાઠી ઉછળવાના પ્રસંગ બને છે પણ જે અપૂર્વ શક્તિનો વ્યય વાચાના મુદ્દામાં થાય છે તેની આગળ એનો કંઈ હિસાબ નથી. જીવતા વાઘ, સિંહ, પાંચ અરે ઘોડા કે હરણ પર બેસવાની શરીરસંપત્તિ સુરતીની નથી છતાં એ વિકરાળ સિંહ કે વાઘને વશ કરી તેની પીઠ પર બેઠા હોઈએ એ કહ્યના જ કેટલી ઉત્તેજક છે? પરધીનતાના જમાનામાં એ ઘોડા પર બેસી ચગણેજમાં ફરતાં ફરતાં, એક પરધીન દેશના યશવિહોણ ગુલામના તદય-ડંખની વાસ્તવિકતા ભૂલી જઈ અર્જુન, પ્રતાપ કે આર્થર બન્યા હોઈએ એમ લાગતું. ડુંગળા મોતીચંદ શેઠ સિંહ પર બેસી હાંફતા હતા તે વખતે તેમની બહાર નીકળતી જીભે કાલિકાનું સ્વરૂપ મારી આંખ સમક્ષ ખડું કર્યું હતું. જતાં જતાં એક બકરીના કાન પણ ન પકડી શકાય એવા બ્રિટીશ યજ્ઞમાં તે બકરીના પતિની પીઠ પર ત્રણ ચાર મિનીટ ફરી ચક્રવાથી કાયદાનો ભંગ કરનાર સત્યાગ્રહી હોઈએ એવું આત્મચીરવ ઊભું થયેલું. વળી આપણાં દેવદેવીઓ પણ સિંહ, વાઘ, અશ્વ, પાંચે બળદ વગેરે જાનવરોનું વાહન કરે છે, એ વાહન પર બેસી થોડીવાર ફરવાથી માણસ ધીબાર દેવી આનંદ પ્રાપ્ત કરે છે.

આખ ઉર્ધ્વથી મીંચાઈ જાય છે. દેવની પેઠે માણસ ભૂમિની ઉપર ફરે છે, મગજ કંઈક અસાધારણ અને અસૌજિક સ્થિતિ અનુભવે છે, એ દેવી સ્થિતિ છોડી દેવી ગમતી ન હોય તેમ માણસ વાહનને મક્કમ પકડી રાખવાનો પ્રયત્ન કરે છે. વગી ચગગ્રેજમાં બેસનાર માણસ ફિલસૂફ બને છે. જીવનમાં જિંવાનીની આવ્યા જ કરે છે તે ચગગ્રેજમાં બેસનાર સહેવાઈથી સમજી શકે છે. જીવે ઘડતી વખતની સનસનાટી અને નીચે ઊતરતી વખતનો આચકો જીવનની લીલી સૂકી પર તેને સમદ્રષ્ટિ અર્પે છે. કાળીદાસ ચગગ્રેજમાં બેઠો હોત તો જીવનની દશા ચક્ર નેમિ કમેલુ ફરે છે એમ કહેવાને બદલે ગોળ ચગગ્રેજ કમેલુ ફરે છે એમ જ લખત. જીવનની ઘટમાળ ગોળગોળ ફરે છે એ ભાન પણ ચગગ્રેજ પરથી થાય છે. ચગગ્રેજ શિક્ષકને વધુ પ્રવીણ શિક્ષક બનાવે છે. હું સ્કૂલમાં હતો તે વખતે શિષ્યોને પૃથ્વી ગોળ છે એ સમજાવતો હતો. ભૂગોળમાં પૃથ્વી ગોળ છે તે સમજાવવાને એક નારંગી પર એક માખી બેઠી ગોળગોળ ફરે તો તે જ જગાએ પાછી આવે એ ઉદાહરણ આપ્યું હતું. તે છોકરાઓનાં બૂદ્ધાં ભિન્નમાં પેસાડવાનો હું પ્રયત્ન કરતો હતો. કેટલીકવાર પાઠ્ય પુસ્તકોમાં મૂખાઈભરેલાં ઉદાહરણો આપવામાં આવે છે. નારંગી પર માખી બેઠી એ તો સમજ્યા. પણ નારંગી પર બેસીને માખી તમારી સામું ગોળ ગોળ ફરે એ સંભવિત છે? જમીન કે ટેબલ પર નારંગી પડી હોય તો માખી ગોળ ફરી શી રીતે શકે? અને હાથમાં લેા તો એ શું તમારી સાપકલ છે કે ધારેલી વળે અને ધારેલી ગોળગોળ ફરે? છોકરાઓનાં વાસ્તવિક મગજે એ નમજવાની ના પાડી. મારી સમયસૂચકતાએ સૂઝાડ્યું કે ગઈકાલે જ મેળો ગયો છે. ચગગ્રેજમાં છોકરાઓ બેઠા હશે. મેં ચગગ્રેજનો દાખલો આપી સમજાવ્યું કે તમે ગોળ ફરતી ચગગ્રેજમાં લાકડાના ઘોડા પર બેઠા હો અને ચગગ્રેજ ફર્યા કરે તો એક વર્તુળ પૂરું થાય એટલે તમે એકની એક જગાએ પાછા આવો. છોકરાઓને તરત આ વાત સમજાઈ. લાલસફેદ રમતનો અને કોઈ વ્યવવાનો આનંદ પણ સમજાવો મુશ્કેલ નથી. નગીબ અજમાવવાની જેને ટેવ છે, જે દાવ ખેલી શકે છે તે જ આ રમતનું હાર્દ અને આનંદ સમજી શકે છે. શેરબજારમાં સુરો

હજારો રૂપિયા ગુમાવ્યાની વાત શ્રાવણું છું ત્યારે મને તો મુરતીઓ મોટા પાયા પર લાવ સફેદ રમતા જ લાગે છે. શેરબજારના અંચો નાના પાયા પર તેમાં છે. એમાં જમડખ વેચનારો દલાલ છે, જેને કોઈ પણ પણ કાલે તેમાં દેવાળું નથી પણ જમડખની કિંમત મળે છે. શેર વેચવો કે લેવો એ જેવામાં શેરની જાત, નફો, ગિઝર્ન ફંડ, કંપનીની મેનેજમેન્ટ વગેરેનો અભ્યાસ કરવો પડે છે તેમ જમડખ લાલ નીકળે છે કે સફેદ તેની હોડ મૂકતાં પહેલાં તેની છાલ પાતળી છે કે જાડી, પાકું છે કે કાચું, ગોળ છે કે લાંબું, વગેરે સંજોગો ધ્યાનમાં લેવા પડે છે કોઈવાર અંદરખાનેની ટીપ મળે છે. સામાવાળો બેફામ હોય ત્યારે જરા નખ માગી જેઈ લાલ છે કે સફેદ તે નક્કી કરવાની તક મળે છે અને કોઈવાર કપાળા પછી ધારનારના ગળવામાંથી ખોલે પૈસો કે કંઈ જ ન નીકળે તે વખતે દલાલને કોઈ પાર્શ્વ “ફેઈલ” થતાં ખાધ આવે તેવો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય છે. એમ ને એમ દસબાર જમડખ ઘેર લાવવાનો છવ ન ચાલે તો પણ આમ નમીબ અજમાવતાં અજમાવતાં સહેજે દસબાર જમડખ ઘેર લવાય છે. એક પઈ કે પૈસામાં એક હજારની ધાર જીત થતી હોય તેવી લાગણી ભાગવવાની તક જ્યાં દેવા જેવી નથી. પવનમાં ફરતી ચકરડી અને તાડછાનો પોપટ તો મેળો જેઈ આવ્યાનાં અને મહાદેવ જઈ દર્શન કરી આવ્યાનાં પ્રમાણપત્ર છે. એક મહાન કાર્યસાધના કરવી અને તેના ફળ રૂપે જે ચિહ્ન પ્રાપ્ત થયું તે ન ધારણ કરવું એમાં કહેવું એમાં શો અર્થ છે? ચકરડી ગાડીમાં ભેરવી લાવવાના અને તાડછાનો પોપટ લોવવાનાં પ્રયોજનની બાબતમાં જે પ્રશ્નો ઊદ્ભવે છે તેને માટે એક જ જવાબ છે; જત્રા પૂરી કરી છબિ અને તુંબસીની માંજા લોકો થા માટે લાંબે છે? રજાક બેન્ડવાળાં રજાકમીયાં પોતાને મળેલા ચાંદીનાં ચા માટે ભંપકાંથી પોતાનાં કોટ પર વરઘોડામાં લટકાવે છે? ટેનીસ અને અન્ય રમતોનો ટરીફાઈમાં જીતનારા પોતાને મળેલા ચાંદીનો ખાંધા પોતાને ત્યાં એવનો કબાટમાં થા માટે દેખાય તેમ રાખે છે? ચવળલાદર, ચવળલાંદુર અને વિવિધ બલાંદુરો થા માટે પોતાને મળેલા ઈંટકાબનાં ચિન્હ સમા ચંદ્રકો ગવર્નર સાહેબના દરબારમાં કે એવે પ્રસંગે લટકાવે છે? એ સવાલના જવાબ તેમની પાસે મેળવો.

એટલે કાગળની ચકરડી અને તાડછનો પોપટ લઈ, કપાળે ચઢત કરાવી આવસુના સોમવારે પાછા ફરતા સુરતીઓની મનોદશા તમને સમજશે.

સુરતના ઉત્સવમાં ઊંચ કે નીચ, સ્ત્રી કે પુરુષ સર્વને સ્થાન છે દીવાસો અને છડીનોમનો મેળો મુખ્યત્વે ખારવા શોક અને ભોઈનો મેળો છે પવિત્રા બારમનો મેળો મદિરના ભાવિક ભક્તોનો અને સ્ત્રીઓનો મેળો છે આખલીઆ, વેલસુ, ઠેસુગાડીઓ ઘરઉપયોગની લાકડાની વસ્તુઓ ખરીદવાનો એ અવસર છે મદિરે પવિત્રા ચઢાવવા ભાવિક ભક્તો આવે તે કા તો મેળામાં થઈને આવે કે પાછા ફરતા મેળામાં થઈને જાય. અને કેટલાક તો મેળામાં થઈને જ આવે અને મેળામાં થઈને જ જાય. પવિત્રા બારસના મેળાની વિશિષ્ટતા એ છે કે બાળકનાં માબાપો એક બીજાનાં છોકરાઓને રમકડા અપાવવાની સીત કરે છે. મેળામાં તમારાં સગાના બેટલાં છોકરા મળે તેને તમે રમકડાં અપાવો અને તમે તમારો છોકરો જો પ્રભુકૃપા રોપ તો તેની દયા, પ્રમાણેના તમામ છોકરા સાથે ચર્ચા જ હોય તેને તમામ સગાં અપાવે આમ છોકરાઓનું સારી રકમનું રમકડા ફડ પવિત્રાનારસને દિવસે ઊભુ થાય છે.

સુરત એકવાર બંદર હતું જાહોજહાવીની ભવ્યતા અનુભવનું હતું તેની ઘાટી ઘણા મહાનુભાવ કાગળ લખનારાઓ શિરનામામાં તેમ જ કાગળની શક્ષાતમાં સુરતને સુરત બંદર લખીને આપે છે. એમ કહે છે કે તેનો ઉદ્દેશ સુરતીઓને ઉત્તેજવાનો અને જૂની જાહોજહાવીનો ખ્યાલ આપી તે જાહો જહાવી પ્રાપ્ત કરવા પ્રેરણા આપવાનો છે પણ આનાથી હજી જે સુરત બંદર તો ગણાય છે જ અને એવો સતોષ ચોર્ણસી બંદરના વાવગ ગણાતા સુરતના ભૂતમજ માટે ઉત્પન્ન થાય છે આપણ સુરત સોનાની મૂરત હતું એવું અભિમાન વધારે અને પતન માટે થોડક ઉત્પન્ન ઓછો થાય છે સુરત બંદર એ ચોર્ણસી બંદરનો વાવગે હતું એની યાદીમાં બજેવને દિવસે સુરતીઓ તાપી કિનારે માથા દીઠ બબ્બે આના આપી હોડીમા બેસી આવો, હોડીમા પંદર મીનીટ ફરી આવવી, આપણ પૂર્વજ સુરતના સોદાગરો સમુદ્રોમા આમ મુસાફરી કરતા હતા તેવો આનંદ અને સંતોષ માણી આવે છે અમે જે

હોડીમાં બેસીએ છીએ તે જ અમારી જવજાગા, જવવિહાર, જવદર્ગા, રત્ના-કર અને જવરશ્મિ અમારા સ્મરણમાત્રથી પરિત્ર કરતી તાપીને નાગિયેર નાગિયેરી પૂનમને દિવસે ચઢાવીએ છીએ અને સુરન બંદરનો પુરાણી જાદો-જાદાથીને હોડીમાં બેસી આવી અંજલિ આપી વર્તમાનમાં સંતોષ અનુભવીએ છીએ.

બીજા મેજાનાં સામાન્ય તત્ત્વો ઉપરાંત અષ્ટમીના મેજામાં વિશેષ તત્ત્વ ફનિચર તથા જૂનાં કપડાંનું છે. પારસી શેરીના નાકાથી તે ભવાનીના વડ સુધી મ્યુનિસિપાલિટીની પરવાનગી લઈને ઓટલા પરથી રસ્તા પર પડતી દુકાનો માંડી ફનિચરવાળાઓ પોતપોતાની જાદી જુદી ફનિઓ વેચવા ગોઠવે છે. સુરન બહારના વેપારીઓ પણ આ તકનો લાભ લઈ હાટ માંડે છે. એ હાટ પહેલા બે ત્રણ ચાર દિવસ મુખ્યત્વે પ્રદર્શન અને પાછલા બે ત્રણ દિવસ મુખ્યત્વે ખરા વેચાણનું બજાર બને છે. પહેલા દિવસોમાં ઘણક ભાવ પૂછવા આવ્યો છે એમ સમજી દુકાનદારને પણ ઉત્સાહ ઓછો રહે છે. ધમણી ઊંચો ચઢ્યો અને છેલ્લે પાછો ઘેર આવે લઈ જવા કરતાં ઓછો આપી દેશે એમ માનીને ઘણક ગરજ બતાવતો નથી. આમ છતાં જે ભૂલચૂકના સોદા થઈ જાય છે.

જીવનના પ્રત્યેક વિભાગમાં clearance સાફસૂફીની જરૂર છે. શરીરનો કચરો સાફ કરવો જરૂરી છે તેમ ધંધામાં પણ કચરો સાફ થાય તો વેપાર કરવાની સૂઝ પડે છે. અષ્ટમીના મેજામાં ફનિચરવાળાનો કચરો સાફ થાય છે. નકામું પડેલું, મીઠીવાળું લાકડું, ન પસંદ કરેલો માલ, રોજના ઘરાકને ન આપી શકાય તેવું ફનિચર સુચોલિત બની એમ ઠંકાવી, નવા પાલીકાના ચમકારામાં ઠંકેલો કરી નીકળેલી શ્યામવર્ણી પ્રોડા સમી માત્ર દેખાવથી મન હરી, ઘરાકોને ગળે પડવા, અષ્ટમીના મેજામાં આવી પડે છે. અવજત, કેટલાક ફનિચરવાળા સારી, સંગીન અને સુચોલિત વસ્તુઓ પણ મેજામાં મૂકે છે. છતાં મેજામાં માત્ર ફનિચર જોવું અને વિશ્વાસપાત્ર દુકાને બનાવવાની વરદી અપત્તી એ કેટલાકનો સિદ્ધાંત હોય છે. મારા એવા કેટલા મિત્રો છે કે પચ્ચીસ વર્ષ થયાં મેજા જુઓ છે પણ ઘોડી કે સ્ટ્રૂલ સિવાય

કંઈ મેળામાંથી ખરીદતા જ નથી. આમ છતાં મેળામાં તકવાદી માલ મળે છે એમ માનનારા અને જાણનારા કિંમતના પ્રમાણમાં મફત છે, જેમું ત્યારે લઈ લઈએ, પાછુ કોણ શોધવા અને વરદી આપવા નીકળવાનું છે વગેરે મન મનાવવાના ખુલાખા કરી દેખાવથી અંજાઈ મેળામાંથી વસ્તુઓ ખરીદ કરે છે.

આમ છતાં આ ફિનિયરનું વેવાણુ જરૂરી છે એવું મારા પોતાના તથા વનલીલાબહેનના દાખલાથી સાબીત થયું છે. અમારે ત્યાં ઊંચું સ્ટૂલ થાને ઘોડી ઘાણું વર્ધથી ન હતા. અમે ઘરની મરમત કરાવીએ, લીજીનીના ગોળા સાફ કરાવીએ ત્યારે હમેશાં ભૂખણકાકાની ઘોડી માગી લાવતા. માગતી વખતે મને ધરમ આવતી અને માગતી વખતે હું ઘોડી કરાવી લેવાની મનમાં ગાંઠ વાળતો. પણ મારાથી કદી નીકળાનું નહિ. મેળામાં મેં સ્ટૂલ જેમું અને તેની કિંમત લઘુ ગજગરને પૂછી ત્યારે લઘુએ મને સામું પૂછ્યું “વાપરવું છે ? વાપરવું હોય તો ઓડર આપીને બનાવજો.” કેવો સવાલ ? વાપરવું નહોતું તો શુ સજજતમાં આપવું હતું ? ત્યાર પછી તેને બીજે શ્રાવણે ભૂખ-ણકાકા દ્યાવણમાસના મેળામાં મારી સાથે આવી લઘુના વિરોધ છતાં મને સ્ટૂલ અપાવી ગયેલા. તે જ મુજબ વનલીલાબહેન ઘરમાં છોકરાને રમવાનું એકે રમકડું વસાવે નહિ. તેમનો ત્રિપીન જેને ત્યાં રમવા જાય તેને ત્યાંથી એક રમકડું લઈ આવે અને વનલીલાબહેન સમા સાથે બે દિવસ રહીને પાછું મોકલે બે દિવસમાં જેને ત્યાંથી રમકડું ગયું હોય તેનું છેકડું રડીને અડાં થઈ જાય. છેવટે અમે એક અષ્ટમીના મેળામાં તેમને લઈ ગયા ને વખાણી વખાણીને દસ રમકડાં અપાવ્યાં. અષ્ટમીનો મેળો ન હોત તો મારાથી સ્ટૂલ લેવાત નહિ અને જન્મારા સુધી ભૂખણકાકાના ઓશિયાળા સહેલુ પડત. અષ્ટમીનો મેળો હોત નહિ તો વનલીલાબહેનનો ત્રિપીન અને તેના ઉત્તરધિકારીઓ સ્નેહી-ઓને ઘેરથી રમકડાં ઊંચકી લાવી તેમના છેકડાને ત્યાગ અને સમદ્રષ્ટિના પાઠ ભણાવ્યા કરત.

અષ્ટમીના મેળામાં એકવારના નવી ઢગનાં પણ જૂના થયેલાં વસ્ત્રોની હરણ થાય છે જેને એવાં ત્રિવેલાં નવાં કપડાં પહેરવાં અશક્ય છે તે તેમને આકર્ષક ગણી વેચતાં લઈ જાય છે. વેનનારની જીખ પર કાગીદામનો

આછે પ્રભાવ હોય છે. તે અમુક વસ્ત્રો અમુક નવાન માહેનનાં, અમુક ઘેડી-આનાં, અમુક મહાન વ્યક્તિનાં કહીને વેચે છે. “આ રાજસાહેબનો ઓવર કોટ ચાલે” એમ સાંભળી ઓવરકોટ જવાની તૈયારીમાં જોઈએ છીએ ત્યારે લેનારની કંઈનીમાં રાજ્યોગ ઉચ્ચ પ્રકારનો નહિ તો તેની આછી છાયા હોવી જોઈએ એમ માનવાને કારણ મળે છે અદૃશ્ય દ્વિચમૂદને આત્મજ્ઞાન આવવાની આ હરણજી શક્તિ ધરાવે છે, ગીતાના અભ્યાસીને તરત પાદ આવે છે:

વાસ્તાંસિ જીર્ણાનિ યથા વિદ્યાય
નવાનિ ગૃહ્ણાતિ નરોઽપરાણિ ।
તથા શરીરાણિ વિદ્યાય જીર્ણાં
નન્યાનિ સંયાતિ નવાનિ । દેહી ॥

શરીર પર ઘણેલા ખીલ, ચાંદા કે ફોજવાની વ્યથા ભૂલી જઈ, આ શરીર પ્રભુ ક્યાં સુધી ચાલવાનું છે? આ જાના કપડાંવાળાઓએ કપડા ત્યજી દીધાં તેમ એક દિવસ શરીરને ત્યજી દેવાનું છે એમ સંતોષ માની ઘેર જાય છે.

શાવણને અંતે માણસ ઘણા આનંદી, ઘણા ધર્મિક, ઘણા સંતોષી અને મોટો દ્વિચમૂદ જની જાય છે. એકદાણું ખાઈને તનની શુદ્ધિ અને મનનો સંયમ કેળવે છે. શહેરની સ્વચ્છતાના પ્રતીક સમી શહેર સુધરાઈ આગળ ઘઈ, ચક્રવા આગળ ધઈને દરવાજા બહાર નીકળી મેળાના જન-સમુદાયમાં ભળે છે. એ મેળા બીજો દિવસે દેખાતો નથી. તે પરથી ‘જગમે દો દિનકા મેળા’ હોવાની તેને ખાતરી થાય છે. અને એ જ દિનમાં જો ભોગવ્યું તે ખર્ચ અને મહાલી લીધું તે શુખ એવો નિશચ કરે છે અને પરિણામે ગણપતિ ચોથના લાડુ માટે તૈયાર થઈ જાય છે.

પંજે ત્રીજે

[૧] દાંડીઓ

મહાપુરપોને પ્રભુએ અમર કરી અવિચળ પદ આપ્યાં છે એ જાણીતી વાત છે. કોઈ કોઈ ભાગ્યશાળીઓને દત્તાત્રય, વસિષ્ઠ જેવા મહર્ષિઓનાં દર્શન થઈ જાય છે અને પાછળથી ભાન થાય છે કે જેનાં - દર્શન થયાં તે મહાન વિભૂતી હતી. પ્રભુએ શ્રી ધ્રુવને પણ ઉજ્જવળ અને અવિચળ પદ આપીને સ્થાપ્યા છે. પણ તેમાં ફેર એટલો છે કે આપણને માત્ર તેમના ઉજ્જવળ પ્રતીકનાં દર્શન થાય છે. બીજી વિભૂતિઓ તો તેમના જીવતા જગતા પણ છૂપા વેષમાં આપણામાં ભળી પાછી અદ્રશ્ય થઈ જાય છે. તેથી કોઈ વિભૂતિ મને મળી પોતાના ગુપ્ત વેશથી છેતરી ન જાય તેની હું હંમેશ કાળજી રાખું છું. ભારતના યશસ્વી રાજાઓમાં મને વિક્રમ માટે અત્યંત મોન અને પૂજ્યભાવ છે અને હું માનતો આવ્યો છું કે, રસિક, વિદ્યાવિભૂષિત, પદ્યેપકારી ગોશ્રાહ્મણ પ્રતિપાળ લોકસેવક પ્રેમધીર્યથી અંકિત - વીર વિક્રમને પણ તેની વૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિને અનુરૂપ પદ મળ્યું જ હોવું જોઈએ. કાર્યદક્ષ, સરકારી નોકરીને સરકાર તેમની નોકરીના સ્થળ માટે બનતી, પસંદગી આપે છે તો મહાનુભાવોને તેમના Head quarters—મુખ્ય પ્રવૃત્તિ સ્થળની પસંદગી કરવાની તક ન મળે એ બનવા જોગ નથી.

હરરાત પોતાની પ્રજાનાં સુખ દુઃખ નિલાળવા જાતે નગરચર્ચા કરનાર, દેવદમની ધાંચણની ઉસ્તાદ પુત્રી નિર્મળ કમનીને ઘર તમાં હરાવી તેનો દાંડ છતનાર, એક નવા શ્લોકના સર્જન માટે સવાલાખ મહેરનું ઇનામ આપનાર, પચદાંડનો વિજિતા, હરિસિદ્ધ માતાનો ભક્ત, નીચી વેશ્યાનો પરગળ કરનાર, રસિક વિક્રમ પોતાના મુખ્ય સ્થળની પસંદગી કરે તો સુરતની જ કરે એમ હું માનતો આવ્યો છું. ઉજ્જવળ સમી રસિક સુરત નગરી છે. ત્રિપ્રા, સમી રમ્ય અને પુનિત તાપીને તટે તે આવેલી છે. હરસિદ્ધ સમી જાગતી જોત

અભિકા અને બહચસ અહીં છે. ગાયકે બ્રાહ્મણ બેમાંથી એકની પણ સુરતમાં ખોટ નથી. નીચીની સખીઓ પણ નથી એવું નથી ઉજ્જનમાં મહાકાળેશ્વર છે તેવા અહીં કતારેશ્વર અને કાશીવિશ્વનાથ છે. એટલે જે પ્રતાપી વિક્રમ સ્થળની પસંદગી કરે તો સુરતની જ કરે કારણ કે ઉજ્જનમાં તો એ તુરત પરખાઈ જાય.

વિક્રમ સુરતમાં જ ફરતો હોવો જોઈએ એવી મારી માન્યતા હોવાથી એ મને છેતરી ન જાય તેની હ ખાત્ર કાળજી રાખતો. જ્યાંક કોઈ લાંબા હાથ વાળો દેખાય તો તેના પગમાં પદ્મ છે કે નહિ તે જાણવા ઉત્કુહ રહેતો. તેમના બૂટ ઉતરાવવા તેમને જમવા પણ બોલાવતો. પણ તે પગે પદ્મ વિનાના નીકળતા અને મારી શોધ નિષ્ફળ જતી એક દિવસ શિયાળાની કંકડી ઠંડીમાં હું ગરમ સુટમાં સૂરક્ષિત થયેલો રાત્રે બાર વાગે ચિત્રપટ જોઈ પાછો ફરતો હતો ત્યારે મને ફાટેલાં વસ્ત્રમાં ઠંડીમાં ધૂંળતો દાંડીઓ, મળ્યો: “મોટી બેન, બાર વાગ્યા”ની હાક એણે મારી. અને મને તુરત લાગ્યું કે વિક્રમ મને મળ્યો.

જે દાંડીઓ વિક્રમ જ ન હોય તો સુરતમાં જ કેમ? દાંડીઆં સમી વ્યક્તિ ભરગુજરાતમાં તો શું પણ ભર હિંદમાં કે દુનિયામાં હોવાનું જણ્યું નથી. દાંડીઓ એ સુરતની વિશિષ્ટતા છે. જે વિક્રમ રૂપે દાંડીઓ સુરતમાં ફરતો ન હોય તો બીજું કોઈ પણ સંતોષકારક કારણ દાંડીઓ સુરતમાં કેમ છે તેનું આપી શકાતું નથી.

વિક્રમની તમામ ભાવના દાંડીઆએ ઝીંચી છે. વિક્રમના તમામ ગુણ અને વૃત્તિ દાંડીઆમાં છે. વિક્રમની લોકકલ્યાણની ભાવના, વિક્રમનાં પરાક્રમ, વિક્રમની રમિકતા, વિક્રમનું ગોબ્રાહ્મણ પ્રત્યેનું માન, વિક્રમની પ્રજાએવા, વિક્રમની પ્રજાનાં દુઃખસુખ જાણવાની આકાંક્ષા, અને આહાર નિદ્રા પરના કાબૂ દાંડીઆમાં છે. વિક્રમ અને દાંડીઆનું સામ્ય એટલું વિવિધ, એટલું ચોક્કસ છે કે સાધારણ નિરીક્ષણથી પણ માવમ પડી આવે તેવું છે.

પ્રથમ અને દેખીતું સામ્ય નગરચર્ચાનું છે. નગરચર્ચા એ વિક્રમનો પ્રિય ક્રમ હતો. દરરોજ અને ખાસ કરીને રાત્રિએ છૂપા વેશમાં એ નગરમાં ફરતો

અને પ્રજાના સુખ દુઃખ જો જાતે નિહાળતો. લોકવાયકા જાતે સાબળતો શિયા-
ળાની ટાઢ, ઉનાળાનો તાપ કે વર્ષાનો વરમાદ આ નિત્ય કમમા આડખીલી
ન કરી શકતાં તેનો વીંછી સદીનો પ્રતિનિધિ સુરતનો દાડીઓ પણ શિયા

બાની કકડતી ટાકમાં, વર્ષાના સુસવાટા અને પ્રચંડ મેઘધારમાં, ગ્રીષ્મની પાન પણ ન હાલે તેવી ઉષ્ણમા માત્ર એક હાથમાં ડુગડુગી અને બીજા હાથમાં ગાયો ફાનમનો દીવો લઈ, વીજળીના જ્વાળા પહેલાંની દોર કે માત્રસ ન ઓળખાય તેવી સુરતની શેરીમાં પણ દાંડીઓ નગરચર્ચા કરતો આવ્યો છે.

ઉમાદે ગોરાશ્વી ભરસાતે સૌ ઉઘિ ત્યારે ઊડસુ દાંડ લઈને જોગણીને મળવાને જતાં તે વિક્રમે નિહાળેલ. માનવીનાં રહસ્યો એણે જાણેલાં દાંડીઓ પણ બધું જુએ છે, બધું સમજે છે. રમણલાલ રોજ રાતે મોઘ પાછા ફરે છે તે એ જાણે છે રાતે પાછા ફરતા રમણભાઈ એને મળે ત્યારે કેમ રમણભાઈ શેઠ એમ સંબોધી સ્મિત કરે છે, ત્યારે મનમાં એટલું જ કહે છે “હું બધું સમજું છું.” જગત સૂતું હોય ત્યારે ચંડિકા અને ધણી વચ્ચે ચાલતી તકરાર એ સાંભળે છે. અને સંખ્યાબંધ માણસોના ઉપરી હોદ્દાદારને પોતાની પત્ની તડકાવે એ સાંભળી પોતે મનમાં હસે છે. નિઘાચરોને એ ઓળખે છે. અભિમારિકાને એ પિછાને છે. અને આદ્યાર્તનું પર વિરહ નિભાવતી વિરહિણીના નિસાસા એ સાંભળે છે.

જેવો વિક્રમ સાચો પ્રજાસેવક હતો તેવો તે છે. એ રાજસેવક નથી, એની કોઈએ નિમણુંક કરી નથી, એનો મગર કોઈએ બાંધી આપ્યો નથી. વિક્રમ સમો નિર્ભય અને નીડર, માત્ર લોકરક્ષા અને લોકકલ્યાણની ભાવનાથી જ અને લોકચર્ચા નિહાળવાની આકાંક્ષાથી ફક્ત હથિપાર વગર પોતાની દાંડી ડુગડુગી લઈને રાતે બારથી ચાર વાગ્યા સુધી ફરે છે. આને માટે એણે કંઈ વેતનની આશા રાખી નથી કે કંઈ પગાર નક્કી કર્યો નથી. રોજ રાતે એક રોટલી, વધેલી દાળ કે કઢી અને ટાણાને દિવસે પૈસા જે આપે તેની પાસેથી એ લે છે. રાતે નવ વાગે દાંડીઆને, રોટલી અપાવજેજની બૂમ મારે છે. ખુદ એ અને એની દાંડીઓ પ્રજાનાં છે. એની દાંડી ડુગડુગી તૂટી જાય છે ત્યારે લોકોના પૈસે સંધાય છે એનું ફાનસ ફૂટી જાય છે ત્યારે લોક લઈ આપે છે. વિક્રમ જેવો રસિક તેમ જ નિઃશંક ચારિત્ર્યનો આદમી છે. એ નથી ઓળખતો કોઈ રામ સમા મોટાભાઈને, નથી પિછાનતો લક્ષ્મણસમા લઘુભાઈને, નથી પ્રિય એને પુત્ર કે પિતાનું સગપણ એ એક પિછાને છે

એની મોનીએનને દાડીઓ એન ફરે છે ત્યારે બૂમ મારે છે ‘ મોટી બેન, બાર વાગ્યા છે કે ચાર વાગ્યા છે’ એ મોટી બેનને કહે છે કે મોટી બેનને દાડીઓ મનોધે છે તેમા ચમચમા દેખાતા ભાઈ બહેનના કોમળ સબધની મીઠાશ છે રા ચદ્રવદન મહેતાનો વિશ્વાસ ધરાવનાર મિત્રો કહે છે કે ચમચ તેમણે દાડીઆ પરથી લખ્યુ છે દાડીઓ જાણે છે કે પુરુષનું શેન ઘરની બહાર છે ઘરની અધિદાત્રી મોટી બેન છે મોટી બેન દરરોજ રોટલીની રક્ષા બાધે છે દાડીઓ દરરોજ મોટીબેનને જાગતા રાખતા તેમને વીરપત્તવી આપે છે

દાડીઓ ગોબ્રાહ્મણ પ્રતિપાળ છે વિદ્વાન અને લેખવચ્ચાળી વિક્રમ બ્રાહ્મણને આદર મન્માન આપતો અને પોતાના પ્રાણના ભાગે પણ ગોબ્રાહ્મણનું રક્ષા કરવા તત્પર રહેતો પોતે બ્રાહ્મણને ત્યાં એક દિવસ મહેમાન રહ્યો ને રાત્રિએ વિધાતાએ બ્રાહ્મણે પુત્રના લલાટે લખેલા છઠ્ઠીના લેખ જાણી તે ટાળવાના મિશ્ન પ્રયાત્ર કર્યા પછી તેને જિવાડીને જ વિક્રમ જખો હતો તે પ્રજ્ઞાલોકને દાડીઓ પણ વળગી રહ્યો છે બ્રાહ્મણને સામે આવતો જોઈ તે આંધો ખસી જાય છે બ્રાહ્મણના ઘરમા ચોરી થતી ભાગ્યે સંભળાય છે દાડીઆની લાજ-રીમાં બ્રાહ્મણને કોઈએ માર માર્યો કે રજાડ્યો, એવું મેં સાંભળ્યું નથી બ્રાહ્મણે માડેલી ઘણી ફરિયાદ અરજીઓ મેં વાંચી છે અને તેમાં પડેલા ગુનાની પુરાવા મેં તપાસ્યા છે છતાં એક કેસમાં પણ એવું જોયું નથી કે દાડીઆના

આવું આચરણ કરતી નહિ અને જે કળિયુગમાં મતિ બગડવાથી ગાય ન્યાય-વિરુદ્ધ કામ કરે તો ગાયને હજવેથી અટકાવવી જોઈએ.

દાંડીઆનાં હિમત તથા ધૌર્ય અને તે સાથે તેની નમ્રતા અને નિઃસ્વાર્થી-પણું પ્રશંસાપાત્ર છે. રાતે સોન ફરતો પોલીસ કંઈ નહિ તો દંડે લઈને ફરે છે. દાંડીઆને ચોરની, તેના ઘસ્ટની બીક નથી. ધાડપાડુઓને પકડવા જતાં કે ચોરીની ખબર પડતાં પોલીસ ધમપછાડ કરી મૂકે છે. સંખ્યાબંધ માણસો બંદૂક અને રિવોલ્વરનો સરંજામ લઈને ઉપડે છે. ઘોડા, મોટર બંદકની તેમને મદદ છે. પણ ભવાનીનો આ ભકત તો લાકડી સરખી પણ રાખીને ફરતો નથી કારણ કે તેને ખાતરી છે કે તેને બલુચરા અને અભિકાનું રક્ષણ છે. આટલા આટલા ચોર પકડવા છતાં, ચોરી અટકાવવા છતાં નામના મેળવવાનો પ્રયત્ન તેણે કર્યો નથી અને છાપામાં પોતે સાહસ છપાવ્યું નથી. ઉલટું બીજાને તેનો જથ્થા ખાટી જવા દીધો છે. એ કાંઈ પણ નામની આઘાથી કે માનપ્રાપ્તિની આઘાથી કરતો નથી. માનપાન કે ઈલ્લાખ તેણે હજી સ્વીકાર્યા નથી. કેટલાક લોકો તેને ઉમંગકાથી દીનરક્ષક દાંડીઓ કહે છે તે એને ગમે છે. પણ પોતાને માટે પોતાને મોઢે તે કદી 'દીનરક્ષક' ઘાંટ ઉચ્ચારતો નથી.

વિક્રમની માફક દાંડીઆએ પણ 'જીતી નિદ્રા જીત્યો આહાર' અને એ 'કીર્તિ પામ્યો અપરંપાર'. લોક કલ્યાણને ખાતર પોતાની નિદ્રા અને રાત્રિના સ્વાસ્થ્ય-નો તેણે ભોગ આપ્યો છે. રાત્રે આદથી દસ ચેટલી લેવાને બહાને ફરનાર, બારથી ચાર નગરસ્થા કરનાર દાંડીઓ, દિવસે પણ જાગતા નથી. લાકડાની ખપાટ ચીરાવવી છે એ પ્રયત્ન પૂછતો ઘણીવાર તે શહેરમાં ફરે છે અને ગુર્યા ભટકતા લોકોને તે ધ્યાનમાં રાખે છે. ખપાટ ચીરવાનો ભાવ નક્કી કરવાને બહાને લાકડાં ચીરતાં ચીરતાં વચ્ચે વિસામો ખાતાં ખાતાં તે સ્ત્રીચરિત્ર નિહાળે છે અને પ્રજાનાં માનસ તથા સુખ દુઃખનો અભ્યાસ કરે છે.

આમ ઘણી બાબતમાં સામ્ય ધરાવતો હોવા છતાં સુરત નગરીનો સાધનહીન દાંડીઓ પોતાના પૂર્વજન્મના સાધનસંપન્ન વિક્રમ કરતાં વધુ મહાન છે. અને વિક્રમને આત્મા દાંડીઆના કર્પથી વિકસિત સાધી રહ્યો છે એ નિર્વિવાદ છે.

વિક્રમ ઘણી મુશ્કેલીમાં વેનાવની મદદ લેતો અને ઘણીવાર નિરૂપાય ઘઈ જતો ત્યારે ઉઘાડું ખડગ લઈ હરિસિંહ માતાને મંદિરે જતો અને ખડગથી પોતાનો વધ કરવા કોશીશ કરતો એટલે હાં છા કરીને હરિસિંહમાતા તેને બચાવી લેતા અને રસ્તો બતાવતાં દાંડીઓ વેનાવની તો થુ પણ પોલીસની પણ મદદ નથી લેતો. આ ઉપરાંત વિક્રમ પાસે અમૂલ્ય ખંચદંડ હતા ઊંચુ દંડથી તે હવામાં ઊડી શકતો દાંડીઓ એરોપ્લેન કે વિમાનનો ઉપયોગ કરતો નથી. તાડન દંડથી તે લાલિયા પોકાનો માર મરાવી શકતો દાંડીઓ, લાકડી, કે હટરનો ઉપયોગ કરતો કે કરાવતો નથી. વિક્રમ મહાન સાહસો અભયદંડની સહાયથી કરતો. દાંડીઆની અભયતા એની પ્રકૃતિમાં રહેલી છે, નહિ કે કોઈથી પ્રાપ્ત નિર્ભયતામા. વિક્રમ પાસે નિર્મળ દમનીથી મેળવેલા દંડ વડે અભેદ દીવાલ ખડી કરી શકવાની શક્તિ હતી. દાંડીઆ પાસે દીવાલ ઊભી કરવા માટે પોતાનું શરીર માત્ર છે. વિક્રમ અજીત દંડથી અજેય હતો. દાંડીઓ પોતાની અતર્ગત શક્તિથી અજેય છે. વિક્રમ પાસે અખૂટ વૈભવ, મોટું લશ્કર, રવાલદાર ઘોડા અને અસાખ્ય અનુચર અને સૈનિકો હતા. દાંડીઓ દરિદ્રનારાયણનો ઉપાસક છે, અને એકલે હાથે અને વિના સાધને જન કલ્યાણનો ભાર ઉપાડે છે. દાંડીઓ ઉજ્જનનના સાધન સંપન્ન રાજા કરતાં અનેક રીતે ચઢીઆતો છે.

જ્યાં સુધી સુરત ઊંજું છે, જ્યાં સુધી વિક્રમ સંવત ચાલે છે, ત્યાં સુધી વિક્રમનું શીર્ષ, વિક્રમનું ઔદર્ય, વિક્રમનો ત્યાગ, સ્ત્રી સન્માન, વિક્રમની લોકસેવાની જીવત મૂર્તિસમે દાંડીઓ સુરતમાં નગરચર્ચા કર્યા કરશે.

[૨] ડગલા ભટ

સુરતની સુંદરમાં સુંદર ઋતુ શિયાળો છે. શિયાળાની ઘરઆતની ગુલાબી કંડક અનુભવાવતો કારતક, હોક અને આંગળાં ફૂટી જાય અને વિયોગ વનમો લાગે એવી ફરમાસુ ટાડનો અનુભવ કરાવનાર માગશર અને પોપ અને પિયેર જતી પ્રિયતમાની છેલ્લી સ્નિગ્ધ દ્રષ્ટિ મમી છેલ્લી છેલ્લી વૃદ્ધ શિયાળાની સરી જતી ટાડનો આહવાદ આપતો માલ એ ચાર માસ સુરતનો શ્રેષ્ઠ અને આહવાદક સમય છે. બીજી રીતે કહે તો એ સુરતની ખરી સુરત છે. સુરતના બહાર વસતા વતનીઓ સુરતમા રજા લઈને આવે છે તો એ ઋતુમાં આવે છે. મિત્રો એ ઋતુમાં નિર્મત્રણનો સ્વીકાર કરે છે યા તો નિર્મત્રણ મોકલે છે. લગ્નો એ ઋતુમાં વધારે મહાવાય છે. મોજી સુરત એની મોજી દેશમાં એજ ઋતુમાં સપૂર્ણ ખીલે છે

રમત ગમતનાં મેદાનો સુરતમાં ઓછાં છે, તેનો લાભ લેવાની વૃત્તિ ઓછી છે. કલ્પ જીવન હવે વિકસવા માંડ્યું છે, પણ પહેલાં તો સવારના પહેરમાં ઓટલા પર દાતણ કરનાં કરતાં યા તો વાગુ કરીને-ઓટલે ભેંતી ગપ્પાં મારતાં મારતાં જ જીવનના કંઈ કંઈ પ્રયત્નોની ચર્ચા થતી અને હજારે એ ઓટલા કલ્પો તો ચાલુ જ છે આમ સુદ્ધ અંગ-કસરત ઓછી હોવા છતાં આપણા અગમચેતીવાળા પૂર્વજો-તેના મોડા ઘણા-પ્રતિકાર આગળથી યોજ્યા છે કમંડળ, ગોંગરો ઊંચકી, કંડીઓ ખેંચી, કથરોટ્ટો ઊંચકી પીરસતાં પીરસતાં કસરત મળે તે માટે જાતિજમણા, ઓચ્છવો, તેરમા, ગોરવ, અને લગનિર્ધાની નાતો વારંવાર જમાવ એવી પ્રણાલિકાઓ પહેલેથી દાખલ કરી છે. સ્ત્રીઓ આ લાભથી વંચિત ન રહી જાય તે માટે નોતરાં દેવા જવાનો, દરેક જમાણ કે વરા પ્રસંગે પોતાના સગાસંબંધી, મિત્રો, સ્નેહીઓને ત્યાં ઢાકવા જવાનો યા તો પીરસણ પીરસવા જવાનો રિવાજ પ્રચલિત કરવામાં આવ્યો છે અને કસરત બરાબર મળે ને કામ સહેલાઈથી ન પતે માટે, નિકટના સગાંને ત્યાં તો ઘાકભાજી, ચટણી, અથાણા સાથે ઢાંકવું એવો નિયમ રાખવામાં આવ્યો છે. સુધરેલા મુંબઈને પગલે ચાલી કેટલાક સુધારકોએ અમારે તો સ્ત્રીવર્ગને

ઢંકાવી ઢંકાવી થકવી નાખવો નથી અને ચાલ્યા પણ રાખવાની એ થવી ચળવળ થાડ કરી છે પણ તેમા આ કુદિ પાછળ સહેલ શુભ આશય તો સમજી જ નથી શક્યા એમ જાણાય છે સ્ત્રીઓ અને વૃદ્ધ પુરુષો બીજું કંઈ ન કરે તો માત્ર જુદાં જુદાં મદિરોએ દર્શન કરે તો પણ પૂરતી કસગત ને વ્યવભાષ્ય મળે તે માટે જુદા જુદા દેવ દેવીઓનાં મદિરો જુદી જુદી જગ્યાએ બનાવ્યા છે કાવલુ માગમા કતારગામ પણે ચાલતા જઈ દર્શન કરવાનો મોટો મહીમા કળૂલ રાખ્યો છે માત્ર સ્મરણથી પાવન કરતી તાપીના ઘર પ્રાત કાળે કે સાંધકાળે દર્શન કરી દૂધ ચઢાવવાનો મોટો મહિમા માન્યો છે પણ આ ઉપરાંત શિયાળાની એક વિશિષ્ટતા છે શિયાળાના પરોક્ષિયે બાળકો છોકરા, મરદો અને આ નવયુગની સ્વનત્રતાનો આહવાદ ચાખ્યા પછી તો સ્ત્રીઓ પણ ફરવા નીકળે છે શિયાળાની ફગામુ ઠીઠાં મોટા ભાગે તાપી નદીના પૂલ પર ચાંતાપી નદીને સામે પાર આ ખુશનુમા ઋતુને આવકાર આપવા જાણે હૃદય પણ બહાર નીકળી પડતું હોય તેમ તેને અટકાવવા અદ્દમ મારીને લોકો આટા મારે છે

આ ફરવાવાળાઓથી પણ વહેલી શિયાળાના પરોક્ષિયામા સુરતમા એક વ્યક્તિ નીચે છે તે પાછો ફરતો દાડીઓ નથી કાચુ કે દાડીઓ તે પહેલાં પોતાની છેવટની ફરજ બજાવી હવે મોટી બેનને ઘેર કોઈ ચોર ચોરી કરવા જવાનો નથી એવી ખાતરી થવાથી ઘેર પહોંચી ગયો છે. પણ આ જે દાડીઆ જેવો જ પ્રજામેવક છે તે તાપીના પૂલ પર કે સામે પાર શિયાળાની તાજગી ભરેલી ખુશનુમા હવા ખાવા કે દિવસના પરિશ્રમના પુરસ્કાર માટે આગળથી ભામુ મેળવવા નીકળ્યો નથી પણ એ તો સુરતની ચેરીએ ચેરીએ પોતાની દદાભરી ચોકભરી કણાણી પદમમાં પોતાની મહજ હલકથી સંભળાવવા નીકળ્યો છે, એને માથે પાધડી છે, શરીર પર ધોતિયું અને કડીવાળો જામો છે હાથમા કૂતરોને હાંકવાનો ડાંચો છે ચેન્નમચેન્ન એ એક જ દદાભર્યું ગીત લલ્લારે છે: “ડગલો ડગલો થાય છે ને શિયાળો વહી જાય છે ડગલે ડગલે પીગી પટી એ ડગલો મે જોયો નથી. ડગલે ડગલે રાત્રી કોર તે ડગલો પહેચવે શ્રી રણછોડ.”

આ ગીત ઉપર્યંત એ બીજું કંઈ બોલતો નથી મોઢી માગણી કરતો નથી. ડગલો આપે છે તો તે લે છે ધિયાળાના લે ડગલા મેળવે છે તે ભેગા કરી આખું વર્ષ રચાવે છે. ફરી બીજા ધિયાળામાં એજ પાછડી, એવુજ ધીતિયું, એ જ

ડા, એજ દર્દભરી-તોડભરી કહાણી, એ જ અડપા, સહાનુભૂતિ પે ।
કરતું ગીત

જગત એટલું આત્મજ્ઞાની થતું જાય છે કે બીજાના દુઃખ, દર્દ કે ચાતના, સમજવાની તેને કંઈ પડી નથી કોઈ વિચાર નથી કરતું કે આને શું દુઃખ છે? આ એકધારે દુઃખ, એક સરખી પ્રત્યુલ્લેખ, આ દર્દભરી હલક પાછળ શું રહ્યું છે? હજીવા બટ એક સાધારણ માગણ છે તો તે આખા વર્ષ દરમિયાન કેમ નથી માગતો? એવા શિયાળામાં જ કેમ માગવા નીકળે છે? અને માગવાનો તેને બીજો સમૂચ નથી મળતો કે ગોદડ છોડવું વગર લાગે તેવે સમયે બર પસોડિયાની ઠઠીનો ફામનો કરી નીકળી પડે છે? એ એકલો ટગલો જ કેમ માગે છે? એને પાતિયું, ખમીસ કે બીજું પહેરવાના વસ્ત્રોમા રમ નથી? અને માગે છે તો તેમાં આટનું બધું દર્દ કેમ છે? શું વહેલો તે પહેલો એ સૂત્રે દિવસના છેડેના તારણમાં નીકળેલી ઔદાર્યની પુગતનો પહેલો લાખ એ લઈ લેવા માગે છે?

મારવાર મારી ગુલાબી ઊંઘમાથી એણે મને ઉદાસ્યો છે પહેલા તો હું એના પર ખીજવાતો હિંદુસ્તાનના ફોજદારી કાયદાની મનુષ્યવધની કથમ પણ એ એ રોપના પરિણામે તપાસેલી અને તપાસનું પરિણામ ગંભીર જાણાવાથી સોધને ત્યા જ મારી મૂકેલો આ શિયાળામાં ફરીવાર મહેવામાં ન આવે તો બે કોટ આપવા કહ્યું તે લાવજને વચ્ચે થઈને પણ તેણે તે કસર કલે નહિ. ધીમે ધીમે મને એના ગીત પાછળ રહેતું દર્દ સ્પર્શવા લાગ્યું તેમાથી સમ ભાવના જાગી એ સમભાવનામાંથી એ દર્દ માછળ રહેતું રહ્યું તપાસવાનું મન થયું એ રહ્યું મને એક દહોડે અણધાર્યું મળી ગયું

શરદના મેટપાટલુનનો ભૂખણનો આ ત્રીજો વાવટો હતો હું નક્કી રહેલા સમયથી ૪૪ મિનિટ પાછળ એટલે મુનઈ ટાઈમે કોટ માગવા લેવા ગયો કોટ પાટલૂન તૈયાર ન હતા લગભગ એક લાલ ગુમાવેલા સેનિકની પેકે કોટને એક જ બાય ટાગેલી હતી અને સમય વિનાના માર્મગની છાત્રની જેમ કોઈ વસ્ત્રોએ હજી બટનનું નિયંત્રણ પ્રાપ્ત કર્યું ન હતું 'સાહેબ, જાઓ મહે ઘેર મોકલાવી આપીશ.' ભૂખણે કહ્યું 'આ જ્યા બહારગામવાનાનું ઉતાવળનું

કામ કરવા બેઠો એટલે ભાઈનાં કોટ પાટલૂન પૂરાં ન થયાં. કાપદાનો જાણકાર ન હોય તેને ભૂખામૂની ડેઝી દબાવવાનું મન થાય તેવો પ્રસંગ હતો. એટલામાં ડગલા ભટને પનાર થતા જોયા. તેમણે મારી અને ભૂખામૂ વચ્ચેની વાતચીત સાંભળી હતી તેમણે એક દર્દભર્યું અને રહસ્યભર્યું સ્મિત ક્યું “કેમ, તમને પણ આવો જ અનુભવ થયો છે?” મેં પૂછ્યું.

“મને તો શુ, મારા વડવાના વડવાને પણ એ જ અનુભવ થયેલો. જાત કંઈ બદલાય છે?” ડગલા ભટે પેટ દાઢવ્યું.

એ જવાબે ડગલા ભટનો દર્દનો કોષડો ખૂલી ગયો. એની વેદના સમજાઈ, ઠસડતી ટાકનો સામનો કરીને પણ પોતાની લડત આગળ ધપાવવાની પોતાની ચળવળ ચાલુ રાખવાની એની ધગણ સમજાઈ. દરજીની દુકાનોનો ત્યાગ કરીને પારકા જ ડગલા માંગી પહેરવાનો ચણા પ્રતાપના સમો અણનમ તેનો ટેક સમજાયો. એકની એક દર્દભરી વાણીથી અનુકંપા ફેલાવી થત્રુના એકના એક જ વ્રણ પર ધા મારવાની તેની વેરનીતિ સમજાઈ. સમજાયાં કે ડગલા ભટના કોઈ પૂર્વજે રસુછોડ નામના કોઈ દરજીને શિયાળાની ચડ્યાતમાં ડગલા ચીવવા આપેલા અને રસુછોડને ચોખ્ખી સૂચના આપેલી કે ડગલે ડગલે ચાલી કોર મૂકવી. તેમ જ ડગલે પીળી પટ્ટી મૂકવી. રસુછોડે ટૂંક મુદતનો વાયદો કરેલો. પણ જાતિસ્વભાવ મુજબ રસુછોડે વાયદા કર્યા કર્યા. હવે ડગલો ક્યારે પહેડું? શિયાળો તો વહી ચાલ્યો એવી કંઈક વિનંતિ કરી પણ તે નકામી ગઈ. રસુછોડ પોતાના જાતિ સ્વભાવને વળગી રહ્યો. ન ડગલો બનાવી આપે, ન કપડું પાછું આપે. અને સાંજથી સવાર અને સવારથી સાંજ ખોટા વાયદા કર્યા કરે. મહારાજે જીવ પર આવી જઈ કોર્ટમાં ડગલાનું કપડું ખાઈ જવા બદલ ફરિયાદ કરી. હીરો હીરાને કાપે એ ન્યાયે દરજીએ એક ચકરી પાઘડીવાળા વકીલની સલાહ લીધી. તેણે સલાહ આપી કે ડગલાનું કપડું મળ્યું નથી એમ બચાવ કરવો. મહારાજનો કેસ પુરાવાના અભાવે નીકળી ગયો. પણ મહારાજ કોર્ટમાં કેસ હારી ગયા. તેથી કપાળે હાથ દઈ બેસી ગયા નહિ. મહારાજ ફરીને રસુછોડ પાસે ગયા અને રસુછોડને કહ્યું: ‘ડગલો આપે છે કે નહિ? ડગલો આપણે નહિ તો ગયીએ

ગલીએ ફરીને તને ફજેત કરીશ કે રસુછોડ દરજી એવો બદમાશ છે કે શરત મુજબ કપડાં શીવી આપતો નથી અને ઉલટું કપડું પણ લઈ જાય છે.” પણ રસુછોડ હરે તેવો ન હતો, એ પણ સરકારી અમલદારના નોકરનાં કપડાં શીવતો હતો. તેણે મહારાજને કહ્યું કે, “તારાથી થાય તે કરી લો!”

મહારાજ ભગવાન ચાણક્યના વંશજ હતા. ચાણક્યના પિતા શિવગુપ્ત ગંગાસ્નાન માટે જતા હતા તેટલામાં દર્ભાનું શૂળ તેમના પગમાં લાગ્યું, એની પીડા ઘણી થઈ તો પણ તેમણે ગણી નહિ. આખરે પગ પાકતાં તેમનું મરણ થયું. આ ઉપરથી પિતાના શત્રુઓ એ કુરોનું મૂળ પૃથ્વીમાંથી ઉખેડી નાખવાની તેણે પ્રતિજ્ઞા લીધી. તે પાર પાડવા માટે ખરે બપોરે તીવ્ર તડકામાં તપેલી ભૂમિકા પર જઈ તે સમૂળ દર્ભા ઉખેડતા અને મૂળમાં મધનું એકએક મિદ ટપકાવતા તે એવા આશયથી કે મધને લીધે ત્યાં કીડીઓ પેદા થશે અને ઊંચામાં ઊંચા મૂળને પણ ખાઈ જશે. ત્યાર બાદ નંદના શત્રુ વિકસરે નંદના પિતાના શ્રાધ્ધ માટે તેને લઈ જતાં નંદે અપમાન કરતાં તેણે પણ લીધું કે નંદોને નિર્મૂળ કરીને શિખામંધન કરીશ તે પ્રતિજ્ઞા પણ તેમણે પાળી અને નંદનો ધ્વંસ કર્યો. મહારાજ એજ ભગવાન ચાણક્યના વંશજ હતા. તેમણે પણ દરજી કુળ સામે પોતાનો વિગ્રહ આરંભ્યો. તે રસુછોડની ફજેતી કરવા નીકળ્યા. તેણે દર્ભાનું ગીત પરોડિયે લલકારવા માંડ્યું. એક તો દિવસના ભાગમાં કામકાજમાં પરોવાયલા માણસને બીજના દુઃખ સંભળવાની પરવાહ નહોતી તેથી અને બીજું તો ગોદડામાં ભરાયલા માણસને જ કપડાંની વધારે કિંમત હોય તેથી શિયાળાની કકડતી ટાકમાં રસુછોડનો ફિટકાર કરતાં કરતાં તેણે રસુછોડને નીચે મુજબ સંભળાવવા માંડ્યું: “મને રસુછોડ કહેતો હતો કે હું તમને ડગલા પર ચાતી કોર મૂકી આપીશ, ફક્કડ ડગલો શીવી આપીશ પણ રસુછોડ ડગલો પહેસવે ત્યારે નોં પણ રસુછોડ કહેતો હતો કે હું ડગલે ડગલે પીળી પટી મૂકી આપીશ પણ એ ડગલાનું તો મેં મ્હોં પણ જોયું નથી.” એણે દરજીનો વિશ્વાસ કરવો બંધ કર્યો. દરજી ભરોસાપાત્ર નથી, વચન પાળતા નથી એમ પ્રચાર કરવા ડગલા શિયાળાની ટાકમાં ફરી ફરી માગીને પહેરવા માંડ્યા. તેણે નિશ્ચય કર્યો કે શિયાળામાં ડગલા માગી મૂકવા અને આખું વર્ષ પહેરવા. એની આખી

ચોળનામાં રમુછોડ અને દરજી કુળ પરનો દેખાગિન રહ્યો હતો. મહારાજની ચોળના એ હતી કે રમુછોડનો ઋણુક્રોધ સમો શિયાળો બગાડ્યો. તેને જાણીને બેસવા ન દેવો. શિયાળામાં વોકો પાસે ડગવા માગવા દઈશો, ઉલકથી તેમના જીવ જીતીને ડગવા તેમની પાસે મેળવવા. ડગવા આપતાં જાય તેમ નવા શિવપ્રવતા જાય તેમ રમુછોડ પર દબાવુ વધતું જાય. રમુછોડ શિયાળાના નાના દણમાં કેટલું સીવે? અને સીવ્યા જ કરે તો એનો પોક ખાવાનો જાય. એનું બિંધિયુ માણવાનું જાય. મથાઈ ખાતાં પાત્ર તેને સ્વાસ્થ્ય ન રહે. રાતે પાત્ર તે વાવદાની ડાવથી જાણીને ન સૂએ અને વાવદાની ડાવ આવી કરીને પાત્ર જરા જાણીને સૂતો તોય ત્યાં પચેકિયે મહારાજનો ફિટકાર સંભળાય, “ડગલો ડગલો થાય છે, અને એક પાપે વણસુ ડૂબે તેમ રમુછોડને પાપે આખું દરજી કુળ પાત્ર ફિટકાર પામે.

મહારાજે પ્રાસુ છોડ્યા તે પહેલાં ચંનવધસુ પોતાના પત્રના પાવન માટે પોતાના છોકરાને બેગા કર્યા હતા તેમ પોતાના છેકરાઓને બોલાવ્યા અને સલાહ આપી: “છોકરાઓ દેક છોડતા મા, રમુછોડને છોડતા નહિ. તેના કુળને છોડ્યો નહિ. લડન ચાલુ રાખજો. રમુછોડ પર ફિટકાર વરસાવજો. દર શિયાળે પચેકિયે રમુછોડના નામ પર ફિટકાર વરસાવતા ડગવા માગતા મુરતની ચેરીઓમાં ફરજો. જો રમુછોડ અને રમુછોડના વંશજો સુધરશે અને વાવદા પ્રમાણે કપડાં આપતાં શીખશે તો પાત્ર આપણે જનસેવા કરી ગણાશે. જ્યાં સુધી તેમ ન થાય ત્યાં સુધી લડન ચાલુ રાખજો અને લડન છેકરાઓને પારસામાં આપતાં જાણો.”

વેરને લઈને ચામુક્યે નંદને ઉંખેડી નાખ્યો. માથે વેરને લઈને ગુજરાત પરદેશીને શરણે સોખું તે જ વેરને લઈને ડગવા બાખતમાં ફિટકાર કર્યો ડાવાથી ડગવા લટને નામે ઓળખાતા બ્રાહ્મણના વંશજ દરજીના પ્રતીક યમા રમુછોડ દરજી પર ફિટકાર વરસાવતા દર શિયાળે કકડતી ટાંકમાં ઉજીયે મુરતની ચેરીમાં ફરે છે ત્યાં સુધી ‘મુઈની સાંજ અને મોચીનું વણસુ’ એ કહેવત ખોટી દરજો નહિ. જ્યાં સુધી દરજીઓ પોતાનો સ્વભાવ સુધારી વાવદા પ્રમાણે કપડાં સીવી આપતા થશે નહિ ત્યાં સુધી દરજી પર ફિટકાર વરસાવતો ડગવાખટ મુરતની ચેરીમાં શિયાળે શિયાળે ફરજ કરશે.

[૩] સુરતનો રાજ

કુલે છે કે, જન્મ, લગ્ન અને મૃત્યુ એ પ્રત્યેક માનવીના જીવનના મહત્વના બનાવો છે પણ તેની અગત્ય એટલેથી જ અગત્ય નથી એક માનવીના જન્મ લગ્ન અને મૃત્યુ બીજા યેજાકોના જીવનમાં તેના પડ્યા પાડે, છે કોઈ પણ એક મિત્ર કે નજીબના નગાને ત્યાં વમતીપત્રકમાં વધાગે થયો એટલે શીમતીની ઈસ્પીનાવની મુધામતોની શરૂઆત થઈ જાય છે જે છાપામાં આવેલી હકીકતો છપાતી હોત તો જરૂર નીચે મુજબ છપાય. શીમતી એ આજે સાજો સૂતિકાગ્રહની મુલામત લીધી હતી અને પારણામાં સૂતેલા વિ. બાબાને તપાસ્યો હતો તેના આખ, કાન નાક વગેરે તમામ ઈન્દ્રીઓ એક યા બીજા સગા સાથે સરખાવી હતી અને તેના વજન બાબતમાં જે કે થોડા અસંતોષ જાહેર કર્યો હતો પણ થોડા વખતમાં ભરાશે એવી આશા વ્યક્ત થી હતી બાબો રી ઊકતાં તેનામાં કુટુંબીજવાલા જલતી રહેશે એવો મક્કમ વિશ્વાસ દર્શાવ્યો હતો આ ઉપરાંત જન્મ થાયે યા લગ્ન કરે એટલે બીજાના દિવમાં સમગ્ર જિભી થાય, “આપીયું શુ” કંટર્ડી, ખાલા ચમની, જમ, કાવગી, કેશોગ્રહ, વગેરે એટલા સાધારણ થઈ ચૂક્યા છે કે ચોક્કસીઓમાં કોઈ પ્રતિભાયાળી પુરુષ પામે તો સાદા એવું દરેકને લાગ્યા કરે છે મૃત્યુ થયું કે દરક મામ દોડીને સ્મશાને જવાનું અને સાજો પાછા ઊઠીને આસુ લૂછવા જવાનું તે જુદુ આ ઉપરાંત જન્મથી યેજાકની આશાના કચ્છરધાણ થઈ જાય અને મૃત્યુથી કઈ જીવનમાં પ્રાણસંચાર થાય

સુરતમાં લગ્ન કે મૃત્યુ એટલે સુરત બહાર રહતા સગાવલાવાને મને કે કમને સુરતની મુલાકાતનો પ્રસાદ. અમારા મહાસુખભાઈની ઓફિસની ફાઈલ મેઈ તપાસે તો છેલા છ વર્ષમાં ત્રણ મામા બે કાકા, બે માસી એ-ફોઈ, બે દાદી અને એક દાદો તેમણે મારી નાખેલા નીકળે અને ચાર ભાઈ એક બહેન, ત્રણ ભત્રીજા અને બે ભાણેજ પરમ્પાવેલા નીકળે. દરેક શિયાળામાં પોક ને પાપ ૧ની મોસમમાં એમના સગાવલાવામાં લગ્ન યા મરણ થયાની તેમની ઓફિસમાં નોંધ નીચે.

લગ્ન સુરતમાં એક મહત્વનો અવસર છે. ગરમીની ઋતુમાં શીતળ ટેક-રીઓ પર, હવા ખાવાનાં સ્થળો પર રાજ રજવાડાં ઊતરી પડે છે. આખો રજવાડો સુરતમાં લગ્ન સરામાં ભેજો મળે છે. સુરતનો પ્રત્યેક વર રાજ છે. જે બધા વરરાજ રાજ હોય તો સુરતનો વર રાજધિરાજ છે. લગ્ન એટલે બધું જ રજવાડો. પૂરેપૂરી નવાબી. લગ્ન એટલે હથા મારીને પૂરો કરવાનો અવસર નહિ પણ ચરતીના પેચનો વિષય. ચા આઠ વાગે થાય, માંડવા મુદૂર્ત દસ વાગે નિરધાર્યું હોય તો બાર વાગે શરૂ થઈ ૨ વાગે પરવાર્યું સમજવું. અને બાર વાગે ધાર્યું હોય તો લોકો બે કલાક મોડા આવશે એમ ધારીને દસ વાગે નિરધાર્યું સમજવું. ઘડિયાળના કાંઠા સરકારે એક કલાક આગળ ૧૯૪૪માં કરેલા. પણ સુરતે તો કલાક બે કલાક પહેલેથી જ પાછળ કરી મૂકેલા. એટલે એક કલાક વહેવું થતાં સુરતમાં તો માત્ર સમતોલતા આવી રહેલી. ગ્રહધાંતિ ઉઠે ગૃહધાંતિ ઉઠે ઘરધાંતિ ઉઠે ઘરસાંતકનો સમય બપોરે બેનો રાખ્યો હોય તો સમયસર ગ્રહધાંતિ માટે આવનાર માંડવા મુદૂર્તને પેસો પણ મેળવી શકે. કલવાને વખતે ગ્રહધાંતિ પૂરી થાય એટલે વરઘોડાને વખતે કલવો આવે અને ઉસ્તમેળાપને સમયે વરઘોડે નીકળે. રાજની સવારી નીકળે તે રાજમાર્ગે ટહેલતી ટહેલતી પોતાના ઐશ્વર્યવિભવનાં દર્શન કથવતી કરાવતી, રસ્તામાં Reinforcement નવી ભરતી લેતી લેતી બે કલાક મોડી માંડવે પહોંચે. અને વખતસર પણ પહોંચે થી રીતે? છબનકાકા કહે છે તેમ એ તો લગ્ન છે, કંઈ બચ્ચાનાં ખેલ છે? પાંચ સાત સાંજેલા હોય તેમાં કોઈની છોકરી ઊંઘી ગઈ હોય તો તેને ઉઘડી રહતી છાની રાખી દૂધ પાઈ તૈયાર કરવાની એકાદ-બીજા સાંજેલાની ચારકને આવતાંજ મોડું થાય. બધા સાંજેલા સાંજે વેળાસર તૈયાર થઈને આવી પહોંચ્યા તો વરરાજની પાસે કંચો સાંજેલા રાખવો તેમાં કંઈ તકરાર થાય. જે વરરાજની પાસે જમનાભાભીની કાચિન્દોને રાખી તો મગનભાભી કૂવે પડે અને જે મગનભાભીની રંજનને રાખે તો જમનાભાભી માથું કૂટે. અર્ધા કલાકે કોઈ બીરબ્ર કે કાચીદાસ નીકળી આવે અને વરરાજ પાસેની ચારકને બે ઘોડા જેડી બંને છોકરીને સાથે એક ચારકમાં

બેતારો આ ઝઘડામાં એક વાજવાળો બીજી વરદી કરવા ચાલ્યો જાય અને લગ્નમાં ‘વાજ’ વગર તે કેમ ચાલશે રે?’ એટલે તેમાં એક ક્વાક બીજી નીકળી જાય. વળી બે ક્વાક મોડું થયા પછી જો હસ્તમેળાપ ગોમાંઈના બાજકના પાવનકારી હાથે થવાનો હોય તો કોઈ મોટરમાં તેડવા જાય ત્યાર બાદ મોટરને પાવન કરી તેઓ માંડવો પાવન કરે ત્યાં મુઘી હસ્તમેળાપ થાય નહિ. ત્યાર બાદ સીમાવાનું મનાવાનું, લડવાનું વગેરે લગ્નને આવશ્યક વિધિઓ પૂરી થાય ત્યારે વધૂયાત્રા પતિગૃહે આવી રહે.

સુરતના આ રાજને જે બાદશાહી સાહેબી મળે છે તે ભાગ્યે જ તેને બીજો પ્રસંગે જીવનમાં મળતી હશે. ચાલું હોય તો કેટલાક શોખીનો પાછા પોતાની ધણિયાણી સાથે જ બીજીવાર પછી પાછા એ બાદશાહી માણી લે. ગમે તેટલું કમાતો હોય પણ લગ્નના અવગરે તો વર રાજ. એટલે એ તો એની મેળે પીટી ચોળાવી તામ્રનો વાઘ બની હાથે મીંકજ બંધાવી ઘરમાં કે વાટીમાં ફર્કા કરે. એ મિચાસથી ચકલો છેડીને તો જવાય જ નહિ. રાજઓ ઓછા જ દોડદોડી કર્યા કરે છે? એનો વ્યવસાય જે મધુર જીવનમાં તેણે પ્રવાસ કરવાનું છે તેને લગતાં મીઠાં સ્વપ્નો સેવવાનો અને મીઠી મજાકો ખમવાનો. રાજઓ મધુર સ્વપ્નો સેવે છે અને મશ્કરાઓનો વિનોદ ઝીલ્યાજ કરે છે ને? એનો પહેરવેશ પણ રાજ જેવો. જાતે મોઢ વાલિયા ઉમર વર્ષ આશરે ૨૨ ની. ધંધા દુકાનદારીનો. તેમની બહોતેર પેટીમાં પણ કોઈ વખત મુદ્દમાં તથવા વીંઝીથી નહિ. પણ લગ્ન વખતે દરેક પેટીઓ ઓછામાં ઓછી એકવાર તો બૂદી તથવા લાલ ચૂંદડીએ વીંટળેલી ગ્રથેલી. એ ચૂંદડી ઝીણા ઝરમર વરચના મેહથી ભોળે નહિ, પણ બુદ્ધ કટાયવા ખાંડના કાટથી અંકિત થાય. અને મોઢ વાલિયા પરસુવા જાય ત્યારે તો પૂરા ત્રિસોદિયા. માથે હરિભાઈ રજવાડી ડ્રેસવાળાને ત્યાંનો ભાડતી માફો, મોટા મંદિરના જૂના પટાવાળા અગર રજવાડાના કોઈ નિવૃત્ત દરબારીને હાથે બંધાવેલો નાફો ને તેના પર કલગી. ગળામાં દલીચંદ શેઠને ત્યાંથી માગી આણેલો મોટો મોતીનો હાર. પગે મોજડી, લગ્ન મિવાયને દિવસે જો ગમનલાલ આ સાફો ને મોજડી પહેરીને નીકળ્યા હોય તો અપરિચિત માણસને તો એમ જ થાય કે લોકોના ખામ આગ્ર-

હથી છેલ્લી રાત બઢવવા રહેલી કે પનીના ન રાજ ઘારી ભૂમું લેવા નીકળી
પડ્યા છે

સુરતના વરધોય વરયા યો એ સુરતની એક માણન વિશિષ્ટતા છે વરયાના
એ તો પરીરાજની સ્વારી છે બીકે વરધોયે એ માત્ર વગને ઘોડા પર બેસાડી
કન્યાને માણે પહોંચાડવાનો એક પ્રમંગ હોય, સુરતનો વરધોયે એ તો એક

નિહાળવાનું, નિરખાવવાનું, ચોજવાનું દ્રશ્ય છે એ કંઈ પાંચ પદર માણસો
ભેગા કરી તેમાં વરને વચ્ચે રાખી મોટર વગમાં બેસી કન્યાને માંડવે ઓછું જ દોડી
જવાનું છે? વરઘોડાની આગળ ચાલે નિથાન તોરણવાળા યા નાકમટુઓ
બે છેકરા હાથમાં ચપ્પુ પમ્ડી એક બીજાના નાક કાપવાના હોય તેવી
લગ્નધર્મો દેખાવ કર્યા કરે અને ઘણાં વરઘોડામાં જવાનું ઓટલે નાક ખરેખર
કાપી નાખવાનું તો પરવડે પણ થી રીતે? ત્યાર બાદ શરૂ થાય સાંભેલા ખોડ
વાનાં સાંભેલાં નહિ હો, પણ જેવાના ઘોડાની ચારેકની અંદર ભરેલા તકિયોને
અંકેલીને વેશઆભૂષણથી બનીકનીને બેઠેલા હોય એક માનવ નમૂનો, હોય
સ્ત્રી જાતિનો યા પુરુષ જાતિનો દેખાવડો હોય ત્યા સુધી સારો, ન હોય
તો 'વાકો છે, પણ માકો તો છેને' એ ન્યાયે સગાને નાખૂશ ન કરવા પણ
બેમાડવો પડે પાચ માત વર્ષની ઉંમરનો હોય તો એકાદ નજીકનો સગો
સાંભેલાની સાથે સાથે ચાલ્યા કરે પણ જો નમૂનો નવા હોય તો વગી એક
ઘાટલું કે રામો ગુરુત્વાકર્ષણનો નિયમ અમલમાં આવતો અટકાવવા તેના પર
નજર રાખવા સાંભેલી બેઠક પર વધારામાં બેસી રહે પ્રત્યેક બે સાંભેલાની
વચ્ચે એક ઢોલી યા એક બેન્ડ નાના બાગકો જિંદી જઈને તેમને નિરખવાનો
લોકોનો લેહાવો મળ્યાડે તે માટે અવાજ કરીને તેમને જાગતા તો રાખવા જ
પડે? અને વરઘોડો જેવાની ચોખીન સુરતની પ્રજા વરઘોડો આવો છે
એમ જાણીને કામકાજ પડતું મૂકી જેવા દોડી આવે અને પૂરાં નથી થયો એમ
ખાતરી માની જેવા કરે તે માટે પણ ચાલુ અવાજ તો કરાજ કરવો પડે
ને! રમણીયાતાનું સ્વરૂપ જાણવી રાખવા માટે સાંભેલાઓની વચ્ચે કંઈ પણ
વિવિધતા તો રાખવી જ પડે જેટલા સાંભેલા વધારે તેટલી વરઘોડાની કિંમત
મોટી કેટલા કેરટની જેમ સોના માટે પૂછાય તેમ કેટલા સાંભેલાનો એમ વરઘોડા
માટે પૂછાય એ અજકારા મારતા વંચ અને આભૂષણમાં ચોખતા પાવડરના
લપેટવાળા સાંભેલાને વાંતુ સ્પષ્ટ નિરખાવવાને બે હરિજન માથે કીટમન
લઈને દરેક સાંભેલા આગળ ચા-ચા જ કરે ચાલુ દિવસે તો ભૂલેયૂં મેઈ
હરિજનને અડકાયું તો મધુમકા કપડું બોલી માથાબોળ નહાય પણ વરઘોડામાં
તો સાંભેલા સાથે જૂઠા મધુમકા થાતો વ્યવસ્થામાં આમ તેમ દોડતા મધુમકા

આડેક ઝડપ વખત દીવાવાજાને અડકે પણ ઘેર જઈને ચાઈના નિષ્ક્રિય કોટ, સુરતી પાધડી, અને કસબી કિનારવાળા ધોતિયાને સોનાપાણીની છાંટ નાખી ઊંચા મૂકી દે અને ચોતે બીજી દિવસે ન્દાથ ત્યારે હરિજનને યાદ કરે.

સામેલા પૂરા થાય એટલે આવે રગ્ગક બેન્ડ આગળ રગ્ગક જાતે પોતાના તમામ સોનાના ચાંદો ડાલે લટકાવી બેન્ડની સામું મોંદું કરી લાકડી હથાલીને સંજા કરતો કરતો કોઈવાર ભૂલ થતાં ભ્રમર પર ફરવડી વાળી કપડો દેતો દેતો પાછા પગે ચાલતો જાય. એનું બેંડ મોસમના નવા ડ્રેસમાં સજા થયેલું છેલ્લામાં છેલ્લા નાટક કે સીનેમાનું ગીત વાજમાં ઉતારતું ચાલતું હોય. રગ્ગક એટલે કતારગામની પાપડી, ભાદાનું રવેયું, દેવશંકરની ઘારી, હરિશંકરનું ભૂતું, વકીલમંડળનો ઈન્વેસ્ટી, નામીયો વકીલ કેસ લઢવા, નામીયો દાકનર દવા કરવા છેલ્લાનાં ગામોમાં અને પર છેલ્લામાં ફરે તેમ રગ્ગક પણ યોગ્ય દામ મળે છેલ્લાનાં ગામોમાં અને પરછેલ્લામાં ફરે રગ્ગક બેન્ડ પૂરું થતાં શરૂ થાય વાનર સેના. ઘુકઘુક કરતી છેક નહિ પણ હાથમાંની કથગી સુંધતી થોડે ઘણા ધોંધાટ કરતી બેન્ડનાં ગાયનો પારખતી, વરધોડમાં કેટલા માસ્તરો આવ્યા છે તેની ગણતરી, રસ્તામાં આવતા વકીલ યેક્ટરોના પાટિયાં વાંચતી. ત્યાર પછી માથે મોટા કસબી પટાનો લાક્ષણિક ફેંટે કે પાધડી અને તેની નીચે વસુધાને લગભગ ભેટતા જમાવાજા નગર ચોક, મહાજન ચોક કે જગત ચોક. સાથે સરકારી અમલદારો, વરરાજના પાધડીધારી મોટેરાઓ, વરરાજના શિક્ષકો કે પ્રીફેસરો, પછી ટોપીવાળા છિછલ્લાઓ અને પછી આવે સ્વામીના કેન્દ્ર સમા વરરાજ તેમના બાદશાહી દાકમાં.

. કોઈએ શશિનાથ નિધાના ચલમાં કહ્યું છે કે: ક્ષુરિણા તુરંગ તુરંગેણ ચર: ક્ષુર્યાશ્વચરૈર્વરયાન્નવિમા ચેજનાં ગંદાં કપડાં ઉતારી ડંકાની સભા વખતે પહેરવાનો ખાદીનો કોટ અને ટોપીની જોમ સાચવી રાખેલાં કપડાંમાં ચોભતો સોમો વાળંદ કસબી છત્તર હાથમાં ધરી વરરાજની પાછળ ઊભો છે. તે ઘોડાની શોભામાં વધારો કરે છે. અને પાણીવાળો ઘોડો વરરાજની શોભામાં વધારો કરે છે. ઘોડાને દોરતો ઘોડાવાળો લગભગ પકડીને આવે છે. પણ તેનાથી જ ઘોડો શાંત ચાલે છે તેમ માનવું એ ભૂલ છે. ગમનભાઈના હાથમાં ખાંડુ

છે નો! ભલભલા દરમનો કંપી જાય તો જનવરની શી વિસાત? વરરાજની પાછળ ચાલે છે મોડ પહેરીને તેની મા, કોડીલા વરને નજર ન લાગે તે માટે હાથમાં ચમણ દીવો લઈને ચાલે છે. પાછળ ચાલે છે જાંદરણીઓ ગીત ગાત ગાતી, વહેવપુને વગોવતી વગોવતી વરયાત્રાના સાજનનાં ગુણગાન કરતી કરતી.

વરઘોડની મહત્તાનું બીજું માપ સાજન મહાજન, લગ્ન એટલે વહેવાઈ વચ્ચેની હરીફાઈ. આ સાજન મહાજન મોટું કે સત્કાર મંડળ મોટું, કેટલાં નાજિયેર વહેંચાયાં? એ વરઘોડની મોટાઈનું માપ. એકવાર સુરતના એક પ્રતિષ્ઠિત વેપારીને ત્યાં એક વિદ્યાધિકારીનો છોકરો પરણવા આવવાનો હતો. બંનેને હરીફાઈ કરવાના કોડ. વિદ્યાધિકારીને ત્યાં જિલ્લા ન્યાયાધીશ આવવાના છે એવી વેપારીને ખબર પડી. તેણે કલેક્ટર સાહેબના ખાસ પરિચયવાળા, ડી. એસ. પી. સાહેબના ખાસ પરિચયવાળા, બીજા અમલદારના ખાસ પરિચયવાળા માણસોને શોધવા માંડ્યા. રોજ એક એક બેબેને લઈને મોટરમાં નોતરાં દેવા નીકળે. એક બીજાના કાર્યસાધનાના અહેવાલ બીજને મળે. પંદર દિવસમાં બે જોડ જોડનાં તજિયાં બંનેનાં ખજાસ થઈ ગયાં. પ્રોફેસરો, શિક્ષકો, મ્યુનિસિપાલિટીના સભ્યો, ન્યાયાધીશશ્રી માંડીને કારકનો વરઘોડમાં આવ્યા, કલિયા મહાજન, રૂ બજાર, શેર બજાર, ચોકસીઓ, વગેરે વેપારી મંડળો ને કિલ્લાના માણસો સત્કાર મંડળમાં આવ્યા. વરઘોડના એક છેડથી બીજા છેડ સુધીમાં એક મહોલ્લો ભરાઈ ગયો. સત્કાર મંડળથી સામે મહોલ્લો ભરાઈ ગયો. કોના માણસો વધારે તે ગણવાની અશક્યતાને લઈને પરિણામ કોમાં આવ્યું. પણ દરેક પક્ષે માન્યું કે તે જીત્યો. વરવાળાએ પાંચસો માણસને વરેલીમાં જમાડ્યા. તે જોઈને કન્યાવાળાએ એક હજાર માણસ પોતાના અને ગૌરવિયાઓને જમાડ્યા.

આ હરીફાઈના, સરસાઈના, આત્મસ્વાધાના જુસ્સાથી સી વર્ગ જાંદરણીઓ ઓતપ્રોત થઈ ગયેલી હોય છે. ભલે વર રાજ હોય પણ કલવો ખવડાવવા આવનારી તેની ભડ બોલે છે.

છોસે જુસ્સામાં વેચતો તો ખાસડાં

છેતને કોઈએ ન દીધી દીમરી

ત્યારે મનુભાઈએ દીધી દીમરી

પણ એ મનુભાઈની આત્મ કેટલી છે તે જાદરસીઓ જા જાણે છે
તે તો પહોંચતાં પહેલાં જ મનુભાઈને પકડારે છે

કેસરીયો જાન લાવે, જાન લાવે, રે,

મોરાનું દળ આવવું દળ આવવું રે,

મોડવામાં ન નમાયું ન સમાયું રે,

જાનમાં તો આવવા મોગ પાસી ભરી લાવે લોટ

જાનમાંતો આવવા પાસી મોટું જોવા લાવે આરમી,

બિચારા મોટા ઘેરથી નીકળતાં પાસી પીવાનું વિતરે ગૃપ
અને બિચારા પાસથી હજી ઘેરથી તો મોટું જોઈને આવ્યા તે પ્રાણ આરનીમા
જોવાના થઈ ગયાં અને વરધોડે આવ્યો છે કોને ત્યાં?

એના છાપરે નથી કાંઈ વાંસ વગી,

એના ઘરમાં તો મંગી મંગી મલાવે,

પેલી વહેવણ બિચારીનું કંઈ ન ચાલે

અને વહેવણ પાત્ર કેવી છે ઢગધણ વિનાની

જાદરસીની કોડે કુચી વહેવાઈ કરતાં વહેવણ બિચી, કેસરીયો જાન

આ સામ્રાજી ઉતારી પાડવાની, પોતાને ચઢાવવાની નીતિ ધ્યાનમાં રાખીએ
છીએ ત્યારે આપણને અર્વાચીન યુદ્ધ પદ્ધતિ Modern warfare યાદ આવે
છે લડાઈના પ્રત્યેક પાસના અહેવાલો આ જાદરસીના બીંતો જોવા જ છે

આપણું હવાઈ વર્ચસ્વ તો ઉત્તમ. આપણાં વિમાનો નાની સંખ્યામાં મોટી
સંખ્યાવાળા દરમનના વિમાની જૂને મળે તો પણ તેમાંનાં અડધા વિમાનોનો
ખુરદો કરી નાખે બાકીના અડધાના અડધાનો ખુરદો ન થાય તો પણ તેને
ઓટનું ગુસ્સાન થાય કે તે હવાઈ લડાઈ માટે નાવાયક થઈ જાય. આપણા

માત્ર આઠમા ભાગના વિમાનને નુકસાન પહોંચે અને તેમાંનાં અડધા વિમાની-ઓને તો બચાવી લેવામાં આવે. તે જ પ્રમાણે જાહેર કરનાર પાનનું ઉત્પાદન જમકું જ હોય. કંઈ નહિ તો સામાવાયાથી દોઢું તો ખડું અને બીજો વર્ષે બમણું થઈ જવાનો સંભવ. સામાપાનનો ખોરાક, તેજ અને વહાણો ખૂટી પડ્યાં હોય અને એ લોકો તો ફૂતરાનું માંસ ખાઈને જ જીવના હોય.

ખરી જગ્યા કે લગ્નનો દેખાવ એ તો લગ્નનું ઘાદ. જે કંઈ પણ વધી સાધે કે લગ્ન ન થાય તો તેને લગ્ન કોણ કહે ? લગ્ન કે લગ્ન ? રાજ વાજ ને વાદ્ય ત્રણે સરખા હોય તો વરરાજા કે તેના પક્ષના લડવામાં કેમ પાછી પાતી કરે. પહે-રામણી આપવામાં, સાગી કરવામાં, વહેવાઈ વહેવણને મ્યન આપવામાં, નાજિયેર વહેંચવામાં, નોતરુંદેવામાં, પગે લગાડવામાં અને છેવટે કંઈ નહિ તો લડવાને ખાતર પણ લગ્ન તો થવો જ જોઈએ નહિ તો તે ખસ સુરતનાં લગ્ન કહેવાય જ નહિ. લગ્ન થવી જ જોઈએ એ તો વર્ષોથી ચાલી આવેલો શિરસ્તો છે રિવાજે તે વાત માન્ય રાખેલી છે. વરની માની રીસાઈ જવાની ફરજ છે તેને મનાવવા જવાની વહુની માની ફરજ છે તેથી તો વહેવણ મનાવવાનો ખાસ વિધિ આપણી લગ્ન વિધિમાં રાખવામાં આવ્યો છે હિંદુઓમાં કાવદા કરતાં રિવાજની મહત્તા વધારે છે ખુદ રિવાજનું બન કાવદાથી વિશેષ છે. એટલે લગ્નમાં વહેવાઈ સાથે લડવું એ પ્રત્યેક વહેવાઈની ફરજ છે

૧

વરઘોડામાં બે ચીજ ખુલાસો માગી લે છે એક વરરાજાના માથા પરની છત્રી. બીજી એનું પાનભયું અગર તો પાનખડકયું મોઢું વરરાજાનું મોઢું પાનથી ભરેલું હમેશા કેમ ? એની સાથે ચાલતા એના મિત્રો વરરાજા એક પાન પૂરું ન કરે, ન ચાલે ત્યાં તો બીજું તેના મોંમાં વવગ્રવવાને તૈયાર જ. સાસુજી જાણીરાજને ટાકી કઢી ન ખાવા દે, ટાકી ફટી કાઢી, નાખો, આ ઊંની લો જેમ કહીને ઊંની પીરમ્યા કરે તેમ જૂનું ઘુકાવી નાખી, નવાં પાન મિત્રો ખવડાવ્યા જ કરે. અલબત્ત મસાણાવાળા પાન રાજાને વાર વાર

ચાવવાં લાગી છે. પણ રાજાઓ, વરરાજાઓ જેટલાં તે પાન નહિ ખાતા હોય. નહિ તે પ્રજાને ખાવાને ઓકે રહે નહિ. જે બધાં લગ્ન સામ્રાટ થાય તે પાન બધાં વરરાજાના મોંમા ખવાય થઈ જાય. આના બે ખુલાસા હોઈ શકે. ઓક તે વરરાજાને નકારણુ ભૂખ્યા રાખવામા આવે છે એટલે પાન ખાવા આમવાનો વાધો નહિ બીજુ વગરજાનુ મન ઓક જ વિષયમા ભમનુ અટકાવવાને તેને કંઈ પણ નિર્દોષ ક્રિયા સોંપવી જોઈએ એટલે એક તરફથી ઓક રાતા રહે અને બીજી તરફ વિચાર સમનતા પંજમાથી છટકાયે મથે તેટલા માટે પાન ચાવવાની મતલ ક્રિયા તેને સોંપવામા આવી હોય તે બનવાજોગ છે

વરરાજાના માથા પર છત્રી એ કેવળ નિર્મલ બોજે છે એ વાત ખરી છે, કારણ કે લગ્ન ચોમાસામાં થતાં ન હોવાથી માથે વરમાદ પડવાની બીક નથી સાધારણ રીતે સમી માજે જ વરઘોડે નીકળતો હોવાથી તડકાથી રમણ મેળવવાનું હોતુ નથી. હજી કોઈ વાર વરમાદ પડ્યો હોય અને છત્રીથી વરરાજા ભીંજતા અટકતા હોય અને છત્રી ઓઢી માગ્ન મહાગ્ન ચાલનુ હોય એ સુંદર દ્રશ્ય મને જોવાને નથી મળ્યું. આવે સંભવ અટકાવવાને તે વિષ્ણુભગવાન ચાતુર્માસમાં રાધન કરી જાય છે. ચોમાસામાં જાગતા રહે તે બહાર નીકળવાનું મન થાય અને બહાર નીકળવાનું થાય તે બીના થવાનો વખત આવે તે અટકાવવા શ્રી વિષ્ણુભગવાન શેષશાધીની ફેણના છત્ર નીચે લક્ષ્મી પાસે પગ દબાવણવતા નિદ્રા લે છે અને શ્રી વિષ્ણુભગવાન ઊંઘતા હોય તે વખતે તેમના રમણ વિના લગ્નમાં વિધ્નેા નડે તે ખાતર લગ્નો ચાતુર્માસમાં રાખવામા આવતાં નથી. એટલે છત્રીવાળા વરઘોડા નીકળતા નથી. છતાં વરરાજા માથે છત્ર ઓઢે અને વરરાજાને ચમ્મર ઢોળવામા આવે તે તદ્દન સ્વાભાવિક અને સમજી શકાય તેવી વાત છે. સુરતની શેરીનો પ્રત્યેક છોકરો જાણે કે વરરાજા ગિલોડુ છે. અને વરનું માથું બોડું છે. એ બોડા માથાને બચાવવા તેમને સાફે બાંધવો પડે છે અને સુરતના ટીખળી છોકરા રજોને કંઈ પધ્ધર કેઢેકું બોડા માથા પર ન ઉગ્રડે

માત્ર લાંગર ન નાખે તે ખાતર છઞીનું દ્વિતીય હથેળું રાંધેલું ઊભું કરવું પડે છે. ચમ્મર બાદશાહી દાકને અનુરૂપ છે. તે ઉપરાંત તેનું વાસ્તવિક કારણ પણ છે. સુરતના મચ્છરાએ સજા મહારાજાઓની પરવાહ કરી નથી તે વરસાદની કરવાના છે? ચમ્મર ઢોળ્યા વિના મચ્છર વરસાદને સુખેથી પાન પાત્ર ન ખાવા દે તો ?

સાવધાનનો વિધિ છે. કોઈ ક્ષત્રી શકે એમ નથી કે અમને ઉતાવળથી ધૂસરીમાં નાખી દીધા. જો દેવતાઓને, ઈષ્ટદેવને દિક્ષાવાને એમ લાગતું હોય કે આ લગ્ન થાય છે એમાં કંઈ ભૂલ થાય છે તો તેમને સાવધાન થવાની સંપૂર્ણ ચેતવણી મળે છે. કન્યાદાન દાતાને પણ એ ચેતવણી આપવામાં આવે છે. કન્યાદાન ગૃહિતાને પણ એ ચેતવણી આપવામાં આવે છે. વધુવરને પણ એ ચેતવણી આપવામાં આવે છે. જ્યાં ત્યાં હવનના બેલા બંધાવવાના છે, ત્યાં લગ્ન એ એક કચર નથી પણ સંસ્કાર છે. ત્યાં દોડદોડી કેમ ચાલે?

આની સાથે સરખાવો વર રાજના નહિ પણ લાવણીશાનાં લગ્ન ધર્મિયાનને ટકોરે વરપક્ષ અને કન્યાપક્ષનાં એક વાડીમાં આવી રહે. પત્રની માફક નિશ્ચય સમયે હસ્ત મળે ને છૂટા થાય. અગર તો રજીસ્ટ્રાર ફ્રીડ નામ નોંધાય. ચિત્રપટ પૂરું થયું હોય તેવી રીતે લોકો વિખરાઈ જાય.

પણ એ વર રાજ નહિ અને આની વધુ ચાલી પણ નહિ.

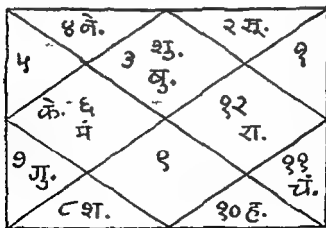
વિધિ ઉપર ટીકા થઈ શકે, કેમકે તે ઉપર અહીં કોઈ જ લક્ષ આપતું નથી. અને બ્રાહ્મણો યેજ અને દમામ રાખે છે પણ કંઈજ જાણતા નથી. પેસા પગલવાનું જાણે છે.

વિધિના મહત્ત્વના ભાગ ઉપર કોઈનું લક્ષ હોતું નથી. મંગલ-ફેરા વખતે વાજાનો અવાજ આવે ને આઈસ્ક્રીમની ડીસી ફરે. To me it is the most vulgarized sight in Hindu marriage.

બ્રાહ્મણો વિધિ વખતે શું કરે છે અને તે તરફ સ્ત્રી પુરુષનું કેવું લક્ષ હોય છે તે અને લગ્નાદિકની ક્રિયા જોમાં હવન આદિને સ્થાન છે તે વખતે કોણ ઉપર વરવધૂ બિરાજે છે તે બધું જ હાસ્યાસ્પદ છે.

[૪] સુરતના કુંડળો

પ્રુદ્ધ ઇશ્વરની બાબતમાં જે મત હોય તે પછી જ્યોતિષ શાસ્ત્રની બાબતમાં જે મત હોય તેના જવાબ પછી આશ્ચર્ય નથી રાજાશીવ માણસો ગમે તેમ કહે શાસ્ત્રાણુઓ તે માને છે કે નિર્મલુ થવા મુજબ જ હોય દેડે છે, ભાવોની વધઘટ થાય છે, સોનાચાંદી વધે ઘટે છે, લગ્નઓ થાય છે, દેશે હારે જીતે છે અને સંધિ થાય છે, એમ મેટવાક જોવી અને શાસ્ત્રાણુઓનું મતલબ છે પણમા ઝગે વાગે ત્યાંથી માટીને ભપકર ભૂકપ થાય તેની પાછળ કોઈ ને કોઈ ગ્રહની અસર રહેલી હોય છે મુશ્કેલી એ છે કે ભવિષ્યમાં શુ થશે એ આગળથી કહેવું અઘડું પડે છે પણ બનાવ બની ગયા પછી કયા ગ્રહ થા ગ્રહોને કારણે એ બન્યું છે તે સહેલાઈથી સમજાય છે આ મુશ્કેલી આમાન્ય જોવીઓને નડે છે પણ ભારતની ભૂગુ જોવી ત્રિકાળજ્ઞાની વિભૂતી તે જાતકોનાં ત્રમ્ ત્રણ જન્મના વૃત્તાંતો લખી ગઈ છે.

માત્ર મનુષ્યોની જ નહિ પણ દેશની, રાષ્ટ્રોની અને નજરોની કદમીઓ
 હોઈ શકે એમ મેં જાણ્યું ત્યાર બાદ મને સુરતની કુલશી જોવાની બહુ જ
 ઉત્કંઠા રહેતી વિધાની અને સંનિક્ક સુરતની ઉત્પત્તિ પર કોનો પ્રભાવ હતો,
 તેના મોજાઓના ચાને ખાણીપીણીમાં થતા વ્યવસ્થા પાછળ કોનો હાથ હતો,
 વારંવાર દેખા દેતા આજ અને રેલ કોને આભારી હતો, જેની અમરથી મુર-
 તમા મચ્છોને રત્નનો ત્રાન હતો, અને મોજામજાદ અને અમનચમન પેવા
 છતાં એના દર ભક્તિભાવ અને ધર્મનિષ્ઠા કોણ જમાવી રાખતું હતો તે
 જાણવા હું ઘણા ઉત્કુપ્ત રહ્યો. મારા જોષીનું કહેવું હતું કે મને ધરતીમાઘી
 કંઈ છૂપો લાભ છે તે ઉપરથી માફ જૂનું ધર વેચતાં પહેલાં તેને ખેદી જેતા
 બે જૂની બરણી, ત્રણ ચાર ધી તોળવાના ઇંટ, બે ચાર કંપની છાપના ચીકડા
 અને નીચેની ગળેન્દ્રમહિતાનો ભાગ મળ્યો અને તેનાથી સુરતનું તમામ
 રહસ્ય ખુલ્લું થયું.

- દ્વિસ્વભાગસ્થિતે લગ્ને ઘુષે શુક્રે તથોદિતે ।
 સ્ત્રીજાતિસ્થાપિતં દ્વિસ્યાન્નગરં સ્થાપિતં સદા ॥
 ઘાણિજ્યાદિપુ પૌરાણાં સુવેશે નાટકાદિપુ ।
 સ્વાદુમોજનપાદેપુ મતિર્નસ્થલતિ કદા ॥ ✓
 ચંદ્રમસિ સ્થિતે કુન્મે તતો ભાનો ચ કેન્દ્રગે ।
 રંધ્રે ચ સૌરિણા વ્યાપ્તે વિચિત્ર ભાગ્ય નિર્મિતમ્ ॥
 કા ગણના મંદિરાદીનાં કુજે દ્વિતીય કેન્દ્રગે ।
 દાનવ મંત્રિણા દ્રોષે જલરાશો સ્થિતે યદિ ॥
 અગ્નિના જલરાશિણા હાદાકારઃ કૃતોમવેત્ ।
 અસ્ય સ્વજાતિજા સપ્ત કૃત્યશ્ચ નાશયેત્ ॥
 કા રક્ષાસ્યાદનાદીનાં વરુણે કર્કગે યદા ।
 પ્રજાપતેશ્ચ દષ્ટિસ્થે કૃતેચ જલવિપ્લવે ॥

ફીટાદિનાં તથા ગ્રાસ : સૌરોચ વૃશ્ચિકસ્થિતે ।
 સુજ્વર શ્લીપદાભિર્નદિકોઽપિ વિમુચ્યતે ॥
 જલ નિર્ગમ નિર્નશો નાપ લગ્ના નદી તલે ।
 સુવર્ણ રોપ્ય રત્નાનાં સ્થિતિસ્પાઙ્ગજ્જલાન્તરે ॥
 તથાપિ ગુરુચંદ્રામ્યાં યુધ્ધશુક્રોદિ રક્ષિતૌ ।
 ફરિપ્યતો રતિ ધર્મે તેન સર્વં સુખાચરમ્ ॥
 નભસ્થે સિ હિકાપુત્રે ગંગાયા. સદૃશં તટમ્ ।
 નદીસ્નાનં સદા મેક્ષં કુર્યાત્ કૈલાસ વાસદમ્ ॥
 જનનો ફારકો લગ્ને શુક્રેણ સંયુત સ્થિત ।
 કુજેન ચ ચતુર્થં તન્માતાસ્પાદપ્સરો યથા ॥
 યાવત્સૂર્ય પ્રકાશેત તાપ્તસ્ય સુસંસ્થિતિ ।
 અનેનૈય સ્વરાજ્યં સ્યાત્પ્રાપ્તકોમાર્યજનૈસ્તથા ॥
 તાપીજલેષુ સુજ્ઞાનં ફાર્યભક્ત્યા પ્રતિદિનમ્ ।
 અશ્વિનીર્મદિરે તદ્વત્ પૂજૈકા દસમાસજા ॥
 સદ્રા ભિપેરુસંયુક્તા કૃતાત્પાયાદિ ધધ્ધયા ।
 સમાહિતે સુનેરમિ. સ્વરાજ્યં પ્રાપ્તમેવદિ ॥
 વિમાનસદૃશે દેહૈ હર્યમાના નિરંકુશા ।
 અસંખ્ય ફીટસમુદ્ધા દેહાત્પાપં પિચત્યદા ॥
 તેપામુત્પત્તિસ્થાન ચ 'ગટર' ઇતિ માન્યતે ।
 પારિજાતક સેટેન નિપેક્તાયં ચ પૂજયા ॥
 ઘારીભૂસાદિ નૈવેદ્યં યદિકુર્યુર્નિરન્તરમ્ ।
 સ્વરાજ્ય સુપ્રાપ્તં સ્યાન્ વાર્ણાનૈવા નિરર્થકા ॥

આ કુડગીનો દ્વાદેશ બ્ધોતિપના જાણકાર નીચે મુજબ કહે છે

આ જાતકના લગ્નસ્થાનમા શુક્ર બુધની સાથે રહ્યો છે એટલે જાતકનું
 ચરીર સુંદર હોય, સ્વભાવ રસિક અને વિવાહી હોય, નાહિત્ય, સ પીત, કચા,

નૃત્ય અને સંચારના વૈભવોનો શોખ હોય, કવિની કપના જાણે અને કાવ્યને પ્રેરે તેવી રમણીઓનો ત્યાં વામ હોય. વળી શુકની સાથે બુધ રહ્યો છે અને સ્વગ્રાહી તેમજ તેનાથી ત્રિકોણમાં એટલે કે પાંચમે ગુરૂ અને નવમે ચંદ્ર એમ શુભ ગ્રહો રહેલા છે. એ ત્રિકોણયોગ પુરાણી જાણેજવાથી, આનંદી-પાણી, વ્યવહારિકપણ, જળમાર્ગે વેપાર, વાણીવિવામ, વિનોદ, સદ્ભાવના, બતાવે છે શુક પાંચમા સ્થાનનો માલિક છે. અને બુધ સાથે રહ્યો છે. એટલે કોઈ લેભાનું નાટક કપની કે ચક્રઆતના નૃત્યકારને પણ પ્રેમકે માર્યા વિના ન રહે અને કોઈ ખરા કલાકાર આવે તો તો જગાના પણ સાંભળ પડે. વળી ત્રિકોણમાં ગુરૂ ચંદ્ર અને કેન્દ્રમાં બુધ શુક ઉચ્ચ ધર્મભાવના, દેવાલયાદિની સ્થાપના, ધર્મસભાનાં પ્રવચનો, ધર્મ પ્રત્યે માનની લાગણી દર્શાવે છે. વરામા તથા જ્યાદંતોમાં જ્યા સ્વાદની સતિ થાય તો જાતકની વિવેચક વૃત્તિ જાગી ઊઠે પણ દેવમંદિરેથી ચાર આઠ આનાના ભેટના બદલામાં આવેલો ગમે તેવો ગંધાતો દોર કે પુરી પૂજ્ય ભાવ ધરાવી શકે નહિ. અને નાનામાં નાના મંદિરને ઉત્તમો કરવામાં મદદની ખોટ પડે નહિ. પ્રાન્તકાજથી તે મધરાત સુધી દેવના જયજયકાર અને મંટાનાદ સુભાષા કરે.

†

બીજા સ્થાનમા નેપ્ચ્યુન રહેલો છે. તેનો માલિક ચંદ્ર નવમા ભાગ્યસ્થાનમાં રહ્યો છે. તેથી શહેરની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ વ્યાપાર હોઈ શકે પરંતુ બીજા સ્થાનમાં રહેલા નેપ્ચ્યુન પર રાજસત્તાકારક હર્ષવ આક્રમક સ્થાનમાં રહ્યો છે. અને તેની સંપૂર્ણ દ્રષ્ટિ હોવાથી વેપારની ઉજ્જવળતા ક્યાં સુધી ટકી રહે? એટલે આ નગરી એક વખત ઉદ્યોગનું કેન્દ્ર હોય અને સત્તાથીયે પરદેશીઓના હાથે ઓનો વેપાર તપ્તાઈ જાય એવું બને. વળી આ હર્ષવ અને નેપ્ચ્યુનનો પ્રતિયોગ Opposition થી વિષ્વવો, અકસ્માતો, આકસ્મિક આફતો, કદરતના તાડવનો યોગ રહેલો છે. સ્ટવ ફાટવાના, દાઝવાના બનાવો બને, થોડેથોડેવર્ષે રેલ આવે, નોકાઓ ડૂબે, હોડી હોનારત થાય, શહેરની સમૃદ્ધિનો નાશ થાય, શેસ્ત્રામાં ધન ખેંચાય, ધનનો સંચય થાય નહિ. તેમાં વળી સુખસ્થાનમા માનુસ્થાનમાં મંચળ રહેલો છે. અને ગૃહમંદિરોમાં પડેલો મંગલ

અને રાહુનો પ્રતિયોગ અનેક બીપણ આગે લગાડવે અને રેલો ફેલાવે. શહેરમાં મ્લેચ્છનો અધિકાર હોય.

ત્રીજું સ્થાન પણ કમનું છે અને તેનો માલિક સૂર્ય તે બારમો છે. અને શનિની દ્રષ્ટિ છે એટલે પરિશ્રમ કરવા છતાં પણ કમ જોઈએ તેવું બળવાન ન થઈ શકે. જો કે વાચામાં પણ કમ બળવાન રહે. પણ કમપુકત સાહસો ખાસ થાય નહિ અને થાય તો આરંભે શીર્ષ દાખરી શનિ સૂર્યના પ્રતિયોગથી સૂઈ જાય. શનિના સ્વભાવે વળગી રહેવાથી કોઈ કોઈ મિત્રનાં ભૂંગળાં દેખા દે તો વળી ઉપલા પ્રતિયોગથી ચોરે વર્ષે તેના ધૂમાડા બંધ થઈ જાય.

સુખસ્થાન-માનુસ્થાનમાં મંગળ રહેલો છે. પરંતુ માનુસ્થાનનો માલિક બુધ સ્વગૃહી થઈને લગ્નમાં શુક સાથે પડેલો છે. એટલે જાતકની જનની માતા, અખસરા હોય. સુંદર અને આકર્ષક હોય, સંગીત અને નૃત્યકળામાં શોખીન અને રંજન કરવામાં નિષ્ણાત હોય. પણ માનુસ્થાનમાં રહેલા મંગળ પર દસમા રહેલા રાહુની સંપૂર્ણ દ્રષ્ટિ હોવાથી માતાને પોતાના પતિનું સુખ ન હોય. જાતક સ્વભાવે શોખીન, આનંદી, લહેરી હોવા છતાં તેના સુખ સ્થાનમાં રહેલો મંગળ તેને સંપૂર્ણ આનંદની પ્યાલી ન પીવા દે, તેના આદરેલા ઉત્સવો અધૂરા રહે, તેની અમૃત કંટોરીમાં કટ્ટબિદઓ પડે. તેના આનંદમાં

થસે કે કેમ, તેમાં સંદેહ રહે છે. વળી ઉપર જણાવેલ બુધ, શુક્ર, ચંદ્ર, અને ગુરુના યોગથી લોકો વિવિધ આનંદ અને સુખ માણે, પારતવહેવાર બ્રિજવાય, ઉત્પલ ઉજાણીઓ થાય, ખાવું પીવું, અમનચમન મોજાવજાલ નાટક નીમેમા, વગેરેનો આનંદ સુરત માણે, જરૂઆ નૃત્ય, સંનીત, માધિયા વગેરેની કળા વિકસે, અનેક મેળાઓ ભરાય, માર્ગ પહેરવું, ઓઢનુ અને માર્ગ ખાવું પીવું કોઈ પણ ઉત્સવના અંગમાં લેાય.

વળી પાંચમા સ્થાનને ગુરૂ બહુ પ્રતિયોગ કરે. મૂનિકાગૃહ નીકળે તો તેને આશ્રય આપનાર મળ્યા જ કરે. સંતાનપ્રાપ્તિને માટે બાધા આખરીની જરૂર ન પડે. વસ્તી કૂદકે ને ભૂસ્કે વધે. તેનું નિચાલણ કરવાનો દાવો સરનારા પાટિયાં મારી નીકળી પડે અને કમાણી કરે.

છઠ્ઠા સ્થાનમાં વૃશ્ચિક એટલે જગજર રાશિનો ધનિ રહેલો હોવાથી તેમજ તેનાથી પાંચમા એટલે કે દગમા સ્થાનમાં જગજર રાશિનો યાતુ હોવાથી થહેરને કાયમની દુર્ગંધ, ખાજકૂવા અને મોરીઓનો ત્રામ સહન કરવો પડે. એ ધનિ ઉષ્ણતાપોષક મંગળથી ત્રીજે રહેલો છે એટલે ઉષ્ણતાનું પોષણ મળતાં જીવજંતુ, મચછર, ઘસનો ઉપદ્રવ થાય. મંગળ ધાત્રિક ગુરુ હોવાથી ધાત્રિક આકૃતિના એકાધેન જેવા એ ઉપદ્રવકારી જંતુઓનાં થયેર લેાય. વળી મંગળ પર રાહુની દ્રષ્ટિ હોવાથી અને વૃશ્ચિકનો ધનિ છકે હોવાથી આ થહેરમાં એકઠર વેદોનાં પાટિયાં ગંધીએગંધીએ હોળી નીકળે.

માતમા સ્થાનનો માલિક ગુરૂ છે અને તે પાંચમા સ્થાનમાં પરેલો છે. એટલે આ થહેરની સ્ત્રીઓ સદગુણી ને સારા સ્વભાવવાળી હોય. માતમા સ્થાન પર બુધ અને શુક્રની સંપૂર્ણ દ્રષ્ટિ છે એટલે થહેરની સ્ત્રીઓ સુંદર, ચપલ, રસિક અને સુકોમળ હોય. સંગીત, ગુંથણ, વાદ્ય, ગરબા, નૃત્ય વગેરેમાં પ્રવીણ હોય.

આઠમા સ્થાનનો માલિક ધનિ જગજર રાશિમાં છઠ્ઠા સ્થાનમાં બેસે છે. જાતકને વિવિધ ભેજ અને જીવજંતુઓના ઉપદ્રવ અંગે રોગો ભોગવવા પડે.

આ શહેરમાં મેલેરિયા, કફ, શરતી વગેરેનો ઉપદ્રવ રહે તેમ જ લાથીપગાનો ચોગ, રસ, ગુમડ, ફોલા, ન્યુમોનીયા વગેરેનો ઉપદ્રવ રહે વળી અશ્મ્માતનો યોગહોવાથી હાડવેડુ કરનારા અને હાડકા બેમાડનારાની જરૂર પડે અને તેમની શેજી સારી ચાલે. વળી આક્રમા સ્થાનમાં રહેલા ઉર્ધ્વ યજ્ઞ નેપ્થ્યુનની સપૂર્ણ દ્રષ્ટિથી અને ઉર્ધ્વચથી ગુરૂ ૯૦ ડીગ્રીએ રહેલો હોવાથી એક એવો અરિષ્ટ યોગ ઊભો થયો છે કે શહેરમાં અત્યંત પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિ, અત્યંત ગૌરવશાળી નાયકોનો અભાવ રહે નાના નાના નાયકો નીવડે પણ ગૌરવભર્યા ચારિત્ર્યથી, સ્વાર્થત્યાગથી, વિશ્વાસ દ્રષ્ટિથી, જ્વનત પ્રતિભાથી મોનો માન અને ચાહ જીતી લે અને શહેરનો સર્વમાન્ય નેતા બની રહે એવા નાયકોનો નામાન્ય રીતે અભાવ રહે શહેરનું ચળકારણ અને શહેર સુધરાઈ આવી મહાન વિભૂતિ માટે ઝખે.

નવમું સ્થાન ભાગ્યધર્મનું સ્થાન છે. તેનો સ્વામી શનિ જે કે છઠ્ઠે રહ્યો છે છતાં તે સ્થાનમાં ચંદ્ર રહેલો છે, તે ચંદ્રથી ત્રિમેસમાં ગુરૂ અને શુક આવેલા છે એટલે આ શહેરની ધાર્મિક આસ્થા મહાન હોય. જુદા જુદા પયના, જુદા જુદા દેવદેવીઓનાં મંદિરો સંખ્યાબંધ હોય. ખામ કરીને ચંદ્રને લઈને દેવીની ઉપાસના થાય. લોકો ધર્મના વ્રતો, એકવાર ઉપવાસ વગેરે કરે પણ તે સાથે તેમણે શોખીન હોઈ જાતજાતના સ્વાદિષ્ટ ફર્યાળ, ફૂલોપહાર, કરે એકાદથી પણ એવી કરે કે જાણે દ્વાદશીથી વડી જાપ નદીએ જઈને સ્નાન કરે પણ સ્નાન કરીને ઊની મીંગ અને જમણ ખાય. કતારગામ દર્શન કરવા જાય પણ હુમતાવાળો ઘોડો સરસ ગાડીમાં જોડીને તેમાં બેસીને. મંદિરોમાં અણફૂગે અને ઓચછો થાય ચોમાસામાં કથાઓ કથાવાચનો થાય. પાનુર્મામમાં કથામરો આવીને રહે છેવટે તેમના વરઘોડ નીકળે, ભેગ્સોગાદો થાય અને કથા સાદી હોવા કરતા જે તેની સાથે હાર્મોનિયમ, તન્યા હોય અને કથાતર સીનેમાના ઢાળ પર ઘોડાંક પોતાનાં ભજનો બેનાડીને ગાય એવી ઈચ્છા રહ્યા કરે.

ભાગ્યનો સ્વામી શનિ છે પંચે હોવાથી ભાગ્ય અનિપજિશ્વર કળીને આગળ વધે ભાગ્યનો સ્વામી શનિ હોવાથી નોકરીઆત વર્ગ મોટે હોય,

ભાગ્યમાં ચંદ્ર પડેલો હોવાથી ભાગ્યમાં ઉત્પન્ન ન આવે પણ શનિ અને ચંદ્રને સ્કવેર હોવાથી ભાગ્યની ગતિ બહુ ધીમી રહે.

દસમું સ્થાન—ચન્દ્રગાર ધર્મી ચેન્દ્રગારનો સ્વામી—ગુરુ પાંચમે રહેલો હોવાથી તથા દસમામાં ચાલુ હોવાથી લોકોની વેપાર તરફ પ્રીતિ વિશેષ હોય. પણ તેના પર મંગળની દ્રષ્ટિ હોવાથી શહેર મિલ ઉદ્યોગમાં પ્રગતી કરવા બહુ પ્રયત્ન કરે પરંતુ ચાલુ મંગળને પ્રતિપક્ષ હોવાથી ધાર્મિક કાર્ય ન થઈ શકે. હઠતાળો પડે.

અગિયારમું સ્થાન લાભનું છે. અને તેનો માલિક મંગળ છે. તે થોડા સ્થાનમાં રહેલો હોવાથી લાભ સારો રહેશે. આ જાતકે પોતાના પૈસા સ્વાવર મિલકતમાં રોકવા, તે સારો લાભ થશે. મંગળ શુક્રનો સ્કવેર હોવાથી શેર-સટ્ટો આંકફરક, જુગાર વગેરેમાં નાણાં ગુમાવવાનો યોગ દેખાય છે. શેર સટ્ટામાં નાણાં કમાવાની વૃત્તિ રહેશે પણ તેમાં નુકસાન જવાના યોગ દેખાય છે. આ જાતકને પિતાનું સુખ ન હોય પણ માતાનું સુખ સારું હોય. માતો વિચક્ષણ અને શક્ષિક હોય અને જાતક પર માતાની યાદગીરી હંમેશાં માટે અંકાઈ રહે.

બારમું સ્થાન ખર્ચનું છે. અને તેમાં સૂર્ય રહેલો હોવાથી અને સૂર્ય ચંદ્રથી ૯૦ ડિગ્રી અને શનિથી ૧૮૦ ડિગ્રીએ હોવાથી આંખોની શક્તિ ઓછી રહે. નૂર કમી રહે. ચશ્માવાળા દેખાશે. નાનાં છોકરાંઓને ચશ્મા આવે. વગી ખર્ચ પુષ્કળ રહે. સ્વભાવે શોખીન હોવાથી દેવું કરીને પણ ધી પીવાની વૃત્તિ રહે. પેદા કરે ને ગુમાવે. બારમા સ્થાનનો માલિક શુક્ર લગ્ન રહેલો હોવાથી મોજશોખ પાછળ, ખાવાપીવા પાછળ, પતેરવા ઓઢવા પાછળ, વાહન મોટર ગાડી પાછળ, પુષ્કળ ખર્ચ થાય. આમ ખર્ચ મોટા પ્રમાણમાં થશે. પણ તે પોતાના સુખ ચેન અને મોજમજાલ પાછળ જતણાય છે. તેમ જ થોડા પ્રમાણમાં માંદગીમાં તેમ જ ધર્મના કામકાજમાં પણ જતણાય છે. તેમ જ વેપારમાં તેમ જ નસીબ અજમાવવામાં પણ જતણાય છે. છતાં જ નુકસાન થાય તેમ જ ખર્ચ કરવો પડે તે સહી લેવાની મનોવૃત્તિ સહેલાઈથી મેળવી શકાય. તેમ જતણાય છે.

એ દરે જાતકનું જીવન સુંદર છે રનિક, આનંદી, ક્યામય, મોજશોખ,
અને સુખ માધનોથી ભરેલું અને ધર્મનિષ્ઠ તથા ભક્તિભાવવાળું ભવિષ્ય
એના હાથમા છે જે એ એની ક્યામયતાને, મોજશોખને, રસિતાને, વિકૃત
થવા દેશે તેા વિજ્ઞાન નગરી બની દુ ખી થશે પણ જે તે એની વાનનાને
સંસ્કાર આપશે, વિનોદવૃત્તિ બની ક્યારસિકતાને વિશુદ્ધ કરશે તેા રમનગરી
બનશે મધ્દા અને ભક્તિ ભાવને યોગ્ય એક આપી વિકસાવે તેા વાધક્યમા
પુણ્યનગરી થવાના સભવ છે કતાહર્તા ઇશ્વર છે નિશ્ચિત હેત્તિ હૈશ્વરઃ

[૫] સુરતના રાણા : ધોધારાણા

સુરતમાં હિંદુ સજાઓનું ચળચ કોઈ પણ વખત થયું હોય તેવી સ્ત્રી ઇતિ-
હાસ પૂરતો નથી. પણ પુરાવિદો અને સંશોધનકારો જેમ શિવાચેખોના અવશેષો-
માંથી જૂનાં, પૂરા ન વાંચી શકાય તેવાં તામ્રપત્રોથી ચમત્કારે પરથી અનુમાન
કરી ઇતિહાસને હમચમાવી શકે તેવી શોધ કરી શકે છે તેમ સુરતમાં ચણા-
રાણીઓ એક સમયે હશે અગર તે બહારથી આવીને વસ્યાં હશે એવા
અનુમાન માટે થોડુંક સાધન છે.

જેમ મૂળ વગર સાખા ન હોઈ શકે તેમ રાણી વગર રાણીતણાવ ન હોઈ
શકે એ સ્વાભાવિક વાત છે. કોઈ પણ એક તજાવ હોવું જોઈએ અને તેને
રાણી સાથે સંબંધ હોવો જોઈએ. કાં તે રાણીએ તે બંધાવ્યું હોય અગર
તે છેવટે તેમાં જળસમાધિ કરી હોય. તે જ મુજબ રાણાઓની માટી વસતી
સુરતમાં હસ્તી ધરાવે છે તે જોતાં પણ અનુમાનને સમર્થન મળે છે.

એક બાઈ એમ તર્ક કરે છે કે એ મીરાંબાઈનાં મહેલાનું પરિણામ છે,
તે મીરાંની નીચેની પદ્ધતિ પર આધાર રાખે છે.

રાણાજી કાગળ મોકલે રે, દેજે મીરાંને હાથ,

સાધુની સંજત છોડી દ્યો તમે વનોને અમારે સાથ

મીરાંબાઈ કાગળ મોકલે રે દેજે રાણાજીને હાથ

રાજપાટ તમે છોડીને રાણાજી વસો સાધુને સાથ

વિધનો ખાલો રાણે મોકલ્યો રે દેજે મીરાંને હાથ,

અમૃત જણીને મીરાં પી ગયાં જેને સહાય શ્રી વિશ્વનો નાથ.

એમનું કહેવું એમ છે કે સાંઠવાળા પાસે સાંઠ ઘણાગણીને મીરાં સોસારે
કોથ ગયાં. ત્યારબાદ વિષ નિરર્થક ગયેલું જોઈને રાણાજીને પશ્ચાતાપ થયો
અને રાજપાટ છોડીને તેઓ નિસર્વા અને છેવટે અહીં આવીને સાધુને સાથ
વસ્યાં. ઇતિહાસ આ વાતને સમર્થન આપતો નથી ઉલટો તેની વિરુદ્ધ જાય
છે પરંતુ રાણાકોમની ભક્તિપ્રિયતા અને તેમાંથી ખાસ કરીને રાણાઓની, મર-
દોની એ તર્કને સંભવિત બનાવે છે.

અધિક માસમાં તેમ જ શ્રાવણ માસમાં રાણા કોમનાં ટોળેટોળાં આખે
રસ્તે ગીત ગાતાં ગાતાં ઘેરથી નહીંએ જાય છે અને તેવી જ રીતે નહાઈને
પાછાં ફરે છે. રાજ્યોગી વિશ્વામિત્રના રાજ્યોગીત્વમાં પણ જેમ શત્રિયત્વના
અવશેષો રહી ગયા હતા તેમ પુરુષોના વૃંદમાં ગવણવાતાં આ રાણાઓનાં

ભજનમાં પણ ભક્તિની કમાણ ઘાટાની મદદનગીમાં થયી જાય છે અપરિચિત કાન તેને કોઈ અસહકાર યુગની પ્રભાત મળી માની બેગે તો નવાઈ નહિ. નોંધવા જેવું એ છે કે રાણાકોમની સ્ત્રીઓ ભજનો ગવડવતી નથી

સુરતમાં શ્રી રાણા અમુક વર્ષ માટે ન્યાયાધીશ હતા તેમની નમ્ર જો સાહેદને પાળવામાં જુલાની માટે રજૂ કરવામાં આવ્યો તેણે સુરવાવ પહેરી નહોતી પણ ગદુ પચિયુ પહેર્યું હતું દિવ પગ કડીવાળી બકી ન હતી પણ માત્ર ફટલું તૂટ્યું ખમીસ હતું માથે ફાગિયું નહોતું પણ કાળી ટોપી હતી વળ દીધેલી અણિયાળી મૂછ ન હતી જાત પૂછતા તેણે “રાણા” કહી રાણા સાહેબ સ્તબ્ધ નહોતે જોઈ રહ્યા. “જાત કહેને, રાણા તે કઈ જાત છે?” “જાતના જ રાણા” સાહેદે જવાબ દીધો ન્યાયાધીશ સાહેબને અચરો

સાળા કોમને વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર, ઇતિહાસ, સંશોધનમાં બહુ રમ નથી છતાં તે કોમના આગળ પડતા અમુક ગ્રંથોને તેઓ સાળા કેમ કહેવાયા તેનું કારણ પૂછતાં તેઓએ કહ્યું કે “અમે સાળા પ્રતાપ વંશના છીએ. મૂળ રજપુતમાંથી કિતરી આવેલા છીએ. દરબારમાં સાળીઓ—ગોલીઓ કામ કરે તેની ઉત્પત્તિ અમે એટલે સાળા. નવજીવન પ્રકાશન મંદિરના જોગીકોથમાંથી પણ આ વાતને સમર્થન મળ્યું. ગોલો એટલે જનનાખાનાનો નોકર. ગોલાની સ્ત્રી ગોલી. ગોલા જનનાખાનાનાં પથકા દરજ્જાનાં દાસદાસી. ગોલાઓમાં જે નરમાથ વિશેષ ન કરવાની, તાબે થઈ જવાની વૃત્તિ દેખાય છે તે કદાચ તેના આ મૂળને આભારી હશે. જેમ નવો શિક્ષક વર્ગમાં ધાક બેઠાડવાની શરૂઆત કાવલા વિદ્યાર્થીથી કરે છે તેમ કેટલીક વાર ધાક બેઠાડવાની શરૂઆત આ શૌર્યભર્યું અભિધાન ધરાવતી કોમથી થાય છે.

પ્રતાપની કુળદેવી ચામુંડા છે તેમ સાળાકોમની કુળદેવી ચામુંડા છે છતાં આ મૂળ, આ લોહી અને આવા કળધર્મ વાળી કોમે ખરેખર “વસી સાધુને સાથ” સાધુવૃત્તિ કેળવી લાગે છે. એમનો પહેરવેશ, એમનો ખોરાક, એમનો આત્મત્યાગ, મૂળભુત જરૂરી વસ્તુઓ વગર ચલાવી લેવાની શક્તિ તેની સાક્ષી પૂરે છે. તેમના લગ્ના આગળથી જતાં આવતાં જતુણ કે તેઓને સ્ત્રી વર્ગ પણ માત્ર જરૂરી વેશપરિધાન કરે છે. તેમના ખોરાકને માટે કસૂકી દાળ ને કોળું એ લોકોક્તિ થઈ પડી છે. પાવન કિયાની દ્રષ્ટિએ ખોરાક પચાવવો સહેલો છે અને બધીયે વસ્તુ એવી છે કે દાંતને તદ્દન ઓછો પરિશ્રમ પડે ભાગ્યે જ તેઓ દાંતિયાં કાકતાં જતુણ છે. રહેણીમાં પણ ઘણી ઓછી જરૂરિયાતથી ચલાવી લે છે. તમે જોલવાડનાં કેટલાંક ઘર જુઓ તો એક બે સળગ ઓરડા હોય, તેમાં ન હોય પાણીપાટું કે ન હોય ખાળ, જાજર કે ચોકડી ઘરના પાછલા ભાગમાં. બધાં ઘરની પાછળ ચાલી આવેલી ગટર હોય. આવા ઘરને ભોંયતળિયે અને માળ પર જઈ જુદાં એકલવાયાં માણસો નહિ પણ જઈ જુદાં કટંબો રહેતાં હોય. વીસમી સદીમાં એક પ્રગતિથીયે સહેરમાં સાધુવૃત્તિ વિના કોણ આવું જીવન નિભાવી શકે ?

લગ્ન પછી મુંબઈમાં ઓરડી માડી વસેલા એક ભાઈ મુંબઈના તેમના કટુબજીવનની મુશ્કેલીઓ વર્ણવતા હતા. બે ઓરડા હતા અને બે ભાઈઓ પોતાના કટુબ સાથે તેમાં વસતા હતા તેમણે કહ્યું કે સુરતમાં લોકો મુખી છે મુંબઈમાં લોકો કેવી મુશ્કેલીથી જીવે છે અને કનેડથી જીવન ચલાવે છે તેનો સુરતના લોકોને ખ્યાલ નહિ આવે. મેં તેમને મારા એક ઓળખીતા રાણા ત્રિભોવનને ત્યાં જઈને વસ્તુસ્થિતિ જોઈ આવવા કહ્યું. એક માળના બે સળંગ ઓરડામાં ત્રિભોવન તથા તેના ભાઈ, તેમનાં ભાણ બરથા વગેરે સાથે રહેતા હતાં. ફેર એ હતો કે પોતે મુશ્કેલીથી જીવે છે કે જીવનની કનેડ જાણે છે એ આત્મજ્ઞાન હજી તેમને થયું ન હતું.

તેમનો મુખ્ય ધર્મી યગરમાંથી ચોખા—હાથછડના કાકવાનો હતો. તેઓ ગધિયાં પણ પાળતા તેમનો ચોખાનો ધર્મી મારફતિયાઓએ લઈ લીધા અને ગધિયાં પ્રજાપતિને ત્યાં ગયાં. હવે મોટે ભાગે સ્ત્રીઓ ચાણવાનું અને પુરુષો જરીની મજૂરીનું વોટવા વગેરેનું કામ કરે છે.

છતાં તેમની મૂળ ખાનદાની ઉદાર વૃત્તિ ગઈ નથી કેટલાક વકીલ બધુઓ અસીલ તરીકે તેમના વખાણ કરે છે જોખમ તેઓ બહુ સ્પષ્ટ રીતે પિછાની શકે છે અને ગુણની કદર કરવાની તેમનામાં શક્તિ છે. પોતાના હકનું માગવામાં આવે તેમાં ઝાંઝી રકઝક તે કરતા નથી. હિંમત એકદમ ચોપડે ચાલે છે. પોતાને ત્યાં હિંમત રાખે તેમાં શાહીનો વપરાશ ઓછો અને પેન્સીલનો વધારો. અદાલતમાં પેન્સીલ કરતાં શાહીનો મોહ વધારે હોય છે. એટલે કાચામાંથી પાંચ દહાડે પાકો લખાવેલો શેઠનો ચોપડો વધારે વજનદાર લેખાયો એમ એ સમજે છે. હિંમતમાં હ મેથ ફેર પડે છે એમ સમજે છે છતાં ઉદાર વૃત્તિથી એ જ રીત નિભાવી રાખે છે.

મેં એક રાણા કોમના અગ્રેસરને મારે ત્યાં બોલાવ્યા હતા. તેમને ખૂણું કે “રાણા અને ગોલામાં કંઈ ભેદ ખરો?” તેમણે કહ્યું “મારું રાણા પત્રિકાવાળું સ્પષ્ટીકરણ વાંચો ‘પીએ તે ગોલા ન પીએ તે રાણા.’ એમની વ્યાખ્યાની ઢબ પરથી મને તરત એક પકિત યાદ આવી. બોલે તે ચોપટ ન બોલે તે સૂણે.

ખંખીની જાતમાં ચોપટજ રૂંચે.' તેમણે કહ્યું કે ચણા કોમને એ કુટેવમાંથી છોડવવાને તેમણે ભગીરથ પ્રયત્નો કર્યા હતા.

ચોણ વર્ષમાં ગાણા ટ્રેમે એક પ્રગતિ કરી તે 'ગોવાના ગરબાની'. ગોવલ્લે નહિ પણ ગોવાઓ સ્ત્રી જેમ તાળી પાડીને ગરબા ગાય છે અને જેમ સ્ત્રીઓના ગરબા, મટંગોના ગરબા રાખવામાં આવે છે તેમ કેટલીક જગ્યાએ ગોવાના ગરબાનો કાર્યક્રમ રાખવામાં આવે છે અને નવરાત્રમાં પણ ગોવાના ગરબા ગવાય છે એ ગરબામાં અર્વાચીન ગરબાનાં અભિનય, રજુઆત અને વેશ-પરિધાનના તત્વો ખાસ દેખા દેતાં નથી. પણ ઘાંટો અને તાળી સંભળાય એવા હોય છે શું ગાય છે તે સમજવા અને ગરબાના શબ્દો ગ્રીહવા કાન સોનરા કરવા પડતા નથી. માધુર્ય સ્વભાવિક રીતે ઓછું હોય છે, એટલે મારે સ્વભાવિક રીતે ગોવાના ગરબા ગવડવનારા એક સુચિસિત મિત્રને પૂછવું પડેલું, "સ્ત્રીઓના કંઠમાધુર્ય ભર્યા ગરબા ત્યજીને પુરુષોના કઠોર સ્વરથી ગવાતા ગરબા સાંભળવાનું તમને કેમ રુચ્યું?" તેમણે જવાબ આપ્યો. "નવીનતા પણ ખરી અને શું ગાય છે તે સમજી શકાય એટલી ખાતરી થે ખરી." કંઠ-માધુર્યને ભોગે બાહ્ય સાધનો વડે પ્રગતિ સાધવા મથતા બહેનોના ગરબામાં રહેલી કરસુનાનું મૂર્તસ્વરૂપ 'ગોવાના ગરબા' નથી શું ?

સુગતમાં એક બીજા પ્રકારના ચણા છે. તે મૂળ સુરતના નથી છતાં સુરતની વિશિષ્ટતા બની ગયા છે. તે એક છે છતાં અનેક છે. તે ગોવા ચણા નહિ, પણ ઘોઘાચણા છે

સુરતની એકે એકે રમત ખુંદી વર્ણેલ મારા બાળપણના દિવસો પાદ આવે છે. નવરાત્રના દિવસોમાં અમે ઓટલે માટીના ઘોઘાચણા મંડતા. તેમની આગપાન અનેક જુદાં જુદા રમકડાં ગોઠવતાં. નવરાત્રના દિવસોમાં અંબાજી માતાજીના મંદિર પાને તેમ જ અન્ય જગ્યાએ ઘોઘાચણાની નાની માટીની આવૃત્તિઓ વેચાતી અને ઘેરેઘેર મંડતી. ઘોઘાચણાની પાસે અમે છોકરાંઓ છડંમીઠું કોડીથી રમતાં રમતાં કોડીઓ ફરકાવતાં અને ઘારે તેને જીતનારાના ઘાથના રૂમાલના કે કકડાના કોરડા હથેલીમાં ખાવા પડતા એવી ઝંખી સ્મૃતિઓ તાજ થાય છે.

ઘોઘારાવાને માકરિયા ચણા વરીઆળી દાણા, રેવડી એવો પ્રસાદ રોજ ધરાવતા પ્રસાદ વહે ચણી ટિવસની રમતની પૂર્ણાતિ હતી પ્રમાદ ધરાવવાની ક્રિયા મહાપુરુષની પૂજા સાથે હમથ સકળાયત્રી હોય છે એ પૂજાથી દેવ પ્રસન્ન થાય ત્યારે કઈ ને કઈ સ્વરૂપમા પ્રસાદ મળે છે પહેલા તો કોરડા ખાવા પડે છે પણ છેવટે ગળ્યા મ્હા થાય છે ઘોઘારાણાની પૂજા પણ સામાન્ય સાધનાનું પ્રતીક નથી? છતા પ્રસાદ પ્રતાદ અને પૂજા પૂજામા પણ ફેર હોય છે કેટલાક દેવ એવા હોય છે કે સમસ્ત ઉપહાર પોતે જ આરોગી જાય છે અને ભાગ્યે જ ભક્તોને માટે પ્રસાદ રહે કેટલાક ખાય છે ખરા અને ખવડાવે છે પણ ખરા, જ્યારે કેટલાક માત્ર સુગંધ વાસના લઈ આખોયે ઉપહાર પ્રમાદ રૂપે ભક્તોને મુનરર્પણ કર છે શ્રી ઘોઘારાણાની પ્રશસામા કહેવું જોઈએ કે તેમનું વિશાળ શરીર, તેમના શરીરને અનુરૂપ તેમની ફાંદ વગેરે હોવા છતા એક સ્ત્રિકા પણ શ્રી ઘોઘારાણા ઓછી કરતા નથી

ઘોઘારાણાની પૂજા માઠતા કોડીઓ ફરકાવતા મેયગ્રભાજી કરતા અને પ્રસાદ છેવટે આગેગતા છતા આ શા માટે કરીએ છીએ, કયા દેવને પૂજીએ છીએ, પૂજનું શું મહત્ત્વ છે, કયા ગુણો, વીરત્વ અને મહત્તાને સત્કારીએ છીએ એ સમજતા નહોતા પણ એમા અમારો વાક ન હતો અમે તો બાળભાવ તેમ જ કિશોરભાવે બીજી રમતની જોમ એક રમત રમતા હતા અમારા દુરદેશી વડીલોએ સુરત માટે ઋતુ ઋતુને અનુકૂળ રમતો ને તહેવારો ધડી મૂક્યા છે અને તે સમયે કેળવવા જેગ તમામ ઈન્દ્રિયોને કેળવવાનો તેમા પ્રબળ રખાયો છે આસો માસમા ઘોઘારાણાની પૂજા અને કોરડાનાજી થડ થાય તે હાથની ચામડીને સખત બનાવે તે રમત પૂરી થાય ત્યા તો ફટાકા, નાળ ફોડવાની શરૂઆત થાય છે અને નાક તથા કાન બને કેળવાય. તે રમત પૂરી થાય તે પહેલા તો પરતગની શરૂઆત થઈ ચૂકી હોય અને આખ હાથ અને જીભનો વિકાસ શરૂ થઈ ચૂક્યો હોય, ધાખીધટાને ટિવસે તેની પૂર્ણાતિ થાય એવે હોળી નજીક આવવા માટે અનીલ, ગુલાબ, પિંચકારી, હોળીની પંઈ (હવે પેસા) ની માગણી શરૂ થાય. તે યુરુ થાય તે સંજોગે તે ભમરગ્ર શરૂ થઈ ચુક્યા હોય અને હોશિયાર તેમજ ભમરગ્રના ભમરગ્ર દરવા શરૂ

થઈ ગયા હોય. આમ ચક્રનેમિક્રમેણ એક પછી એક આવતી મુરતની રમતો જેવી અમારે મન તો ઘોઘાસાણની પૂજા એક રમત હતી. પણ કમનનીજની વાત તો એ છે કે અમારા વખતનાં બાજકોની પેઠે સુરતનો પુખ્ત ઉમરનો વર્ગ પણ ઘોઘાસાણની ઉત્પત્તિ, ઘોઘાસાણની મહત્તા અને તેમની જીવનચર્યા વિશે તેટલું જ અજ્ઞાન ધરાવે છે

મેં ઘોઘાસાણના મંદિરની પાને વસના તથા બીજા સુધિશિત ગૃહસ્થોને પૂછ્યું પણ સત્તાવાર અને તદ્દન ખાતરીલાયક માહિતી કોઈ પૂરી પાડી શકતું નથી. તેમના પુખ્ત ઉમરના પૂજારી પણ કંઈ ઘોઘાસાણના દેવસ્વ બ્રાહ્મણની શ્રાવ્ય અને કંઈક ચમત્કારની હકીકત વિષય બીજું ખામ શાન ધરાવતા નથી. પણ બહુમતિ માન્યતા એવી છે કે ઘોઘાસાણ ઘોઘાના વનની ચાંચિયા હતા. મુરતની જાહેજબાહીના વખતમાં મુરતનો વહાણવટાનો વેપાર બહોળો હતો અને સુરત બંદરેથી પુષ્કળ માત્ર દેશવર ચક્રો ને ઊતરતો.

કહેવાય છે કે ઘોઘાના કતરાં ભસતાં તે અહીં દરિયાકાંઠે પણ સંભળાતાં હવે તો કાં તો કતરાનો રડવાનો અવાજ નાનો થયો હોય કે શવસ્ત્રેન્દ્રીય ક્રમતાકાત થઈ હોય પણ તે અવાજ સાંભળી શકાતો નથી. ઘોઘાસાણ ખાસ કરીને શ્રીમંત વેપારીઓના વહાણ લૂંટતા. આમ નુકસાન થતું પાથવતું ન હોવાથી સુરતના શ્રીમંત શાહજોદાગરોએ તેમને સુરતના વહાણ ન દૂબાવવાની શરતે વર્ષાસન બાંધી આપ્યું અને તે માતાજીના ભક્ત ઘોઘાસાણ નવરાત્રના સમયમાં આવીને ઉધરાવી જતા

પણ માત્ર રંજડવાની શક્તિ આમ પૂજાય નહિ અને મરણ બાદ પણ તેની મહત્તા ટકે નહિ. ઘોઘાસાણની મહત્તાની પાછળ ગરીબો પ્રત્યેની હમદર્દી અને સ્ત્રી સન્માન હતાં. તે તવગરને લૂંટતા. પણ ગરીબોને સંતાપતા. સુરતથી જે નાણાં ઉધરાવતા તેમાંથી ગરીબોને મળાવત કરતા. કોઈ સ્ત્રીને રંજડતા નહિ. ઉલટું આકૃતમાં આવેલ સ્ત્રી વર્ગનું રક્ષણ કરતા. એમને માટે એવી દંતકથા છે કે હજી એમના લાયના મોકળ છૂટ્યાં નહોતાં અને ચુંદડીનો રંગ ઊતર્યો નહોતો ત્યાં તો દુ.ખી બહેનની હાલત આવી અને ઘોઘાસાણએ તેની મદદે પોતાનો ઘોડો મારી મૂક્યો. એ બનાવ તેમના ભક્ત ફકીરથંદે

એવા ભજનમાં વસી લેવામાં આવે છે ઘોઘારાણાના લાલના પૂજારી
પાસેથી મળેનું એ ભજન તેમના પોતાના શબ્દમાં ગૂંટી દે છે

ઘોઘી ધજનો ધણી દેવ બન્યો,
અમારો આ દસગ દેવ બન્યો
અમારા ઘોઘાદેવ દેવ બન્યો
તખતખાની કુખે લગભા
અમારો ઘોઘાદેવ દેવ બન્યો
આતિ સુખાની દોજ વડી આવી
ધેરા ધાન્યો આ કાચવેલ ગામ
નફેદ ઘોડે શૂરા સવાર થયા છે
જાયે ભેનીની વારે મવા
લાલમા મીઠાન દૂધમાં નથી એહનાં
ચુડીના હાથે બિતર્કા નથી રાજ
ફકીરનાં એ વિનંતિ કરે છે
ભક્તોને વારે થાઓ મુશ્કિલેવ

અને જાણે છે સુરતના અમુક વર્ગમાં શ્રી ઘોઘારાણા દેવ તરીકે માન
પામે છે સુરતની ગોપીપરાની નાની છીપવાડ આગળ શ્રી ઘોઘારાણાનું મંદિર
આવેનું છે. તે ઘેરી તેમની ચાદગીરીમાં ઘોઘારાણાની શેરીના નામથી ઓળ
ખાય છે મંદિરમાં અતિકાંચ ઘોઘારાણાની કમરથી પાધડી સુધીની મૂર્તિ છે

ઘોઘારાણાની શરીર આકૃતિ તેમજ ફાંદને અનુગત લોચનિતિ છે પણ તે
તેમના કોઈ ભાવિક કે ભક્તે રચેલી નથી લાગતી તેમાં શ્રી ઘોઘારાણાનો ત્રિપ
ખોરાક વગણા વણવિલા છે. તેને લઈને તેમની નિદ્રા અવિરહિત રહે
નથી પણ અડધી રાત્રે તેમની નિદ્રા અને સુખશાંતિમાં ભાગ પડે તેવા
ઉપસ્થિત થાય છે એવી કંપના કરી છે.

આગે સુદ ૧થી પૂનમ મુઘી ઘોઘારાણાનો ઉત્સવ ગણાય છે. ઘોઘારાણાને ભાવિકો પગે લાગે છે. બાધા આખડી ચઢાવે છે. અને માનતા માની તેમની કમર કોરડા ખાય છે. જોણે બાધા રાખી હોય તે માણસને ઘોઘારાણા સમક્ષ ગાજતે વાજતે લાવવામાં આવે છે. અને મોટા કપડાના કોરડાથી ઘોઘારાણાની સમક્ષ તેને કોરડા મારવામાં આવે છે. કેટલા કોરડા મારવા, ક્યારે મારવા, ક્યારે શરૂઆત કરવી અને ક્યાં અટકવું તે શ્રી ઘોઘારાણાના હુકમ મુજબ થાય છે અને તે હુકમ શો છે તે તેમના પૂજારી પ્રેરણાથી કે ચિઠ્ઠી મૂકીને વ્યક્ત કરે છે. વળી પ્રત્યેક વર્ષે આસો સુદ સાતમને દિવસે ગૌરમાના મંદિરમાંથી નીકળી બપોરે બે વાગે માણસો આવે છે અને ઘોઘારાણાને ભેટ ધરાવે છે. પંદર દિવસ શ્રી ઘોઘારાણાની પૂજા થાય છે. કાળી ચૌદસને દિવસે તેમને ખાસ કરીને મીઠાઈ ધરાવવામાં આવે છે તેમ જ અફીણ ચઢાવવામાં આવે છે.

કેટલાક સુચિતિત પુરુષો આ બાધાઆખડી તેમ જ ફટકા ખાવાની ક્રિયા જોઈને વિચારમાં પડે છે. પણ હિંદુ માન્યતાએ એટલું ઔદાર્ય રાખ્યું છે અને દેવત્વાર્પણ પણ એટલું સુલભ બનાવ્યું છે કે તેમની બાધાઆખડી હિંદુત્વ ઓળંગીને પણ આગળ વધી છે. એમ તો કેટલાક તાબુતની બાધા રાખે છે. શ્રી ઘોઘારાણાએ બરીબોને પાળ્યા હોય, બહેનોની રક્ષા કરી હોય અને આત્માચારીઓને અને બીજાનું લોહી પી તાગડીધેલા કરતા મજબીયુસોને રંજ-ડયા હોય તો તેમને દેવ તરીકે નહિ પણ એક વીર તરીકે તો જરૂર સન્માનીએ.

ગણપતિ શોધના અરસામાં ગણપતિ માંડવાની, તેમને પૂજવાની, અને તેમને લાડુ ધરાવવાની વિસ્તૃત પ્રથા છે. પણ તેમાં એક ફેર છે. ગણપતિનું વિસર્જન અમુક દિવસે કરવામાં આવે છે. તેમને અમુક દિવસે તાપીમાં ધરાવવામાં આવે છે. શ્રી ઘોઘારાણાનું કદી વિસર્જન થતું નથી. આસોના ઋતુપક્ષ પછી ઘોઘારાણા સ્વસ્થાને જાય છે અને સારા રહ્યા હોય તો પાછા મંડાય છે અગર તો તે જ પક્ષમાં પણ એકથી વધુ અવતારો ધારણ કરે છે. ઓટલે ઓટલે ઘોઘારાણાને, મૂળ ઘોઘારાણાને જોઈને અમને નરસિંહ મહેતાનું પ્રભાતિયું યાદ આવતું. ‘અખિલ બ્રહ્માંડમાં એક ઘોઘારાણા જૂજને રૂપ, અર્જન ભાસે, દેહમાં પેટ તું પેટમાં ખાદ્ય તું શૂન્યમાં શબ્દ થઈ નિદ જાગે.

ઘોઘારાણા મહાકાવ્ય છે, ભીમ સ્વરૂપ છે તેમનામાં ચારતા, સાડપતા સુરેખતા કે દેહસૌન્દર્ય નથી. હજી જે કોઈ ચાપલ્ય વગરનો ભારે કાવાનો ફોફલશા જેવા માણસ હોય તો ‘નર્થો ઘોઘારાણા જેવો છે’ એમ કહેવાય છે. દરજી ઘાટધુટ વગરનાં કોટ પાટલૂન સીવી લાવ્યો હોય તો તેણે પાટલૂનને નબુરો કહેવામાં આવે છે, તેમ કોટને ઘોઘારાણા કહેવામાં આવે છે પણ આ તો ઘોઘારાણાના શરીરની બાહ્યકૃતિની વાત થઈ. બાકી ઘોઘારાણાનું વીરત્વ ગરીબોની હમદદદી અને સીસન્માન તો પ્રશંસા અને માનનો વિષય છે.

પંતે ચોથો

[૧] સુરતના મચ્છરો

નાતાલની રજા હતી. હું મુંબઈ માય મિત્રને ત્યાં ઊતર્યો હતો. તેમના પુત્ર નિરંજને નીચેની પંક્તિનો અર્થ સમજાવવા મને કહ્યું:

નિદ્રા મહી નહિ હતું તનભાન જ્યારે
ઢેલે જુઓ પુણ સ્નાણ કીધું ત્યારે
તેને પ્રભાત સમયે ઊઠીને સ્મરું રે
કાપો બધાં દિવસનાં પછીથી કરું રે

નિરંજન મારી સાથે ગમે તો ઘોડા દિવસ રહેવાને ઇચ્છે સુરત આવવાનો હતો. મેં કહ્યું હતું, સુરત આવશે ત્યારે સમજાવીશ.

નિરંજન સુરત આવ્યો. નાતાલની રજા, સુરતનો શિયાળો અને સરયુની વર્ષગાંઠનો દિવસ. નિરંજનની સુરતના અનુભવની શરૂઆત મલાઈ ને ઊંધીયાથી થઈ. બપોરે એણે શ્રી. જગીરદારનું ઊંધીયું વાંચ્યું. સાંજે શિરીષ સાથે રમવાનું અને ફરવાનું મળ્યું. સુરત એને એટલું ગમ્યું કે ઘોડા દિવસ સુરતમાં ગાળવાનો નિશ્ચય તેણે કરી નાખ્યો.

પણ એક સતમાં તો એનો નિશ્ચય ઓસરી ગયો. કદાચ મને તો ઊંઘ જ ન આવી. એટલા મચ્છર કરે કરે કે ન ખૂંચે વાત, હું તો આજેજ મુંબઈ ચાલ્યો જવાનો. જે પંક્તિઓનો અર્થ મુંબઈમાં પૂછતો હતો તે યાદ કરાવી, એ પંક્તિઓ કવિએ સુરતમાં લખી છે. રાત્રિના મચ્છરના ગણગણાટ અને ચટકા, ઊંઘવાના તરફથી આં વગેરે અનુભવો મેળવી સવારે કવિ ઊઠ્યા અને ઢીમાવાળા ચરીર પર લાચ ફેરવ્યો ત્યારે તેમનાથી આ ઉદ્ગાર નીકળી ગયલા. તેમના મનમાં સ્વાભાવિક રીતે ચમું. રાતે જ્યારે આ દુશ્મનોનાં ટોળાં મારા પર ઉવટી પડ્યાં ત્યારે મારા ચરીરનું પણ મને ભાન ન હતું. દુશ્મનોની સંખ્યા જેતાં અને ગણગણાટ પરથી માલમ પડતી હુમલાખોરોની મનોદશા જેતાં અને તેના પરિણામરૂપ જણાતાં ઢીમણાં જેતાં આ સ્થિતિમાં પણ ઊઠ્યો છું તે જ બતાવે છે કે પ્રભુએ જ મારું પૂરું સ્નાણ કર્યું છે. ઢીમણાંને

લઈને સતની વાત જાગતાની જ સાથે યાદ આવે છે અને સુખાનું તેજ લગાડુ છુ ઓટલે બ્રિટીને પ્રભુને તરત સ્મૃત છુ અને દિવનના તમામ કાર્યો પગીથી કરવા પડે છે

સુરતમા મચ્છો સુગતના ગુલાન સમા સુહા ૧૧ દેવના કાન છે એ વાત ખરી પણ તે એના રક્ષા માટે પ્રભુએ સર્જેલા જરૂરી કાચ છે એમ કેટલાક

માને છે. જેમ સુરતને ફરતો કોટ છે તેમ સુરતના મચ્છરો એ મહેમાનોના અણઘટતા હુમલા અને ત્રાસ સામે ઊભો કરેલો કોટ છે. સુરતનાં ઉપીયું, મલાઈ, પોક, ચાકળાજી, મોજ્યોખનાં વિલોબનો દૂર કરી “ના, હવે તો જઈશું જ” એવા નિશ્ચય કરાવનાર આ જ સુરતની વિખૂતીઓ છે.

મચ્છરની ઉત્પત્તિ માટે એવી દંતકથા છે કે સુરતમાં પ્રથમ મહેમાનોના ઘણા જ ત્રાસ હતા. સુરતનું સૌંદર્ય નિહાળવા કંઈ કંઈ બહારના આગંતુકો આવતા. સુરતના જમણથી આકર્ષાઈ કંઈ કંઈ મહેમાનો સુરતમાં અડી જમાવીને બેસતા. એના ઉત્સવો, એના મેળા, એના ગરબા એને છોડીને જવાની વૃત્તિ શિથિલ કરતા. સુરતીઓ કંટાળ્યા. તેમણે વિષ્ણુને ફરિયાદ કરી. આ મહેમાનોથી અમારું રક્ષણ કરો. એમનો મદ સરે તેવો ઉપાય કરો ત્રાગ્યે એવો બેસી ગયો કે સ્વર્ગમાં કેટલાક ગાંધર્વો અપરાધમાં આવી ગયા હતા. દેવી મિજલસમાં ગાવા બજાવવાની વખતે મોકળે સ્વરે તેમણે ગાયું નહિ. પણ ગણગણતા હોય તેવું મનવગરનું ગાયું. સ્વર્ગના ઉર્વશી અને યમ જેવા અપરાધીઓ પૃથ્વી પર સજા ભોગવવા આવે અને દુખાંત અને પુરૂષા જેવા પુણ્યશાળીઓ અને દેવમિત્રો સ્વર્ગમાં જાય એવી ચાલી આવેલી પ્રભુલિકા છે. તે મુજબ સુરતીઓની આજીજીથી પીગળેલા વિષ્ણુ ભગવાને શાપ આપ્યો. જાઓ, પૃથ્વી પર ભરતખંડમાં સુરત નગરીમાં મચ્છર થઈને રહો અને જેવું ઈન્દ્ર સભામાં ગાવાને બદલે ગણગણ્યા તેવું ગણગણ્યો. ગાંધર્વોએ બહુ જ કસારી અવધ મૂકવા અને તેઓ શાપમાંથી ક્યારે છૂટશે તે જણાવવા કહ્યું ત્યારે શ્રી વિષ્ણુભગવાને કહ્યું ‘યોગ્ય સમયે હું દેવી પ્રેરણા કરીશ અને તમને શાપમાંથી મુક્ત કરી સ્વર્ગે મોકલાવીશ.’ વિષ્ણુ ભગવાનના હુકમથી ગાંધર્વો સુરતમાં મચ્છર રૂપે અવતર્યા અને તેમના આગમનથી મહેમાનો જીવ લઈને નાદા. મહેમાનોનો મદ સર્વો માટે તે મત્સર કહેવાયા અને યુદ્ધ નામનો અપભ્રંશ થઈ મત્સરનો મચ્છર થયું. પ્રેમાનંદે નળાખ્યાનની જેમ મત્સરાખ્યાન લખ્યું હોત તો લખત: ‘મદ સરવ્યો સર્વનો માટે મત્સર ધરાવ્યું નામ.’

દંતકથા, લોકકથા, પુરાણ વગેરેનાં કથનો તપામવામાં વિશ્વાસ એ મોટી વસ્તુ છે. તર્ક અને બુદ્ધિને કાટે એને ચક્રવર્તી નથી ચક્રવર્તી જતાં તેની અદ્ભુતતા અને સૌંદર્ય માર્ગા જાય છે પુષ્પના સૌંદર્ય અને સુવાસના પૃથક્કરણ કરવા માટે તેની પાખડીએ પાખડી છટ્ટી કરવા જેવું છે અશ્વત્થા-શીલ, જડ, પથાર્થવાદીઓ કહી શકે તેમ છે કે મચ્છરો સૃષ્ટિની શરૂઆતથી નહોતા તેનું શું પ્રમાણ છે? સુરતવાસીઓએ વિષ્ણુભગવાનના પાસે ફરિયાદ નોંધાવી તેનો શું પુરાવો છે? તેની વિરુદ્ધ કહી શકાય છે કે સૃષ્ટિની શરૂ-આતમાં મચ્છરો હતા તેનો શું પુરાવો છે? ઉલટાં આદમ અને ઈવને મચ્છરો નહોતા કરડયા એ જગજહેર વાત છે. માનવોનો વડવો મનુ કોઈ જગાએ એમ નથી કહી ગયો કે તેમને મચ્છર કરડેલા. વેદ અનાદિ છે તેમાં પણ મચ્છર હોવાનું કે કરડવા બાબતનું લખાણ નથી. શ્રુતિમાં હોવાનું કોઈ કહેવું નથી. જણાય તો પાછળનો ઉમેરો છે. મચ્છરો વિષ્ણુના આદેશથી પેદા નથી થયા એ વાતનો માત્ર વિષ્ણુ ભગવાન જ ઇન્કાર કરી શકે. તે ઇન્કાર કરતા નથી એટલું જ નહિ પણ પ્રો. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી પણ ઇન્કાર કરતા નથી તેથી પણ એ ધારણાને ટેકો મળે છે.

આ ઉપરાંત પણ મચ્છરો માધારણ પંક્તિના જીવો નથી પણ ઉર્ધ્વગતિના સમૃદ્ધિશાળી વિકાસ પામેલા ઉચ્ચ કક્ષાનાં સર્વો છે એ વાત પણ દલીલમય સમજાવી શકાય તેવી છે તેઓ યોગી છે એ દેખીતી વાત છે જેને સર્વભૂતો ચાત્રિ હોવાનું ગણે છે ત્યારે એ સંયમીઓ નિદ્રા પર અકુચ મૂકી પરોપકારને માટે ગણગણે છે જે વખતે બીજા ભૂતો જાગે છે ત્યારે એ મુનિયો મોટે ભાગે ખુણાઓમાં, ખાંભોચિયાં આગળ, કાનાં કપડાં પર અડેલીને આરામ કરે છે. વળી પ્રેમાનંદના નળાખ્યાનમાં દેવ અને માનવ વચ્ચેનો ભેદ પણ દશવિધ છે કે દેવોના પગ પૃથ્વી પર અડકતા નથી અને એમની આખ પલકારા મારતી નથી. સાધારણ રીતે મચ્છરો ઉર્ધ્વગામી જ હોય છે અને સાધારણ રીતે જમીનથી ઊંચે જ ઊડતા અને ગણગણના હોય છે જે કોઈક વાર તેઓ જમીન પર દેખાય તો છાપને લઈને તેમની દેવી શક્તિ કંઈ મંદ પડેલી હોવાને લઈને, અગર તો કોઈ માનવીએ પોતાને મારી

નાખ્યાનો દેખાવ કરી તેમણે પોતે દેહપરિત્યાગ કર્યો હોય તો જ દેખાય છે. તેમની આંખ સાધારણ રીતે આપણે જોઈ શકતા નથી. એટલે તે પવકાચ મારે છે એમ કોઈ કહી શકે તેમ નથી.

માત્ર સુરતને મહેમાનોથી બચાવવાનો નહિ પણ તેથી જે મોટા સાર્વજનિક અને સાર્વદેશિક હેતુ તેમના જન્મનો હોય છે એમ દેખાય છે. આકારે તેઓ વિમાન, એરોપ્લેન જેવા છે. અને એરોપ્લેનના પ્રથમ શોધકે તેમને જોઈને એરોપ્લેનનું બાંધકામ કર્યું હોય તો તેમાં કોઈ તાજુબી પામવા જેવું નથી. એરોપ્લેનો પણ તેમની માફક કાર્યવ્યાપાર દરમિયાન અવાજ કરે છે. તેમની જેમ જિંદગી નીચે ડૂબકી મારે છે. પૃથ્વી કરતાં જિંદગી જિંદગીમાં વધારે શક્તિ છે એમ તમને ચટકો મારી જિંદગી જિંદગી જઈ તમે તેને પકડવાનો નિષ્ફળ પ્રયાસ કરતા હો ત્યારે શીખવે છે. જમીન અને દરિયાઈ પ્રભુત્વ કરતાં પણ ઉવાઈ પ્રભુત્વ ચક્રીઆતું છે એ દનીઆ આજે માનતી થઈ પણ તે બોધ મચ્છરે કેટલાંય વર્ષથી આપતા આવ્યા છે. મચ્છર ચટકો મારીને જિંદગી જિંદગી જાય અને માણસ ઊભો થઈને તેને પકડવા જાય તો એવના પાણીની છાંવક મારે એ અનુભવ જોણે કર્યો હોય તેને ખ્યાલ આવી જ જાય કે જમીન પરથી લગઈ કરવી કે પાણીથી લગઈ કરવી તેના કરતાં ઉચ્ચમાંથી લગઈ કરનારનું વધારે પ્રભુત્વ છે.

આ દેવી હેતુને ન સમજનારા બહારના મહેમાનોની પ્રેરણાથી કેટલાક વખતથી એક મહાન આંદોલન મચ્છરેની સામે કરવામાં આવ્યું છે. ખુદ સુરતીઓને મન મચ્છરે એ કંઈ મહાન આફન ન હતી. વર્ષોથી સુરતમાં મચ્છરે પણ છે અને સુરતીઓ પણ છે. પરસ્પર એક બીજાથી દેવાઈ ગયા છે. મચ્છર સુરતીના અંગ પર બેસે અને કરડે અને બહારના માણસના શરીર પર બેસે અને કરડે તેમાં ઘણો ફેર છે. એ તફાવત એની અસરથી જ જણાય છે. દુખાંતે ચક્રુતવાની પાછળ ભમતા ભ્રમરને જે સહેલાઈથી ખસેડી મૂક્યા તે સહેલાઈથી સુરતી મચ્છરને ઊગ્રડી મૂકે છે. બહારને માણસ તેને આ કમણ કરનાર યોદ્ધો સમજે છે, તેની સામું મચ્છરદાનીની દિવાલો ખડી થાય છે.

પોયથા અને ફ્લીટની વિમાનવિશેધી તોપોના ધડાકા તેમની મગડે યાચ છે, અગરજતીઓ તેમના ધુમાડા મચ્છ્યે તામે કાઢે છે મચ્છ્યે તાવ લાવે છે, તેમના કરડવાથી હાથીપગાનો રોગ થાય છે એમ ભાષણોથી, લેખોથી જાદુઈ દીવાથી નમજવવામાં આવે છે મચ્છ વિશ્વસક યત્ર રૂ ૨૦,૦૦૦ ને ખર્ચે લાવવું જોઈએ એવું પ્રચાર કર્યું પણ કરવામાં આવે છે આવા મચ્છવિશેધી પ્રચારકાર્ણથી ખુદ સુરતના પણ કેટલાક માણસો એમ માનવા લાગ્યા છે કે મચ્છર એ સુરતનો મહાન દુશ્મન છે કેટલાક તો એટલે સુધી કહે છે કે સુરતનો મુખ્ય અને એક જ પ્રશ્ન એ છે કે સુરતને મચ્છરવિહોળું કેમ કરવું તેનો જવાબ આપવામાં આવે છે, ગળ્ગથી ગટર આવશે તો જ સુરત રોગ, અનિદ્રા, અસ્વચ્છતા અને અધ્યાત્મિકાથી બચશે એમ તેઓ કહે છે તેઓ કહે છે કે સુરત એ ખાળકૂવા પર તરતું શહેર છે ગદકી પર ઊભેલી ઈમારત છે પણ બધા જ એમ માનતા નથી એમ તો મરવાની આંખી પગ ઊભેલા પાતો લેરાગ પામેલા પુરુષો સ્ત્રીની પણ નિદ્રા કરી ગયા છે સાગે માનવદેહ હાડમાન ને ફિરથી ભરેલો છે અને કાયાનો રંગ પતંગ છે એમ પણ લખનારા લખી ગયા છે તેથી દુનિયાએ લેરાગ લીધા નથી આ તાંબળીને પણ યોગી સમા મુરતીઓ જ્યાં પણ સુગ કે અસુગમે ભોગવ્યા સિવાય ભોર પગ બેમી રસ્તામાં પગતે જતી થકે છે વરસાદની ચઝાત થતાની સાથે જ મોરીઓ ખુલ્લી મૂકી દે છે જીવનમાં બદી છે, ઊંચ છે જીવન સુવર્ણના ભીતરમાં ગાભો છે એમ જાણે છે તે છતાં તેની પરવા કર્યા સિવાય તેને જીવનમાં મોજ લાગે છે તેની કરે છે એ તો કહે છે કે મચ્છર તો આપણા બાપદાદાના વખતના છે "આપણને શું નયણ?"

આથી ઉલટું સુરતથી અપરિચિત સુરતની બહારના કેટલાક માણસોને મન તો સુરતના મચ્છરો સિંહ, વાઘ, વર, જેવા હિંમત પ્રાણીઓ, એક મોટો હાડ, એમ મહાન વિપત્તિ છે કેટલાક એમજ સમજતા લાગે છે કે સુરત એટલે મચ્છરો મુરતમાં જાઓ એટલે મચ્છરો વાટ જોઈને બેગ જ હોય અને રાત દિવન તમને કરડ્યા જ કરે સુરતમાં મચ્છરોનો એટલો ત્રાસ કે મચ્છરો ઉડાવ્યા સિવાય જાણે બીજું કંઈ કાર્ય જ શક્ય નથી આવા એક ભાઈ મારે ત્યાં

મારા એક મિત્રની ચીઢી લઈ આવી ઊતરેલા. ચા પાણી પી તાજ થઈ પડેલો જ પ્રશ્ન તેમણે કર્યો: “કેમ, કંઈ તમારા મચ્છરો ખાસ દેખાતા નથી?” મેં કહ્યું આજે બધા મચ્છરો કતારગામમાં લગ્ન છે ત્યાં જનમાં ગયા છે. સાજા સુધીમાં વહુવર પાછું ફરશે ત્યારે પાછા આવશે.” ગત્ય બેની વચ્ચે છે. એટલું તો કબૂલ કરવું જ પડ્યો કે મચ્છર સુરતના જીવનનું એક અંતર્ગત અંગ છે.

મચ્છરવિરોધી આટલો ઉણપોડ, આટલું પ્રચારકાર્ય હોવા છતાં સુરતને અને સુરતના કાર્મિકર્તાઓને ગટર જોઈએ છે કે કેમ એ પ્રશ્નને ઘણાજ મૂંઝવ્યા હતા. ચૂંટણી વખતે સુરતમાં ગટર લાવવી જ જોઈએ એમ પત્રકારો પોકારતા અને અમે ગટર લાવવાના હિમાવતી છીએ એમ ઉમેદવારો ભાંગ મારતા. ચૂંટણી પછી જે મુશ્કેલી ચૂંટણી વખતે ગટર લાવવામાં નહોતી જણાતી તે ઉમેદવારોને જણાતી. ગટરનો વેસો ભરવાને મતદારો તૈયાર છે કે નહિ તે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતો. સુરતના જે મતદારોને ગટર જોઈતી હતી તેમાંના ઘણાને ગટર વેસો જોઈતો નહોતો. જે દાંત આપીને પ્રભુ ચલાઈ આવે છે તે મચ્છર પેદા કરી ગટર પણ તેણે બનાવી આપવી જોઈએ એમ તેઓ માનતા. આથી જે ગટર લાવવા ગટરવેસો સભ્યો મતદારો પર નાખે અને મતદારો તેની કદર ન કરી શકે તો બીજી ચૂંટણી બાદ સેવાભાવી સેવકોને અભાવે ઘઉંરનું શું થાય? એ પણ પ્રશ્ન ઉદ્ભવતો. આ સાથે ગટરનો ખર્ચ ક્યાંથી કરવો? ગટરને વાળવી ક્યાં? મીઠાવળામાં પુના કુંભારીઆમાં કે બીજે ક્યાં? તે યોજનાની સામે વિરોધ ઊઠે તેનું શું? આમ મચ્છર જેવા જીવોએ સુરતના પીક અને અનુભવી સેવકોને અને સેવાભાવીઓને ઘણા મૂંઝવ્યા હતા.

જે શબ્દાણુ અને ભાવિક પુરુષો ઉપલી દંતકથા માને છે તેમને મન આ કોયડો જ નથી. તેમને કંઈ મૂંઝવણ લાગતી જ નથી. ગાંધિજીને શાપમાંથી મુક્ત થવું હશે તો વિષ્ણુ ભગવાનના વચનનો અમલ કચવો જ પડ્યો. તેમણે ધર્મની ગ્લાનિ કરવી પડ્યો. સાધુઓ પર ખાસ હલ્લો કરવો પડ્યો. દુષ્ટોની ગણનામાં આવે તેવાં કૃત્યો કરવાં પડ્યો. રાતદિવસ ડંખ દેવા પડ્યો. ગીબ્રાહિમને ખાસ કચવું પડ્યો. સુરતમાં છે તેના કરતાં કાશ્મી ત્રાસ ત્રાસ

પોકરાવવી પડ્યો પ્રભુને લાગ્યો કે હવે અવધિ થઈ છે, આધર્શો પોતાનો શાપ ભોગવી લીધા છે ત્યારે તે દેવી પ્રેરણા કર્યો. મચ્છરોનો નાશ થયો સુરત સુધરાઈ એક આદર્શ સંસ્થા થયો સુરતની રહતી સુરત હસતી થયો. સુધરાઈમાં અતઃ કહે તે જ ખરૂં એમ માનનારા અને તેમ કરવામાં બેઠક જાય તો ગુમાવવાની જીગરવાળા સ્વતઃ મચ્છરો બેસશે નજીવી બાનતો પણ ભાપણો નહિ ઝડપ સમય નહિ વેડફાય એમ, વોર્ડ કે પમના હિત ખાતર શહેરના હિતનો ભોગ નહિ અપાય. અને પોતાનું કે પોતાના મતદારનું કામ કઢાવી લેવા બદલ સુધરાઈના અમલદાર વર્ગની સ્ત્રેમ માગી સ્વર્નત્રતા નહિ ગુમાવે

પણ એ તો થયો ત્યારે હાલ તો મચ્છરખીડિતોએ પ્રભુનો જ પાડ માનવાનો કે

નિદ્રામહી નહિ હતુ તનભાન જ્યારે
જેણે જુઓ પુરણ રસણ કીધું ત્યારે
તેને પ્રભાત સમયે પ્રથમે સ્મરુ રે
કાર્યો બધાં દિવસનાં પછીથી કરુ રે

[૨] આગ, રેલ અને લૂટ

શ્રી અને સરસ્વતીની માફક અગ્નિ અને પાણીનો એક સ્થાને સમન્વય નથી થતો. પણ સુરતમાં તો કેટલીક સદીઓથી આગ અને રેલ બંને સાથે મળાલે છે. તેમાંની મોટામાં મોટી આગ અને મોટામાં મોટી રેલ એ મોટી આગ અને મોટી રેલ એ નામથી પાતાનાં સંબારણાં મૂકી ગયાં છે.

સુરતની મોટી આગ એપ્રિલની એક સાંજે માછવીપીઠમાં ફાટી નીકળેલી. આ આગના કેટલાક સંજોગો વિવશાસ હતા. એક તો અગ્નિ પૂજક તાલેવંત પારસીના ઘરમાં જ આગે શરૂઆત કરી. બીજું તો લક્ષ્મીકાંઠા જેવા ભાગમાં નહિ પણ પાણીભૂષી માછવીની પીઠના લતામાં તેની શરૂઆત થઈ. ત્રીજું કકડતા મધ્યાનમાં નહિ, અને સુસવતા પવનના સપાટામાં નહિ પણ સાંજના યાંત ભાગમાં એણે મુહૂર્ત કર્યું અને રાત સુધીમાં તો માઈલો સુધી દેખાય એવું ભયાનક અને પ્રચંડ રૂપ ધારણ કર્યું. તા. ૨૫મીની પરોક્ષે દક્ષિણ માઝત, નીકળ્યો અને તેણે આગને કણપીક ગ્રાંથા વગેરે વસ્તીવાળા ભાગમાં પહોંચાડી. પુરાણકાળથી દક્ષિણ દિશાના પવનનું કાર્ય ઘરો ભાળવાનું નહિ પણ કામીઓનાં દિલ જલાવવાનું છે પ્રત્યેક સંસ્કૃત નાટક અને નાટિકાઓમાં મલયાનિલ અને દક્ષિણ માઝતને પ્રેમીઓના સુકુમાર દિલને ભરમીભૂત કરતો કલ્પવામાં આવ્યો છે. આવા સુકુમાર દિલને જલાવવાનું કામ કરનાર પવનને

પણ આવા વિનાશક કાર્યમાં રોકવામાં આવ્યો તે જ બતાવી આપે છે કે કુદરત પોતાનાં તમામ તત્ત્વોનાં બળ ભેગાં કરવા માગતી હતી. રક્ષાની સવારે આગ લોકવાઈ અને તેમાં નવ ઘંટર ઉપરાંત મકાનો, કેટલીક બોલરાજી મસ્જીદો અને સખ્યામય માણસો જાસ્મીભૂત થયાં.

કહે છે કે પુરાણ સુરતની ચેરીઓ અને ગલીઓ આથી પણ ઘણી માંકડી હતી. ઘર પણ સજગી ઊંઠે એવા સામાનથી ભરિયાં હતાં. રસ્તા પહોળા કરવા એ સુખાકારી માટે, સ્વચ્છતા માટે જરૂરી હતા. જૂના ધીરોધીય બાધિયા અંધારિયા સુરતની બાધણી પર નવું સુરત બનાવવું તદ્દન અશક્ય હતું. સંહારમાં પણ કુદરત નવા સુરતની સજવટ કરી રહી હતી પારકાના કબ્રમાં રાચવું એ અત્યુપનું કામ નથી. છતાં મી. બહેરામજી મલખારીએ પોતાના ગુજરાત અને ગુજરાતીઓમાં નીચે મુજબ “એક ક્લેક્ટર સાહેબની રસ્તા પહોળા કરવાની નીતિને નિંદે” થ કર્યો છે. એક જાણીતા ક્લેક્ટર આ રસ્તા પહોળા કરવાની પદ્ધતિના એવા શોખીન હતા કે તેમના કારકુનોને પોતાના મિત્રોને જણાવતા તે પ્રમાણે જ્યારે જ્યારે શહેરના ધીચ વમતીવાળા અને ખરાબ બાંધણીવાળા ભાગમાં આગ ફાટી નીકળતી તે વખતે ક્લેક્ટર સાહેબ રસ્તા પહોળા થવાના સંભવને લઈને મુક્ત હાસ્ય કરતા અને ખુશાલીમાં બને હાથ એક બીજ સાથે ધસતા. આવા કોઈ પ્રસંગે ક્લેક્ટર જે આગની જગાએ પહોંચી જતા અને જેનું ઘર યા દુકાન બળી જઈ હોય એવા વાણીઆને દીવાસો આપતા ત્યારે મારું ઘર સજગાવીને હવે દીવાસો આપવાની મરકરી શું કામ કરો છો એમ કહેતો હોય તેવી રીતે વાણીઓ તેમના મામું જોઈ રહેતો. ખરેખર કેટલીક જગાએ તો એમ માનવામાં પણ આવે છે કે ક્લેક્ટરની અગત્યની ફરજેમાં એક ખરાબ બાંધિલી ગલી અને/ચેરીઓને આગ લગાડવી એ પણ હતી. આવી નાજુક બાબતમાં પુરાવો તોળવો એ ઇતિહાસકારનું કામ નથી. ક્લેક્ટરના રહસ્ય આપણે જાણતા ન હોવાથી તેના દિવમાં જે હોય તે ખરું.”

તે સમયે રુશિંગડું ફુંકાવુ જોઈએ. એટલે કાં લાગીનો પ્રશ્ન નાના મોટા છોકરાં પૂછવા મંડી જાય છે. કોઈનું સાસરું, કોઈનું મોસાળ, કોઈના ભાઈબંધ દોસ્તદાર તે લત્તામાં તેની પાસેના લત્તામાં અગર તો ત્રણ લત્તા દૂર હોવાના જ એટલે કંઈ નહિ તો આગ તેમના ઘરથી દૂર છે અને તેમના ઘરને કંઈ થયું નથી એવો અંગત સંતોષ મેળવવા આગને સ્થાનકે જવાને ધ્યાન તૈયાર થઈ જાય છે. આમાંનું કંઈ પણ કારણ ન હોય તોયે બહુ મહત્વનું કામ ન હોય તેને બાજુએ મૂકીને પણ આગ શહેરમાં લાગી તો તે જોવી તો જોઈએ જ એ પ્રજાસેવાની લાગણીથી પ્રેરાઈને ઘણા આગ જોવા તૈયાર થઈ જાય છે. આમ છતાં જો આગ છાંટી પાછો આવતો બંબો મજે, આગ છંટાઈ ગયાના ખબર મજે યા તો સહેજ સાજ છમકકું જ નીકળે તો આગ જોવા નીકળતો માણસ ઘણો જ નાસીપાસ થઈ જાય છે, અને નાસી-પાસ થયલા હોવાની વરાળ બંબાવાળા પર, આગ પર, છાંટા નાખનાર પર, રુશિંગડું વગાડનાર પર થોડી મુલાવમ સરસ્વતી વર્ધવી કાઢે છે. કોઈનું ઘર બળી જાય તેવી એ પ્રેક્ષકની ઈચ્છા નથી. કોઈને ધ્વનિ પહોંચાડવાનો ઇરાદો નથી પણ સેવાભાવથી પ્રેરાઈને અમુક દ્રશ્ય જોવાને ખાતર માણસ ટાઢ, તડકો, ચાત દિવસ કામકાજનો વિચાર બાજુએ મૂકી નીકળે અને તે પણ જોઈ શકાય તે પહેલાં તે દ્રશ્ય પર પડે પડી જાય તો આશ્ચર્ય જન્માવી તેને છેડ દેનાર જે જે માણસો હોય તેઓ કપકાના અધિકારી થાય એ કેવળ સ્વાભાવિક વસ્તુ છે.

શહેર સુધરાઈના કાર્યકરો પણ અંદરથી આગને ગાળો દેતા સેવાભાવથી આગ અને રેલને સ્થાને પહોંચી જાય છે. જે કોઈ સ્થાનિક પત્રોની ફાઈલો વાંચી તો માલમ પડ્યો કે સેવાભાવની કદરદાની આવે પ્રસંગે થાય છે. જે કદાચ બંબો આવતાં, પાણી આવતાં, આગ છાંટતાં વાર થઈ તો અમલદારો અને સુધરાઈના આગેવાનોની શિથિલતા બદલ તેમને માનની નવાજેશ કરવી શરૂ થાય છે. એવા પણ દાખલા છે કે જેમાં આગ છાંટવાના ઉપાયો કરવાને બદલે સુધરાઈના અમુક શખ્સોની શોધ કરવાના વ્યવસાયમાં લત્તાના માણસો પડી જાય છે. અને જે શખ્સોની શોધ થતી હોય તે શખ્સો અમારે એ નવાજેશ નથી

જેઈતી એમ કહી અદ્રશ થાય છે આમ છતાં તેમનો ભેગો થઈ જાય છે તો અણગમતા સ્પર્શ ન દાય તે ખાતર બીજને વચ્ચે પડવાના પ્રસંગ પણ બને છે

જીવનની મહત્તા અને અવપતાના દ્રષ્ટાંતો આવા પ્રસંગે બને છે પોતાના જીવ અને સલામતીનો ખ્યાલ રાખ્યા વિવાહ માત્ર માનવતાને કારણે બંધાવી સ્ત્રી અને બાળકોને બચાવનારા વીંગેના પરાક્રમ અહીં જોવાના મળે છે તે સાથે પોતાના નગ્નાના પાય ઘર આગથી દૂર હોય તો પણ પોતાના સગા તરફની સજા જેવી દિવાલને પાછી છાંટવા સુક પકડીને બેસી રહેવા અને સગમતા ઘરને સજાગવા દેનારા માહાત્મ્યોએ જે-વા-જે-વી કરતા પણ અહીં જણાય છે અને મોટી સંખ્યા તો આમાનુ કંઈ પણ ન કરતા આગની પ્રગતિ નિહાળતા હવે આગ કંઈ બાજુ પ્રવરશે, ક્યુ ઘર પડશે, પવન વધુ નીકળશે તો શુ થશે વગેરે લશ્કરી નિષ્ણાતની અદાથી આગાહી કરતા ઊભા રહેવા હોય છે બીજે દિવસે મહોત્સાહમાં જઈ આગ, આગનું સ્વરૂપ, તેની કારણો, મ્યુનિસિપાલિટીની ફરજો વગેરે બાબતો પર તેમને રીપોર્ટ કરવાનો હોઈ તે તમામ હકીકતો ભેગી કરવાના કાર્યમાં પડેલા હોય છે

રોગ અને માદગીની પેઠે આગની પણ વાવડ થાને સીઝન હોય છે એ મોસમ ઉતાળાની ઋતુમાં આવે છે સવિવાર કે મગજવારે મહિનો બેસે ત્યારે એ મોસમની શરૂઆત થરેલી મનાય છે એવા મહિનામાં લોમં આગની આગાહી કરીને બેસે છે અને સ્ટવ સજાગવતા, બીડી સજાગવનાં ઘણી કાગજી રાખે છે આમ છતાં જો મહિનાનો મોંઝો બોન સાતિથી પચાર થાય તો લોકો પણ જ વિચારમાં પડી જાય છે અને છેવટે એકાદ છમકવું પણ થાય તો પરચો પડ્યો ખરો એમ સતોષ માની આપણાં શાસ્ત્રપુરાણ છેડ ખોટા નથી જ એવો વિશ્વાસ કેળવે છે

પણ આ આગના તવખા ક્રાંતા પણ તાપીની સ્વથી મુરતને વધુ સહન કરવું પાડું છે આગનો સામનો કરવા સહેર સુધરાઈ બાબાખાતું, સેવાભાવી સજાગનો, નજ, ફૂવા, મોતાનો પૂરતો ફાળો આવે છે પણ જ્યાં તાપી પોતાની

માઝા મૂકે છે. અને પોતાની મર્યાદામાંથી એક રૂબ પાસુ આગળ ન મૂકતી લજ્જતવતીનો સ્વાગ છોડી એક ચંદ્રીનું રૂપ ધારણ કરે છે ત્યારે તેને રોકવાનું કંઈ સાધન નથી. નદીના મૂળ આગળ ધોધમાર વરસાદ પડતાં થતી રેલની આગાહીની ખરડ કેટલીક વાર તારથી ચોવીસ કલાક આગળથી સરખાવાળા-ઓને મળી જાય છે. કાંઠા પરનાં ગામોને, સુધરાઈને, પૂલને ભારે ચેતવણીઓ મળી જાય છે છતાં જ્યારે રેલ પૂરણાટમાં આવે છે ત્યારે પાણી ઓસરવાનો આધાર માત્ર કદરત પરજ રાખવો પડે છે.

તાપીની પહેલી મોટામાં મોટી જાણીતી રેલ ૧૭૨૭માં આવેલી અને તેમાં અઠી લાખ રૂપીઆનું નુકસાન થયેલું. ત્યાર પછી ૧૭૭૬, ૧૭૮૨, ૧૮૧૦, ૧૮૨૨, ૧૮૩૭, ૧૮૭૨, ૧૮૭૩, ૧૮૭૬, ૧૮૮૨, ૧૮૮૩, વગેરે વર્ષોમાં રેલ આવેલી.

સુરતના રેલની તવારીખમાં નોંધાયેલી હવે તો નાની મોટી રેલ એ સુરતનો સાધારણ કાર્યક્રમ થઈ પડ્યો છે.

પોતાના હોથ પર બેઠ ધારણ કરતી, મીઠું સ્મિત કરતી રોજની પ્રચીત તાપી રેલ વખતે રોડ્ઝ અને ભયાનક સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. ખીજવાપણી હોય તેમ ધુધવાતી ખીજવાતી, ગુસ્સાનો ધુધવાટ કરતી આગળ ધપે છે. તેના મોં પરનાં સ્મિત ઊડી જઈને આવેશનાં ફીણ નીકળે છે. જે આખું તેને—માટીને, માણસને, ઝાડને, જનવરને, વહાણને પોતાના અપાટ પર લઈને તાણી જાય છે. દુનિયા જળ અને સ્થળ એ બેની બનેલી માત્ર માયા હોય અને દુનિયા જળની બનેલી હોય અને જળમાં જ સમાયવી હોય તેમ જણાય છે. કુદરતને વશ કરવાનો, જળ સ્થળનાં અંતર કાપવાનો અને જળતમાં મલામુલ્લિવાન સત્ત્વ ગણાવાનો દાવો કરતો મનુષ્ય ઘડી ભર અસહાય બની પોતાની અદ્યતા અનુભવે છે.

સૌમ્ય તાપી દર વર્ષે આમ રોડ્ઝ સ્વરૂપ કેમ ધારણ કરતી હશે? પોતાના કાંઠા પર પોતાની છાયા તથા છવતાં માનવોને દર વર્ષે કેમ કનડતી હશે? જે શહેરમાં

માંજ સવાર તેના દર્શન કરનાર, તેની પૂજા કરનાર, તેને દધ ચકાવનાર, તેના ભક્તો અને પૂજકો છે તે શહેરને અને તેની આગપામના ગામને કેમ કનડતી હશે ?

તેનો ખરો જવાન તો તાપી જ આપી શકે પણ પ્રત્યેક સુરતી પોતાના કુદરતે પૂછે તો તેના જુદા જુદા જવાબ મળે. એક સનાતન સ્ત્રી સ્વભાવના દર્શન કરનાર કોઈ તત્ત્વચિંતકને લાગશે કે તાપી મહાન તોયે આખરે એક સ્ત્રી છે. વૈભવશાળી, સમૃદ્ધિશાળી પતિને પરણ્યા પછી પણ પિયેરમાંથી બહારવાની એક સ્ત્રી સ્વભાવની નિર્ભજતા છે. તાપી સાતગુણમાંથી નીકળી નમૃદ્ધિશાળી રત્નાકરને મળે છે છતાંયે દર વર્ષે પિયેરમાંથી પાછી ફરે છે ત્યારે પિયેરથી ગરસામાન બહારી લાવે છે વૈભવ મળતાં ગામાન્ય માનવમત્ત બને છે તેમ આ પિયેરના વૈભવ સાથે પાછી ફરતી તાપી ઉગ્ર બને છે. અને જ્યારે તમામ સામગ્રી પોતાના ઘરમાં લઈ જઈ પતિને સ્વાધીન કરે છે ત્યારે જ શાંત બને છે હું તો જ્યારે જ્યારે તાપીના આ ચંડી સ્વરૂપનાં દર્શન કરું છું ત્યારે માથા વર્ષો જૂના સ્મૃતિપટ પર અંકિત થયેલા શ્રીમતીના રીઢસ્વરૂપનાં દર્શનો મૂતિમંત થાય છે

અને સાંજ સવાર દર્શન કરનાર, સ્તુતિ કરનાર, દૂધ ચકાવનારની ઉપલક્ષીયા ભક્તિની આરપાર પણ તાપી જોઈ શકે છે. તેનાં કોંઈ પરના કંઈક દૂધ-વાળાઓ સવારે તેનાજ પાણીથી પોતાની તામડીનાં દૂધ વધુ સમૃદ્ધ બનાવે છે આ તામડીવાળાઓ અને તેના ગ્રામવાસીઓ રેલમાં પોતાના ગામમાં ગોધાય છે. નેમના મકાન, ઝૂંપડાં, જનવર રેલમાં ઘસડાય છે ત્યારે તાપી મનમાં વિચાર કરે છે કે ખુદ મારે કાઠે આવી કરેલા પાપકર્મના બદલો મેળવે છે. સાંજે સવારે દૂધની લોટીઓ તાપીમાં રેડાય છે ત્યારે તાપી કહે છે કે દૂધમાં રેડવા પાણી લઈ ગયા તે હવે દધ સ્વરૂપમાં પાછું આવે છે અને દર્શન કરનારા, સ્તુતિ કરનારા, દધ ચકાવનારાઓ પૈકીના પુણ્ય પશ્વાની સામેના પશ્ચાત્તમાં તેવમાં ભેળ-વેલા શીંગદાણાનું તેલ, ઓછાં તેલેલાં શાકભાજી ને કરિયાણા અને ધીમાં કરેલા વેજદેબલનો ભેળસેળ છે તે તાપીથી અજાણ નથી.

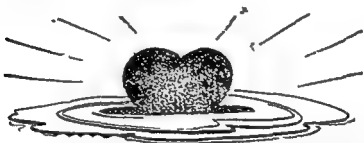
જે માનવી આખું વર્ષ તાપીનું ઉઠર ખૂંદે, તેના જાળમાં રમતા નિર્દોષ માછલાઓને જાળમાં પકડે, નીકાવિહાર કરે અને કોકવાર પણ આવું રોટ્સ્વરૂપ બતાવી માનવીને તેની પામરતા અને અદ્યતાનો સ્વાદ ન અનુભવાવે તો માનવી પોતાને કુદરતનો વિજેતા અને પરિપૂર્ણતાએ પહોંચેલો સમજે. સુરતના આગ અને રેલ સુરતની આફતો હશે પણ જે આ આફતો સુરતીઓને Selfintrospect અંતરાવલોકન કરતાં ધીખવે તો એ આફતોએ પણ કંઈ સત્કાર્ય કરેલું લેખાશે.

આગ અને રેલ સુરતના જીવનને એક નવો વ્યવસ્થા અર્પે છે. પાણી ચક્રવામાંથી કે પ્રત્યેક સુરતી સવાર કરેકે કેટલું ચક્રગું? ચક્રવા માંડે ને અટકી જાય તે કોઈને ગમતું નથી. પાણી ચક્રનું જાય તેમ તેમ વાતાવરણમાં ઉત્ક્રેષ્ટ વધતો જાય છે. સ્ત્રી અને પુરુષ, બાળક અને વૃદ્ધ વરસાદ પડતો હોય તો છત્રી હાથમાં લઈને નાના છોકરાને કેડે વળગાડીને રેલ જેવા ઉપડે છે. જ્યાં સુધી રેલ ભયાનક હોય પહોંચી નથી ત્યાં સુધી કોઈને ચિંતા નથી, વિલ્વળતા નથી. પણ રેલ એક દશ્ય છે, વ્યવસ્થા છે. સૌંદર્ય સ્થાવાળા અને દાળસેવવાળા પણ ખરા છે કારણ કે રેલ જેનારા છેલ્લાં નદીમાં નાખી રેલને પૂર આપવા બનતું કરે છે. જાત્રે કંઈ ઉત્સવ નદી કાંઠે ઉજવાતો હોય તેમ લોકોનાં ટોળેટોળાં રેલ જેવા જાય છે. અને પાછાં ફરે છે. જેખમની જગ્યાએ હોય પૂલ ઉપર અને મક્કઈ પૂલ આગળ લોકોને ધસતા અટકાવવા પોલીસનો બંદોબસ્ત કરવો પડે છે. રેલના અભ્યાસીઓ રેલનો ઇતિહાસ યાદ કરી કથા કથા વરસમાં કેટલી કેટલી ઊંચાઈએ પાણી ચક્રેલું તે યાદ કરે છે.

હોય પૂલ ઉપરથી તેમજ મક્કઈ પૂલ ઉપરથી વાહન વ્યવહાર બંધ થઈ જાય છે. આવા બનાવોમાં એક મહાન ગુણ છે તે માનવીઓના સમીકરણનો. મોટરમાંથી પગ પણ બહાર ન મૂકનાર વૈભવશાળીઓને મક્કઈ ગૂલ આગળથી ઊતરી પગે ચાલતા કોર્ટે જતા જેવા એ મનુષ્યના જીવનનો ઓર લગાવો છે. મોટરમાં બેસી બેસીને તેમના પગ તદ્દન જૂઠા થઈ ગયા નથી. અને ચાલવાની શક્તિ હજી ધરાવે છે એ જોઈને તેમના શુભચિંતકને ખરેખર હર્ષ થાય છે.

જ્યાં સુધી પાણી ભયજનક હોય ન ચક્રમાં હોય ત્યાં સુધી તો વાતાવરણ ઉગળું રહે છે. નિશાળના મધ્યભાગમાંથી રસ્તો બંધ થઈ જાય તે પહેલાં છોકરાઓને

ઘેર જવાને છૂટી મગી જાય છે. પાણી ભરાઈ જવાની બીનિએ કોર્ટ મંડર થઈ જાય છે. ત્યારે વકીલો પણ પહેલા છૂટી ઘેર જતા નિશાગીઆઓની મનોવૃત્તિ ભોગવે છે. પણ પાણી પુષ્કળ વધી જાય છે અને માથે માથે પાંચમાર વરસાદ શરૂ થાય ત્યારે બુદ્ધ ભાવેનો સંહાર થાય છે શીનાથજી અને બીજા દેવો જે ઘરી ભર રહેનાં દ્રશ્ય નિહાળવામાં સ્મૃતિમાંથી ખસી ગયા હોય છે તેમને યાદ કરવાની અને તેમની મનાઈ ચક્રતાં પાણી પર મેળવવાની જરૂર જણાય છે. ઈંદ્રને તેના વાદળો વિખેરવા વિનંતિ કરવી પોગ્ય જણાય છે. અને ખુદ તાપી માતાની જે જે ભૂલચૂકો થઈ હોય તે માટે ગાથ પર ઘણાટ મારીને તેની માફી માગી હવે થંભી જવાની પ્રાર્થના કરવાનો તખ્તો આવી પહોંચેલો જણાય છે.

શીનાથજી વગેરે દેવોની અને તાપીમાતાના દયાળુપણાની અને ઔદાર્પની એટલી કદર તો કરવી જ જોઈએ કે ઘાથ કેટલાક વર્ષોથી તો એ વિનંતિ તેમજે માન્ય રાખી તાપીને શહેરમાં ઉભરાવા દીધી નથી.

અને સુરતના દેહને ચૂસનાર ત્રીજું તત્ત્વ છે લૂંટ. સને ૧૯૬૪ની સાલમાં શિવાજી મહારાજે હિંદુસ્તાનના બદકે એશિયાના તાલેવંત મંદર અને મુગવાઈના નાક સમાન સુરતને પાંચ દિવસ સુધી પેટ ભરીને લૂંટ્યું શિવાજી સુરતમાંથી વૂટ કરી એક કરોડની રકમ લઈ ગયા ઈ.સ. ૧૯૭૦માં શિવાજીએ સુરતને બીજી વાર ત્રણ દિવસ સુધી લૂંટ્યું અને ૬૬ લાખ રૂપિયાનો માલ લેતા ગયા. આ બે વૃંટથી સુરતના બંદરના વેપારનો સદંતર નાશ થયો. શિવાજીએ તે વડે પોતાના કોટ કિલ્લા બાંધ્યા અને નોકામળ તૈયાર કર્યું.

આ તો સુરતની બે પદ્ધતિસરની લૂટ તરીકેની લૂટ થઈ. ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીની કોટીપણ સુરતમાં પહેલી નાખવામાં આવેલી. તે વખતે સુરત સોનાની મુરત હતી કાળકમે સુરત રહતી સુરત થઈ.

સુરતનું બંદર લુંટાયું, સુરતનું પત લુંટાયું, પણ લૂટનાર પાસે શું રહ્યું હશે થા તો કાળકમે શું રહેશે ? બધું લુંટાયું પણ ન લુંટાયું સુરતનું એક મોજીનું હોયું એ છે ત્યાં મુઘી લુંટાયલું સુરત લુંટાયલું નથી. એ ગયું તો સુરતમાં કેઈ રહેવાનું નથી.

[૩] શું જોશો ?

એમ તો તમને એવુંજ જોવાનું મળવાનું. સુરતની અમલદારી મુલાકાતે

આવશે તો તમને અંગ્રેજ લોકનું કચ્છસ્તાન બતાવવામા આવશે. ત્યાર બાદ કુંપની સરકારે વેપાર કરવાને કારણે સ્થાપેલી કોઠી જેમાંથી મહાન સામ્રાજ્ય અને મહાન પરાધીનતા સ્થપાયાં તે બતાવવામાં આવશે. તે ઉપરાંત મુરોપીઅન જીમખાના, સુરતનો કિલ્લો, રક્તપિત્તીઆશ્રમ, અશક્તાશ્રમ, લેડી ડફરીન હોસ્પિટલ, એવું કેટલુંક જોઈને ઉચ્ચ અને ઉદાર ભાવનાવાળા કેટલાક મહાનુભાવોને મળીને લાઈન્સના રસ્તા પર ત્રણ ચાર ફેરા મારીને સુરત તમે બરાબર જોધુ છે એમ સમજી તમે સુરતથી વિદાય થશો.

હું તમને એવું કંઈ પણ બતાવવા, જોવડાવવા કે સંબળાવવા માંગતો નથી. મારે તો તમને જ્યાં સુરતનું જીવન ધબકતું હોય, જે સુરતી હોય, લાભ-હિત હોય તે જ બતાવવું છે. હું તો જા પાઈને કાઢીશ તમને બહાર મારી સાથે ઝાળી લઈને. તમે ખૂંધ્યો નોકર શાક નથી લાવતો? સ્વાદારી કરે છે? મહેરબાની કરીને અર્ધશાસ્ત્રીના સિદ્ધાંતો સુરતને ન લગાડશો, નહિ તો ભુલાવામા પડશો. અમને કેટલાક ગ્રામ્ય માણસો કહે છે કે ચાર દુકાને ફરી રોકડેથી માલ લેવામાં જ લાભ છે. પણ અમે એવું કરતાજ નથી. અમારું એક સૂત્ર છે. દિવાળ દિવાળીએ. અમારો કપ્ડીઓ, અમારો ગાંધી, અમારો ધી-તેલવાળો અમને દિવાળી સુધી ધીરે જ જાય છે. અમે નથી ભાવ કરતા કે નથી જોખતા, અમારી તકરાર તો માલ ખરાબ આવે ત્યારે જ પડે છે. દિવાળીએ જે આંકડા આવે તેમાંથી બેપાંચ રૂપીઆ કાપી, તે ન બને તો ઉપલા આના પાઈ ઉડાવી, તે પણ ન બને તો પાઈઓ ફગાવી દઈ, વેપારીને અમે છેતર્યો છે એમ સમજી અને “સા. બાર મહિને પૈસા લઈ ગયો તેમાં શું કમાઈ ગયો” એમ મનને ધ્રુવન પૂછી સંતોષ માનીએ છીએ. શાક લેવા અમે કર-કસર ખાતર નહિ પણ શોખ ખાતર જઈએ છીએ.

લ્યો, ચોટાબજરમાં આવી પહોંચ્યા. હવે માત્ર આંખ ખુલ્લી રાખવાની નથી; કાન પણ ખુલ્લા રાખવાના છે. શું સાંભળ્યું 'બે આને શેર લહેરી, તારા લવેંગીયાં લઈ જવ.' શું મરચાંનો અમને બહુ ખપ છે એમ પૂછે છે? અત્યા ભાઈ મરચાં નથી એ તો ભીંડની પ્રશસ્તિ છે. શું કંપના છે? ગીણાં કુમળાં લીલાછમ જેવા ભીંડ. એ ભીંડ નથી પણ લવેંગીયાં મરચાં છે. અને લવેંગીયાં જ હોવા જોઈએ ને? નહિ તો સમારે કોણ? જાણો છો ને એને કોણ મમારવાનું છે તે? પૂછે નહિનાલાલ ભાઈને "હરિદ્રી સમ ચંચળ-વાન નાજુક ને નમણી દૂધની કળી સમ સુકુમાર સુરતની રમણી." લ્યો આ પેલો અંગ્રેજી બે ચોપડી ભણેલો મગન શું બોલે છે? તે સાંભળો. "આ છૂટી પડી ગઈ. લેરીઝની ટચલી આંગળીઓ છૂટી પડી ગઈ." શું ભગંકર કંપના! જો આંગળીઓ આમ છૂટી પડીને ખવાઈ જાય તો હંફી સ્ત્રીઓ ગાયે જ સંમાર ચલાવવો પડ્યો. સાંભળો પેલો જીવણ શું લલકારે છે તે: "દોઢ આને શેર મલાઈ જેવી લઈ જાઓ." શું અમારા શાક બજારમાં મલાઈ વેચાય છે એમ તમે આશ્ચર્ય પામ્યા? અરે ભાઈ, અહીં મલાઈ નથી વેચાતી. એ તો દૂધી છે દૂધી. ખ્યાલ આવે છે એની સફેદાઈનો, એના ગભડ જેવા કોમળ અને ચીકાચવાળા ગમલનો? સુરતી શાક લેવા નીકળ્યો તે મલાઈ જેવી દૂધી ન લાવે તો ખાસડાં પડે; "આવું લાકડું ક્યાંથી ઉપાડી લાવ્યા?" અને વળી મલાઈને તો કંઈ મલાઈ કહેવાય છે? અમારો છત્રીલ ભાટીઓ મલાઈ આપતાં કહે છે, "શું જુઓ છે શેઠ, ચાંદીનો કટકો છે." ખ્યાલ આવે છે એ સુરતની ઘટ શુભ્ર જ્યોત્સ્ના સમી વિમળ મલાઈનો? પણ પેલો છગન તો બીજું જ કહે છે: "આ માખણ લઈ જાઓ માખણ." એ પણ દૂધી જ વેચે છે. એની દૂધીમાં મલાઈના પોપડાં નથી. કેવળ માખણ છે. કેમ તમે ગભરાઈ ગયા? જવેરી-બજારવાળા શોભાગચંદ શેઠને તમે પડી ગયલા ધાર્યા? ચોટાના બજારમાં સરક પર અદુકક બેસીને શું કરે છે એમ પૂછે છે? ગભરાશો નહિ. એમને કંઈ થયું નથી તેમ જ એમનું કંઈ ગયું નથી. એ તો લહેરી છે. લવેંગીયાં વીણે છે. એ હરહંમેશ ઉતરતા ટોપલાના સારામાં સારા ભીંડ વીણી લેવા હાજર જ હોય છે. કાછીઆ પાસે એક ટોપલી માગી લેશે અને વીણ મીનીટ થોભી બંધોર ભીંડ વીણી કાઢશે. એક જાલે નહિ, એક વાસી નહિ, એક બીચાવાળો નહિ.

હું વીણવા બેસું છું તેમાં તમને ઘરમ લાગે છે? અરે ચાર ઘરમ કેવી? ઘરમ લાગતી હોય તો ઊભા રહો, હું ટીંગળાં વીણી લઉં.

આ કલ્પના એકલા ચૌદાશજીમાં નથી. “હાથ દાઝે, મોં દાઝે” ની ત્રાક મારતા કોઈ માણસને અગ્નિમાં બળતો કે મદદની વ્યથાથી પીડિતો સમજી તેને સાંત્વન આપવા જતો તો માલમ પડ્યો કે સજાગના કોણમાં ભરેલી માટીની હુંફથી ઊની થતી શીંગ વેચતાં વેચતાં તેના હાથ દાઝે છે અને શીંગ ખાનારાનું મોં દાઝે છે. કેટલોક પરિતાપ અને અગ્નિ પણ પ્રિય હોય છેને! એ પ્રિય પરિતાપમાંથી પસાર થવું એ પણ લ્હાવો છે. ગરમાગરમ શીંગ એમ જ દઝાડે છે. ઘડીમાં તમે માંભજ્યો “પૂના લુંટાય છે પૂના લુંટાય છે.” અને મહારાષ્ટ્રનું પાટનગર આમ છોંચોક ગુજરાતની રમિક નગરીમાં લુંટાતું સાંભળી તમે આશ્ચર્યથી થંભી જશો. પણ એમા તાજુલી શું પામો છો? સુરતને લુંટવાની શક્તિ તો શિવાજી મહારાજના વખતથી થઈ છે. તો જરા ખોટુંખોટું પૂનાને તો લુંટવા દો. ગભરાયો નહિ એ તો પૂનાના કપુરવેલી પાન ફેંકડીમાં વેચાય છે. અગરજત્તી સુરતમાં મુંદૂરની જ વેચાય છે. પાન પૂનાના કે ચેવણી વેચાય છે. પાપડી કતારગામ અને રવેયાં ભાદ્રનાં જ વેચાય છે. કેરી અમલમાડની, કતારગામની, સુરતના પાસેનાં ગામોની અને ઉજ્જનથી વેચાવા આવે છે..... પણ જરા દોને તેની વાત. કલ્પનામાં કોઈ ઊતરે તેમ નથી. વેડની જમડખવાળી પણ જાણે છે. તે જમડખ વેરે છે તે મીઠાશમાં માત્ર જમડખ નથી પણ કોપર જવાં છે. અહીં કલ્પનાયે છે, હાસ્ય પણ છે, કાવ્ય પણ છે. હવે સમજાય છે કે સમજીભાઈ, જ્યોતીન્દ્ર, જગીરદાર, ધનસુખશાહ, નર્મદ, ચંદ્રવદન એમણે ક્યાં પાણી પીધાં છે?

ખુલ્લી હવામાં જવું છે? ચલો ખુલ્લી હવામાં. અમે આને રાણીનો બાગ કહીએ છીએ. ભલે એનું નામ વિક્ટોરીઆ ગાર્ડન હોય. અમને તો રાણી શબ્દ પર જ ઘણો મોહ છે. કોઈના પર હેત વર્ષાવવું હોય ત્યારે અમે એ શબ્દથી સંબોધીએ છીએ. રાણીના પ્રિય થવું એ કંઈ ઓછું સદ્ભાગ્ય છે? રાણીને સાજો હોય એ તદ્દન અસંભવિત વાત છે. છતાં સદ્ભાવથી પ્રેરાઈને કોઈ ભપકાદાર ઓંદુદાસ અને દમામ કરનાર માણસને અમે એ બીરૂદ આપીએ છીએ.

પહેલાં આ બાગમાં એકવ દોકવ નિરાંતે બાંકડા પર સૂઈ રહેતા. પુરુષ વર્ગે તેનો લાભ પહેલો ઉઠાવ્યો. સ્ત્રીઓ એકલાં ફરતાં યા ફરવા આવીને એકલી બેસતાં ખંચાતી. અસહકારનો યુગ આવ્યો અને સ્ત્રીને પોતાની શક્તિનું ભાન થયું. મુરતની સ્ત્રી શક્તિના પગ વધુ છૂટા થયા. બાગમાં લાલિત્ય અને શૌંદર્ય દેખા દેવા માડ્યું. ધીમે ધીમે એક મોરચો ઊભો થયો. કેટલાક એને કુંભાચી કહેતા છેવટે સુધરાઈએ પણ તેમનો ઢાક સ્વીકારી તેમને એક અવાવદું સ્થાન બાગમાં કરી આપ્યું. બાગના મધ્ય ભાગમાં આવેલા વર્તુલમાં બેસી અમે દાળ, સેવ, આઈસ્ક્રીમ અને મોટા થયા પછી વારંવાર શીંગચણા ખાધાનું યાદ છે. કેટલીક જ્યાહનો પણ બાગમાં ગોકવાતી અને ભૂસાનાં પડીકાં પણ ત્યાં છૂટતા. સુધરાઈને હવા ખાવાનું સ્થળ ખાલભવન થાય તે ન ગમ્યું અને ફેરીઆઓને બહાર કાઢ્યા. પણ બહાર જઈને અંદર લઈ આવનારને કોણ અટકાવી શકે?

બાગની મામે લોખંડના સળીઆના કંપાઉન્ડવાળું શું છે? એ તો સીવીલ હોસ્પિટલ. સીવીલ એટલે સભ્યતાવાળી. ખાસ તે નોંધવા જેવું છે એનું ઘડિયાળ. એની માનવતા ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. એની દરદી પ્રત્યેની હમદર્દી ધ્યાન ખેંચે તેવી છે. હોસ્પિટલના દરદીઓ પ્રત્યેની હમદર્દીને લઈને તે પોતે માંદી અવરનવર પડી જાય છે. સરકારી હોસ્પિટલની ઘડિયાળની પણ આવી હમદર્દી જોઈને દિલ આનંદમાં ગરક થઈ જાય છે. કેટલીક વાર તે તદ્દન માંદી નથી પડી જતી ત્યારે સહાનુભૂતિ અર્પવા દિવસમાં પાંચેક મિનિટ રોકાતી હોવાથી તે પાંચેક મિનિટ પાછળ પડી જાય છે. ભલે સાજા માણસોની શ્રદ્ધા તેના પર કોઈ વાર કમી થતી હોય પણ એટલું તો એ પ્રસંસાપાત્ર છે કે હોસ્પિટલના ઘડિયાળ તરીકેનો પોતાનો આત્મા તેણે બહારના માનની ભૂખમાં છુપ્યો નથી. આ જ તેને માટે માનની લાગણી પેદા કરે છે. તે જ્યારે તદ્દન માંદી પડે છે અને તેના કાંટા રજા પર જઈ વિકાંતિ અનુભવે છે ત્યારે તેને માટે વધુ માન ઉપજે છે. મને એમ સંતોષ થાય છે કે ચોવીસ કલાકમાં પણ કોઈવાર ખરો ટાઈમ બતાવતી નથી એવા આસોપ હવે તેના પર મૂકી શકાય તેમ નથી. કારણ કે તેવે વખતે

ચોવીસ કલાકમાં તો તે ખતો, તદ્દન ખતો, પતો અને વિપતો ખતો સમય બતાવે છે એમ એના વેરીથી પણ કહી શકાય તેમ નથી.

ચલો, તમે તો સાજા છોને? ત્યારે હવે હોસ્પીટલની અંદર જવાનું માંગી વાગ્યો. એમાં બહુ ઊંચ જવાની જરૂર નથી. આમ આવો. ડકા પર ગંદુ વાને છે. ગંદા બટાકાની ગુપ્ત પડી છે. પેલા વહાણમાં માછી ન્હાવ છે. કંઈક વાસ આવે છે. ભરે આવે. એની ભૂતકાળની ભજના માટે પણ એને નિરમો. એણે ભવ્ય આંદોલનો જિંદા છે. એ આંદોલનોના ધનનતાટ અનુભવ્યો છે. દેશભક્તોની ગર્જના એણે જીંદી છે. માવચીવાળું ચાંદીની ઘંટડી સમું મધુર અને મોલક વક્રવ્ય એણે જીંદું છે. જવાહર અને વસ્ત્રાભાઈએ એને ગજવ્યો છે. બીજા દેશભક્તોએ એને પાવન કર્યો છે. મોટા વટવાળા પણ પચાંદી મારી કલાકનાં તપ કરી એની માટી પર બેસી ગયા છે. મારા મિત્ર ઈશ્વરચાક દેસાઈ તેમના બુર્જદ સ્વરે દેશગીત ગીતવાના તે આજેના શાદ આવે છે. કેટલાક સાધારણ રીતે દીવે ખાદી ન લગાડનારાઓ ડકા પર જોડાઈ ખાદી પરીને ક્યાં હશે તેટલું બીજા કંઈ ક્યાં નહિ હોય. માત્ર જાણીના વક્તાઓની નહિ પણ પ્રથમ માંચણ પર ચકેવાની છબમાં પણ તેણે સરસ્વતી બેસાડી છે.

આ કિંદવાનું મેદાન લો, આજ તો ચનિવાર છે એટલે હાટ પણ ભરાયો છે. જૂની વસ્તુઓ અહીં ઘણી વાર સારી મળી જાય છે, એટલું જ નહિ પણ કેટલાક વખત વિદેશનું કામ અહીં શમે છે અને ચેમાંયક પુનર્મિથનના પ્રસંગો બને છે. મારી નવી છત્રી મારી રજા અને સંમતિ વચર મારાથી છૂટી પડેલી તેનો સંગોગ તેની પવટાયથી સ્થિતિમાં મને અહીં લલેલા. મારો સાવ-કલનો પંપ આશકલમાં હતો અને મારો નાનો છેકરો 'દોસ્ત રમતો હતો તેને જતા હતા પૂરીને લાવું.' એમ કહીને એક મહાશય ગયલા. અને પછી પાછો મૂકી જવાનો ભૂલ ગયલા તેનો ભેટો પણ મને અહીં લલેલો. ચંપુભાઈ નાટક ચૂકે, ગીનેમા ચૂકે, સમજાન જવાનું પણ છેડી દે પણ ચનિવારનો હાટ કદી ચૂકતા નથી. કોઈ કોઈ વાર એવી સારી વસ્તુ અને એવી સસ્તી લઈ આવે છે કે તમે દાંત કરો.

પહેલાં આ ભાગમાં એકલ દોકલ નિર્ણયે બાંકડા પર સૂઈ રહેતા. પુરુષ વર્ગે તેનો લાભ પહેલો ઉઠાવ્યો. સ્ત્રીઓ એકલાં ફરતાં યા ફરવા આવીને એકલી બેગતાં ખંચાતી. અસહકારનો યુગ આવ્યો અને સ્ત્રીને પોતાની શક્તિનું ભાન થયું. સુરતની સ્ત્રી શક્તિના પગ વધુ છૂટા થયા. ભાગમાં લાલિત્ય અને સૌંદર્ય દેખા દેવા માંડ્યું. ધીમે ધીમે એક મોરચો ઊભો થયો. કેટલાક એને કુંજગચી કહેતા. છેવટે સુધરાઈએ પણ તેમનો લક્ષ્મીકારી તેમને એક અવાપદું સ્થાન ભાગમાં કરી આપ્યું. ભાગના મધ્ય ભાગમાં આવેલા વર્તુલમાં બેસી અમે દાજ, સેવ, આઈસ્ક્રીમ અને મોટા થયા પછી વારંવાર ઈંગલણ ખાધાનું યાદ છે. કેટલીક જ્યાફતો પણ ભાગમાં જોડવાતી અને જૂસાનાં પડીકાં પણ ત્યાં છૂટતાં. સુધરાઈને હવા ખાવાનું સ્થળ ખાલભવન થાય તે ન ગમ્યું અને ફેરીઆઓને બહાર કાઢ્યા. પણ બહાર જઈને અંદર લઈ આવનારને કોણ અટકાવી શકે?

ભાગની સામે લોખંડના સળીઆના કંપાઉન્ડવાળું શું છે? એ તો સીવીલ હોસ્પીટલ. સીવીલ એટલે સભ્યતાવાળી. ખાસ તો નોંધવા જેવું છે એનું ઘડિયાળ. એની માનવતા ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. એની દરદી પ્રત્યેની હમદર્દી ધ્યાન ખેંચે તેવી છે. હોસ્પીટલના દરદીઓ પ્રત્યેની હમદર્દીને લઈને તે પોતે માંદી આવરનવર પડી જાય છે. સરકારી હોસ્પીટલની ઘડિયાળની પણ આવી હમદર્દી જોઈને દિલ આનંદમાં ગરક થઈ જાય છે. કેટલીક વાર તે તદ્દન માંદી નથી પડી જતી ત્યારે સહાનુભૂતિ અર્પવા દિવસમાં પાંચેક મિનિટ શેકાતી હોવાથી તે પાંચેક મિનિટ પાછળ પડી જાય છે. ભણે સાજા માણસોની શ્રદ્ધા તેના પર કોઈ વાર કમી થતી હોય પણ એટલું તો એ પ્રશંસાપાત્ર છે કે હોસ્પીટલના ઘડિયાળ તરીકેનો પોતાનો આત્મા તેણે બહારના માનની ભૂખમાં છાંયે નથી. આ જ તેને માટે માનની લાગણી પેદા કરે છે. તે જ્યારે તદ્દન માંદી પડે છે અને તેના કાંટા રજ પર જઈ વિશ્રાંતિ અનુભવે છે ત્યારે તેને માટે વધુ માન ઉપજે છે. મને એમ સંતોષ થાય છે કે ચોવીસ કલાકમાં પણ કોઈવાર ખરો ટાઈમ બનાવતી નથી એવો આશય હવે તેના પર મૂકી દેવાય તેમ નથી. કારણ કે તેને વખતે

ચોવીસ કલાકમાં તો તે ખરે, તદ્દન ખરે, પજે અને વિપજે ખરે સમગ્ર બતાવે છે એમ એનાં વેરીયો પણ કહી શકાય તેમ નથી.

ચલો, તમે તો સાજા છેને? ત્યારે હવે હોસ્પિટલની અંદર જવાનું માંડી વાગો. એમાં બહુ ઊંચ જવાની જરૂર નથી. આમ આવો. ડકકા પર મંદુ લાગે છે. ગંદા બટાકાની ગુચ્છ પડી છે. પેલા વાળામાં માછી નદાય છે. કંઈક વામ આવે છે. ભરે આવે. એની ભૂતકાળની ભળતા માટે પણ એને નિરખો. એણે ભણ્યાં આદિવનો જોયાં છે. એ આદિવનોનો ધનગનાટ અનુભવ્યો છે. દેશભક્તોની ગર્જના એણે જીવી છે. માથવીવાળું ચાંદીની ઘંટડી સમું મધુર અને મોઢક વક્તવ્ય એણે જીવ્યું છે. જ્યાંદર અને વસ્ત્રભાઈએ એને ગળ્યો છે. બીજા દેશભક્તોએ એને પાવન કર્યો છે. મોટા વટવાળા પણ પથાંડી મારી કલાકનાં તપ કરી એની માટી પર બેસી ગયા છે. મારા મિત્ર ઈશ્વરલાલ દેસાઈ તેમના બુર્જદ સ્વરે દેશગીત ગીવાવતા તે આજે પાદ આવે છે. કેટલાક સાધારણ રીતે દીલે ખાદી ન લગાડનારાઓ ડકકા પર જોડાં ખાદી પરીને ફર્ષા હસે તેટલું બીજે કંઈ ફર્ષા નહિ લેય. માત્ર જાણીતા વક્તાઓની નહિ પણ પ્રથમ માંચણ પર ચકેલાની છાંમમાં પણ તેણે સરસ્વતી બેસાડી છે.

આ કિસ્વાનું મેદાન. લો, આજ તો શનિવાર છે એટલે હાટ પણ ભરાયો છે. જૂની વસ્તુઓ અહીં ધણી વાર સારી મજી ગયા છે, એટલું જ નહિ પણ કેટલાક વખત વિષાગનું કામ અહીં થમે છે અને રોમાંચક પુનર્મિલનના પ્રસંગો બને છે. મારી નવી છત્રી મારી રજા અને સમતિ વગર મારાથી છૂટી પડેલી તેનો સંધાગ તેની પથરાવણી સ્થિતિમાં મને અહીં ચપેલો. મારો સાવ-કવનો પંપ સાવકલમાં હતો અને મારો નાનો છેકરો 'દોસ્ત સમતો હતો તેને જ્યાં હવા પૂરીને લાવું.' એમ કહીને એક મલાશય ગયલા. અને પછી પાછો મૂકી જવાનો ભૂલ ગયલા તેનો બેટો પણ મને અહીં ચપેલો. ચંપુભાઈ નાટક ચૂકે, સીનેમા ચૂકે, સ્મશાન જવાનું પણ છેડી દે પણ શનિવારનો હાટ કદી ચૂકતા નથી. કોઈ કોઈ વાર એવી સારી વસ્તુ અને એવી સસ્તી વસ્તુ આવે છે કે તમે દાંત કરો.

સામું દેખાય છેને? એ તો કિલ્લો સુરતની ચારે તરફ ફરતો હતો. મધ્ય યુગના બાદશાહો પણ પોતાના સમયના સાધન અને આવડત પ્રમાણે રાજ્યને સુરક્ષિત રાખતા હતા. સુરતની કિલ્લેબંધી તે કાળના હલવાને પહોંચી વળવા તે કાળનાં સાધનો અને આવડતને ધારણે થઈ હતી. જુઓને, તોપ ગોઠવવાની પણ સગવડ છે. સમરાજ્યમાં તો જનનાને ન મળે જરૂર હથિયારની, શસ્ત્ર તાલીમની કે કિલ્લેબંધીની. કિલ્લો છે પ્રતીક અમલદારીનો, રાજ્ય શક્તિનો. કલેક્ટર સાહેબની ઓફિસ એમાં છે. એમની હાથ નીચેના નાના મોટા ઓફિસરોની ઓફિસ અહીંઆ છે. શહેર અને તાલુકાના ગુનહાની નથીઆન અહીં થાય છે. દર મહિનાની બીજી તારીખની વાટ જોતા અને પેન્શન લાવવું તેને નિવૃત્તિ કાળની ખાસ પ્રવૃત્તિ ગણના પેન્શનરો દર માસે એક વાર તેમનાં પુનિત પગલાં અહીં લાવે છે. નિમ્નસા ભરેલે હાથે મિલકત મૂકનારા કે વેચનારા દસ્તાવેજ રજીસ્ટર કરાવવા અહીં આવે છે. મિલકત લેવાની મગફળીથી દૂલતી છાતીએ ખરીદનાર વેચાણ દસ્તાવેજ નોંધાવવા અહીં આવે છે. પોતાના બાંધવોને મરા કરવાનો પરવાનો મેળવવા પણ લોકો અહીં આવતા. સારા ને ખરાબ, કજીયો કરાવનારા અને સુલેહ કરાવનારા, નિર્દોષ ને અપરાધી સીનેમાવાળા, નાટકવાળા અને છાપાવાળા અને કંઈ કંઈ પ્રકારના માણસો એક યા બીજા પ્રસંગે એની મુલાકાત લે છે. ચલો બહાર નીકળીએ. ઘેટાનાં ટોળાં? એ તો વેચાવા આવી્યાં છે. બાગમાં તમને એવું જ લાગ્યું, મુખાઈની ચોપાટી પર લાગે છે તેવું? તો ચલો અહીંની ચોપાટી પર.

રસ્તામાં મક્કઈ પૂલ તો જોઈ લ્યો. અહીં મક્કઈ નથી પણ તાપીમાં રેલ આવી હોય તે દ્રશ્ય જોવા અહીં આવજો. ઊભા રહેવાની પણ જગ્યા નહિ મળે. રેલ એ સુરતના નિત્યક્રમમાં એક વિશિષ્ટતા છે. તે ચઢવા માંડે ત્યારથી ઊતરી જાય ત્યાં સુધી કોઈ મહેલસવ હોય તેમ લોકોનાં ટોળાં મક્કઈ પૂલ પર તેમજ રોપ પૂલ પર રેલ જોવા નીકળે છે. નાનાં અને મોટાં, વૃદ્ધ અને જુવાન સ્ત્રી પુરુષ અને છોકરાં એ સર્વને રેલ જોવા જવું એ અગત્યનો કાર્યક્રમ છે. રેલ આવે છે, ઊતરી જાય છે, ફરી બીજો વર્ષ આવે છે ને ઊતરી જાય છે છતાં દર વર્ષની રેલમાંયે જાણે કંઈ નવીનતા ભરી હોય તેમ ધસારો તેટલો ને

તેટલો જ રહે છે. સહેજ ચડીને ઊતરી જાય તે રેલ નહિ. જે રેલ ચઢવા માંડે ને પૂરી ચઢ્યા વિના ઊતરી જાય તો ઘણાં નિરાશ થાય છે. અને આ વખતની રેલ કંઈ બરાબર નહિની આવમાં તો બધું જળજળાકાર થઈ ગયું એવો નિસાસો નાખે છે. પાણી ચઢતાં જાય છે તેમ તેમ ટોળાં વધતાં જાય છે. અને રેલ અદ્ભુતતા અને રોમાચનો વિષય બને છે. એમ ખબર આવે, વીસ બ્રહ્મ તણાઈ ગયાં, ચંદેરના રસ્તા પર એક એકો તણાઈ ગયો, ચંદેરનો રસ્તો બંધ થઈ ગયો, ડકકા ઓવાસનાં પગથિયાં ડૂબી ગયાં ત્યારે સુરતીઓને એમ લાગે છે કે રેલ આવી ખરી ને હવે તો ઊતરે તો સારું.

સમય જતો જાય છે તેમ એકાંત અને વિશ્રાંતતા પર આ કમલ અને ચઢાઈ થતી જાય છે. અમે રાણીના બાગમાં ફરવા જતા તે જમાનામાં ભાગ્યે જ અમારા વિશ્રાંત અને શાંતિનો ભંગ કરનાર નીકળતું. બાગ ભરચક થવા માંડતાં એકલતા સાધનારા “રીવરવ્યુ” અને ચોપાટી તરફ વળ્યા. ત્યારે જે એકલાની પૂઠે પડ્યો ગાડી અને મોટરનો ઠાક. ચોપાટી ફરવાની જગ્યા મટીને ગાડી કે મોટરમાં જઈ ગાડીમાં અને મોટરમાં બેઠી રહેવાની ફેશન થતી ગઈ. વધારામાં કોલેજોની હોસ્ટેલમાં વધતી જતી વસતીને લઈને પટિયાવાળા, પાણજીમાં પહેરેલા અગર તો હાથમાં પાટલીનો છેલ્લો લઈ ફરતા ઉઘાડ કોલરનાં નટવરનાં થીવેલાં ખમીસ પહેરીને ફરતા, સીનેમાના ગાયનનો ગલુગલુટ કરતા, માનુ-ભાષાને અંગ્રેજીનો ખાસ સંપર્ક કરાવી કરાવી તેને ઉન્નત કરવા મથતા કોલેજીયોનો ચોપાટી વિભૂષિત રહે છે.

પણ જેને એકલતા સાધવી જ છે તે તો હરગીઝ સાધશે. એકલતા સાધનારા આગળ ચાલ્યા. ક્યાં, તે જેવું હોય તો ચાલો આગળ. વધુ રમણીય, વધુ એકાંત, વધુ રોમાંચક સ્થળે ઘેલાની ઉપાધિવાળા ઈષ્ટદેવનો આશરો પામેલા ઘેવું કરે તેવા સ્થળે. એનું નામ સમનાથ ઘેલા. મોટર અને ગાડીવાળાઓની અભિસારિકા અહીં આવે છે. લોકનાં ટોળાં ગીરદી અને કંકળાટથી કંટાળેલા શાંતિ અને એકાંત અનુભવવા અહીંમાં આવે છે. રમ્ય નદીકાંઠે, ચીતળ ઓટલો, સાન્નિધ્યમાં રહેલા ભોજાનાથ, વિશ્રાંતભરી એકલતા અને સાનુકૂળ વાતાવરણથી સમનાથ ઘેલા એક રમ્ય વિશ્રાંતસ્થાન બન્યું છે. એની રમ્યતા,

શાંતિ, શીતળતા અને એકાંતને પાસે રહેવું સ્મદ્યાન ફિલમૂદ્રીથી સ્પર્શે છે.

તેવું પેલે છેડે છે કંતારેશ્વર આ રસ્તે કેમ લાવ્યો એમ પૂછો છો. કેમ તમારે સુરતનું હૃદય ધડકાવતાં બધાં જ સ્થાનો જેવાં હતાં ને? શું થઈ ગયું? કંતારેશ્વરના દર્શન કર્યો કે આજન્મ કૃતકૃત્ય, મધ્યાહને નજર દોષમાંથી મુક્ત થયો અને પાછાં આવતાં શું, એમ પૂછો છો?" સાંજે શ્રી કાઘી વિશ્વનાથનાં દર્શન બાલાજીએડ પર કરી લેજે એટલે સાંપન્દે સમજન્મોનાં પાપ ધોવાઈ જશે.

ચાલો, હવે સીનેમા જેવો છે? આઠ છાનધર સુરતમાં છે, ચિત્રપટના એવા કેટલાક રસીઆ છે કે ચાર આનામાં ચિત્રપટ જેવું પણ રેજ ને રેજ જેવું એવો જાણે તેમણે નિશ્ચય કર્યો છે. આવા રસિકોની સગવડ માટે આઠ છાનધરો સુરતમાં રાખવામાં આવ્યાં છે. દરેકની જુદી જુદી વિશિષ્ટતા છે. કોઈ અંગ્રેજી ચિત્રપટ બતાવે તો કોઈ દેશી જ બતાવે. કોઈમાં પોલાદી મુકો, ધોડાની દોડાદોડ, મારામારી ને ધમાધમી જ જેવામાં આવે તો કોઈમાં આવી ગયલાં પ્રખ્યાત ચિત્રપટો ફરી જેવાનાં મળે. છતાં એમ હોય તો સાત વાર અને આઠ સીનેમા કેમ એમ પૂછો છો? જલ્દા માણસ સાત દહાડા પણ આપણે એને સતર્વાડિયું નથી કહેતા, અકવાડિયું કહીએ છીએ ને? અને ભૂલચૂકને માટે કંઈ બારી તો જોઈએને ?

ચલો આવ્યા છો તો હવે સ્ટેશન પર હોઠ તો બજાશે પણ આવા બટાકાનાં વડાં ને રતાળુનાં ભજાયાં કોઈ જગ્યાએ નહિ મળે. હોઠ બળી ગયા તો નાખો ધારીતો કટકો મોંમાં.

સુરતની જૂની કલા જરી ઉદ્યોગ, એવું જેવાનું તમારે બાકી રહી ગયું. કાલે રહો તો બતાવું. રહેવું નથી. જવું જ છે? સુરતમાં રાત નથી કાઢવી? તો પધારો. આવતી વખતે સુરત પધારો ત્યારે અચકતાશ્રમ, કોલેજ, જરીનું કારખાનું વગેરે જોઈ જશે.

[૪] આપાઠી ડંગલ

શીર્ષક ઉપરથી કદાચ તમને વિચાર આવશે કે સુરતમાં આપાઠ મહિનામાં કુસ્તંબાજીઓ થતી હશે. એ ધારીસિક કુસ્તંબાજી સુરતનું કામ નહિ એક અર્થમાં એને કુસ્તંબાજી કહી શકાય પણ તે મલ્લોની નહિ પણ એકાબજદની, ઘોડા-આડીની.

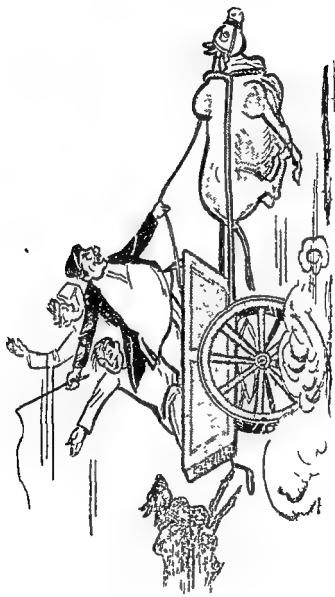
આ થપલગમના મોટરના જમાનામાં એ લગભગ નષ્ટપ્રાય થયલા ડંગલની કલ્પના કરવી મુશ્કેલ થઈ પડશે. મોટર તો લગઈ પછી આવી અને હમણાં હમણાં વધી ગઈ. આજળના જમાનામાં વિદ્યુતનો મુખ્ય વ્યાપાર સુરતના વાહનની ગતિમાં નહિ પણ ઇલેક્ટ્રાસીઓની આંખમાં હતો. મોટરની આગળનો જમાનો ઘોડાગાડીનો અને તેની આગળનો એકાબજદનો હતો.

એ એકાબજદનો સુરતનો જમાનો અદ્ભુત હતો. એક નાનું દમસ્કિયું અને ગેલિયો બજદ હોય 'તોપણ તમે બાદશાહ અજર કહોને કે સુરતના નવાબ. હાલની બેબી ઓસ્ટીન કરતાં વધારે ઓર્નદ અને ઓછી ઉપાધિ. લાવસન્સ કદાવવાનું નહિ. વાહન ટેક્સ આપવાનો નહિ. અને મોટે ભાગે તેબેલાની પણ ચિંતા નહિ. કટુંબના સભ્ય સમો એ બજદ વાડમાં અથવા વર્ષના રૂ. ૧૦૦)ના ખર્ચમાં ગાડીબજદ રાખી શકતાં. બજદ તો ઘરના પાછલા ભાગમાં બંધાતો ખાસ હાંકનારની જરૂર પડતી નહિ. વાહન અને હાંકવાનો યોગ્ય મોટરના જમાનામાં વધ્યો હશે પણ જતે હાંકવાનો Self-driving યોગ્ય સુરતને પહેલેથી જ હતો લગભગ બીજાના હાંથમાં સોંપવા કરતા પોતાના હાથમાં રાખવી ગમતી કારણ કે હાંકવું એ એક માત્ર એ બહાને ગતિ આપવા માટે ન હતું. પણ આર્નદનો પ્રકાર હતો. છેકરા નાનપણથી બેલ હાંકવાનું શીખતાં. શેઠની વ્યક્તિગત શુશ્રૂષાનો લાભ બજદ અને ઘોડાને મળતો. જે લાડ અને પ્રેમથી માતાઓ પોતાના બાળકોને નવશવે છે અને સજવે છે તે જ લાડ અને પ્રેમથી માતાઓ પોતાના બાળકોને નવશવતો, ઘોડાને માલિસ કરતો અને તહેવારને દિવસે અને ખાસ કરીને દશેરાને દિવસે સજવતો. દશેરાને દિવસે

ગલગોટાના ડારથી અર્ધકૂત ન થઈ હોય એવી ઘોડાબળદની યેક ભાગવી મુશ્કેલ હતી

શરૂઆતમાં તેો તમામ વાવહાર એકઠાબળદથી થતો. બળદ માત્ર ભાર વહનનું જ નહિ પણ અમનચમનનું માધન હતું. એ જમાનો હતો કે જ્યારે વકીલો કોર્ટમાં બળદના એકામાં બેનીને જતા. મેં પોતે તેો કોઈ વકીલને એકામાં બેગી કંચેરીએ જતા જોવાનું ધ્યાન નથી કારણ કે મને તે વખતે વકીલ કે વકીલાતની કંઈ પડી ન હતી. પણ વકીલ તરીકે કામ કરવાની શરૂઆત કર્યા પછી વૃદ્ધ વકીલોને મોકલે ચાલણું છે કે અમે બળદના એકામાં કોર્ટે આવતા આજે શ્રી. નટવરલાલ ઝવેરીને બળદના એકામાં બેગાડી કોર્ટે લાવવાનો કોઈ પ્રબંધ કરે તેો એકાવન રૂપીઆ ટીકીટના ખર્ચોને પણ એ દ્રશ્ય જોવાનું મન થાય. ત્યાર બાદ ઘોડાગાડીના જમાનામાં વકીલો ઘોડાગાડીમાં કોર્ટે આવતા અને કેટલાક સ્ત્રી જાતે ઘાંકતા. કહે છે કે શ્રી. કાવમજી બરજોરજી વકીલ ચાર ઘોડાની ફેટીન બાદશાહી ઠબે જાતે ઘાંકીને કોર્ટે આવતા તે એજ જોવા જેણુ દ્રશ્ય હતું.

ડંગલની શરૂઆત થી રીતે થઈ હતી? ડંગલ કંઈ હંમેશા કરેલાં થતાં નથી. કેટલાંક થઈ જાય છે અને કેટલાંક કરવા પારેલાં થતાં નથી. પણ કોડપિ હેતુ થી બને છે. સુરતથી દમ અગિયાર માઈલ દૂર ડૂમસ અને ભીમપોર આવેલાં છે. હિંદસ્તાનની વિવિધ જગ્યાઓ દાવો કરે કે પાંડવો અહીં આવેલાં રહેલાં તેો પછી ભીમનું નામ સાચવી રહેણુ ભીમપોર એમ દાવો કરે કે પાંડવો અહીં આવેલાં તેો કંઈ અમુક્ત નથી. એ ભીમપોરના હનુમાનનો મોઝો મહિમા છે. ભક્તોએ એમને સંબોધીને ભજનો રચ્યાં છે. એ ભીમપોરની આ હનુમાનનાં દર્શન કરવા સુરતીઓ શનિવારે ભીમપોર જતા.

અપાક મહિનામાં બનદ ને ઘોડા હાંકતાં હાંકતાં ભીમપોરીઆ હનુમાનનાં દર્શન કરવાનું પુણ્ય કાર્ય થતું હોય તો તેમાં અનેરી મોજ એટલે અપાકી ચનિવારે ભીમપોર દર્શન કરવા જવું એ તો બેલગાડી અને ઘોડાગાડીવાળાનું કર્તવ્ય અને મોજ.

તમે પૂછ્યો કે તેમાં ડંગલ ક્યાં આવ્યું? એ ડંગલ એમાંજ આવ્યું એનું મૂળ છે સ્પર્ધામાં. એક કાર્ય કરતી વ્યક્તિઓની સરસાઈની ભાવનામાં માત્ર એક સ્થાઈ િકા ક્યાં કરવાને બદલે તેને વિકસાવી તેમાં વિવિધતા લાવી તેમાંથી આનંદ લૂટવાની વૃત્તિમાં. સ્પર્ધા, સરગાઈ અને હરીફાઈમાં દ્વેષ અને ઈર્ષ્યાનાં તત્ત્વ ન આવે તો તેમાં આનંદ છે, તેમાંથી વિકાસ છે જે 'હું કરું હું કરું' એ જ અજ્ઞાનતા' નો મંત્ર બધા જ આચરતા થઈ જાય તો અપાકના ડંગલ, પતંગના પેચ, ગરબાની અને સાથિયાની હરીફાઈઓ અને લગ્ન પ્રસંગની મીયાં અને રગ્ગકની સરગાઈનું શુ થાય? રગ્ગક અને મીયાં બે સુરતના પ્રખ્યાત બેંડવાળા હતા અને તેમનામા અત્યંત સ્પર્ધા હતી. એ બંનેના બેંડ સાંભળવા કરતાં પસંદ દરેકને લાલચા એમ થતી કે એ બેંડવાળા બે વરઘોડા સામસામી ક્યારે થઈ જાય કે તેમની મરગાઈ જોવાની મગ્ગ આવે. પછી જેઈ લો એમની કારીગરીને. જે નારાયણ જ પેચ કાપે અને નારાયણનો જ પેચ કપાય તો પેચની મગ્ગ શી? અને જે નારાયણનો ઘોડો જ હારે અને નારાયણનો ઘોડો જીતે તો હારજીતની લહેજત શી?

તેજ બળદ અને રવાલદાર ઘોડા લાઈન્સની બહાર નીકળે એટલે થનગનવા માંડે. તેમાં નાથુભાઈનો ગેલિયો અને મંધુભાઈનો ટિલ્લીવાળો સાથે થઈ જાય તો ડંગલને માથે શિંગડા ઊગે! ડંગલ કરવાની દરેક વખત જાહેર ખબર ઓછી જ કરવી પડે છે? ગેલિયો અને ટિલ્લીવાળો કંઈ ધોંરીની ઘાસીના બળદ છે કે એને આરો ઘોરથા જ કરવી પડે? એ તો પોતે જ એક બીજની સ્પર્ધાથી દોડે અને તેમ ન કરતાં હોય તોયે નાથુભાઈ મંધુભાઈને ક્યાં આગળ નીકળવા દે તેવા છે અને મંધુભાઈ પણ ક્યાં હોડમાથી પાછા ખસે તેવા છે? એ તો વગર બોલ્યે લાગી એમ સમજી લેવાનું અને રસ્તો યે ક્યા નાનો-

સુનો છે. લાઈન્સના છેલ્લથી ખાસ્સો આક નવ માઈલનો શરતનો વિસ્તાર છે અને ગવીયર સુધીની તો વાત જ શી કરવી? જોલિયા કે ટિલ્લીવાળામા જે જ્યા મોળાશ આવી કે નાથુભાઈ અને મંધુભાઈનો હાથ પૂંછણ પર જાય અને બ્રહ્મસત્રની જરૂર પડે તો પરોણી છે જ. પણ આખો પ્રાણ તે વખતે શરતમાં બીડી એમ ને એમ રહી જાય. અને ફૂલની કમી સમ સુકુમારની સ્મૃતિ પણ થોડી વાર અદ્રશ્ય થઈ જાય. જીવન કેન્દ્રિત થઈ જાય શરતમા.

આપાકી શનિવારની શરતોની શરૂઆત આમ થઈ હશે પણ પાંચી તો ધીમે ધીમે તેની રીતસરની પ્રજ્ઞાલિક્ષઓ થઈ ગઈ. જેનાં જનવરો એકકે દિવસે બાવીસ પચીસ માઈલની મુસાફરી કરી શકે તેમ ન હોય તે શુ કવારે સાંજે ત્રણ, ચાર વાગે સુરતથી નીકળી જાય, સાંજે ભીમપોર ભેગા થઈ કોઈ ખારવાને ઘેર કે જોગખીતા ભંગલામાં પથવ નાખે. જેમનાં જનવરો સાચબાધાવાળા, તેજ ને સરસાઈમાં ઊતરી શકે તેવાં હોય તે શનિવારે સવારે પાંચથી ૧૨ સાગ છના અરમામાં સુરતથી નીકળી જાય. લાઈન્સનો છેલ્લે આવતાં જેના એકા કે ગાડી સાથે થઈ ગયા તેની વચ્ચે સ્વાભાવિક હરીફાઈ. સામાન્ય રીતે આખે રસ્તે હરીફાઈ ચાલ્યા જ કરે. છેવટે દૂમમની ચોપાટી તરફ જવાના રસ્તા પર એલા પહેલાની શરઆતથી સ્વોપ—સ્વેટીંગ—છેવટની હરીફાઈ થતી અને તે ચોપાટી સુધી થતી. પહેલા બગવાથી ચોપાટી સુધીના રસ્તા પર બંને બાજુએ આગલા દિવસની સતના ગયલા આવીને જેવા ઉભા રહેતા તેમ જ જેઓ સવારના વહેલા ગયલા હોય તે ગાડીઓ છોડીને ઊભા રહેતા. જેનાં સરસાઈ કરી શકે એવાં જનવર હોય તે ચોપાટી પરથી પહેલા એલા પર આવીને ઊભા રહેતા અને ચોતાના હરીફની ગાડી આવી પહોંચતાં

વચ્ચે થોભે. મુડદાવને મારવાની થી મઝા? આગલા જમાનામાં ગાડીનવદ અને ઘોડાગાડીવાળાઓને ફરવાનું સ્થાન સુરતના સ્ટેશનનું મેદાન હતું. દર-રોજ ચારસો પાંચસો ગાડીઓ ત્યાં ભેગી થતી. ત્યાં હરીફને એના હરીફ મળી રહેતો ત્યાં પ્રચોળિત ડંગલની ચોળના પત્તુ થઈ જતી.

આ ડંગલ અને સરસાઈઓમાં રહેરના મોટા હિસ્સાનો નિર્દેશ કરવો ઘટે. રહેરના સાહસિકોનો મોટો ભાગ આફ્રીકા અને બ્રહ્મદેશથી કમાઈ લાવે અને રહેર આવીને અમન ચમન કરે. કેટલાક તો ગર્વથી કહેતા કે અમારા ઘોડા રહેરથી ઉપડે તે સુરત સ્ટેશન જ આવીને ઊભા રહે અને સ્ટેશનથી ઉપડે તે રહેર જ અટકે. ઈર્ષ્યા આવે એવા ઘોડાને પૂરપાટ દોડવતા કોઈ રહેરોની ગાડી મોટી સડક પરથી જતી જોણે જોઈ હોય તેને નૈપથનાથે બાબુક સ્વરૂપે અડીપલબુકાઘોડાના કાનમાં અશ્વમંત્ર મૂકી તેને ભીમકપુરી તરફ કેમ દોડાવ્યો હશે તેનો કંઈ આછો ખ્યાલ આવે. આમ અટક્યા વગર પ્રતિદિન છ માર્ઈલ દોડનાર રહેરોના ઘોડા સાથે ડંગલ કરવું સાચા ઘોડાવાળા સુરતવાસીને પણ આકર્ષુ થઈ પડતું. અને ડંગલ વખતે એમની સરસાઈ જોવા ચોપાટી પર લોકો ચાતકની પેઠે વાટ જોતા

ડંગલ પણ ડંગલ હતું. ડંગલ માટે કુસ્તીબાજ દિવસોથી તૈયારી કરે તેમ આ ડંગલના હરીફો પણ કરતા. એક માસ આગળથી બજાદને મેથી, તેલ, ગોળ, વગેરેના લાડવા ખવડાવવાના શરુ થતા. ઘોડાઓને મસાલાનાં તપેલાંઓ બનાવી ખવડાવી એક માસ આગળથી તૈયાર કરવામાં આવતા. ગાડીઓ પણ કાળજીપૂર્વક બની જતી કે સુધરતી. ખાસ હરીફાઈમાં ઊતરનારા જનવરને ખેંચવામાં સુગમ પડે તેથી કમાનવાળી ગાડીઓ નહિ પણ કમાન વગરની ઢીંગલીવાળી ગાડીઓ રાખતા. આથી જનવરને ગાડી ખેંચવામાં સુગમતા થતી કમાનવાળી ગાડીનો આવકો ઘોડા પર પડે તે ઢીંગલી વાળી ગાડીમાં પડતો નહિ. વળી ભાર ઓછો કરવા ડંગલની ગાડી છત્રી વગરની રાખતા.

આ ડંગલમાં એકલા અટુલા માણસો પોતાની ગાડીમાં બેસી હરીફાઈ કરતા હશે એમ રમ્મિ માનતા. ધનંજયને ઋષિકેશ મળ્યા તેમ હરીફોને પણ પોતાના

સમભાવી સોબતીઓ મળી રહેતા. પ્રત્યેક ગાડીમાં બે ત્રણ માણસો બેસતા. એક માણસના હાથમાં ઘોડાની રેન હોય, બીજાના હાથમાં ઘોડાના શરીરમાં વિદ્યુત્સંચાર કરવા માટેની ચાબુક હોય અને ત્રીજાના હાથમાં યુદ્ધધોખડા કરવાનું સાધન હોય. યુદ્ધનો નાદ, યુદ્ધની બેપરવાઈ, યુદ્ધના સાહસ ડંગલમાં ઊતરતાં. ભાગતી ગાડીમાંથી કોઈ માણસ ગાડીમાંથી ઉઠતો પડે તો આત્મક અમર છે, તે ઘવાતો નથી કે હણતો નથી એવો બોધ કોઈ હરીફને આપવાની જરૂર નહોતી પડતી. તેટલે અંશે એની અજુનથી ઊંચી કક્ષા હતી. પડનારને ઊંચકવા પણ ગાડી નહોતી રોકતી. ગોળીએ વિધાતા કે ધાયક થતા કોઈના લાડકવાયાને ઊંચકવા કંઈ યુદ્ધ ઓછું જ થંભે છે? ભાગાભાગીમાં ગાડી અથડાય, તૂટી જાય કે ઘોડા કે બળદ ધાયક થાય તેની કોઈને પરવા ન હતી. આખરે મનુષ્ય દેહ પણ નશ્વર હોય તો ‘સહુ એવો તણે કાળે ન રોતાં પાર કંઈ આવે’ કોઈ કોઈ વાર ડંગલમાં મારામારી અને ગાળાગાળી પણ થતી. હાથ પગ પણ ભાંગતા અને માથાં પણ ફૂટતાં, સ્વાભાવિક હતું. ઈશ્વરે જીભ આપી હતી એટલે ઉશ્કેરાટવાળી પરિસ્થિતિમાં તે સમયને અનુરૂપ ભાષા બોલાઈ જતી. અને જીભનો પ્રભાવ મોળો પડતાં તેમના સાથીઓના હાથ તેમની મદદે આવતા.

તમે માનતા હશે કે આઠ સાડા આઠ ડંગલ પૂરું થયું કે સહેલાણીઓ દર્શન કરી તુરત સુરત તરફ બળદ ઘોડા મારી મૂકતા હશે. ચમચામ ક્યે. બીજાવાર ડંગલ કરવાનો કંઈ મનાઈલુકમ છે? અને ડંગલ વિના બીજા કંઈ પ્રવૃત્તિ ભીમપોરમાં નથી થતી એવું ઓછું જ છે? જો એમ સુરતીઓ પોતાને રસ્તે ભીમપોરને રંગ્યા વિના નાસી જાય તો ભીમપોરને શો લાભ?

આ બધા જ ગાડીઓ વાળા આઠ સાડા આઠે ડંગલ પત્યા બાદ ભીમપોરના ખારવાઓ અને ખારવણોના મકાનના ઓટવા પર પોતપોતાની દોગી માથે મુકામ નાખતા. તેમની પાસે વાસણો વગેરે લઈ તેમના ઘરમાં રસોઈ કરતા. સુંદર તહેવાર પદ્ધતિથી કાર્ય થતું. કોઈ નદીએ નહાવા જતું. કોઈ જનરને નવણવી આવતું. કોઈ રસોઈ કરતું. ત્યારબાદ ભીમપોરીઆ

હરમાનનાં દર્શન થતાં અને ત્યાર બાદ સાદી ડાથે બનાવેલી રસોઈમાં ગાયમાં દેવશંકરની ધાગીના પરીકાં છૂટતાં ત્યારે રંગો વહીસઃ નાં દર્શન થતાં છેવટે બે ત્રણ વાગે ઓટવાનું ભાડું તથા લીધેલી નર્વ વસ્તુના મૂલ્ય ચુકવી આપી સહેલાણીઓ પાછા જવાની શરૂઆત કરતા. પાછા આવતી વખતે ગલીવરથી સુરત તરફ આવતા ફંદેનું ચક્કર આવે છે ત્યાં પણ ગવારની ચોપાટી પર થયેલી રસાકમીનું પુનરાવર્તન થતું પણ તે ઉતરાણ પછીની વાસી ઉતરાણ જેવું, અષ્ટમી પછીની છત્રીનોમ જેવું, હોળી પછીના ધૂળી પડવા જેવું, ત્યાર બાદ મહોત્સવામાં ભરાતા ડાચરામાં અને સ્ટેશન પર થતા ગાડીમેળામાં ભૂત ડંગલના ગુમદોષની ચર્ચા થતી અને ભાવિ ડંગલના ઘાટ ઘડના.

માનવીના આનંદમાં વિકોપ કરવાનો કદરતનો સ્વભાવ છે. કુદરત કહેશે કે કુદરતની અવગણના કરી ઉત્સવો થોજી પાછળથી દોષાયે પણ કરવાનો મનુષ્યનો સ્વભાવ છે. ધીરી અપાક વપાના મહીનો અને શનિવારે ન વર્ષવું એવું કંઈ કુદરતે ખત લખી આપ્યું નથી. એટલે ડંગલને વખતે, ડંગલ માટે જવાને વખતે કે ડંગલમાથી પાછા ફરવાને વખતે મેઘરાજ પોતે ડંગલ જમાવના. સહેલાણીઓ તેની પણ અવગણના કરીને પોતાનું કામ આગળ ધપાવતા. પાણીનાં ખરોચિયાં, ઉપરથી પડતો વરસાદ અને ઘોડા લપસવાની ધાસ્તી પણ ડંગલનો ઉત્સાહ કમી નહોતાં કરી શકતાં. પક્ષગતા હરીફો ગાડી દોડાવતા અને ઉપરથી પડતા વરસાદના છાંટા અને ગાડીથી ઉડતા કાદવના છાંટાની પરવા કર્યા નિવાચ સુરતીઓ ડંગલ જોવાની મોજ માણના.

અર્વાચીન ભાડુતી બસમાં બેસી સુરતથી ડૂમગ અડધા પોણા કલાકમાં જનાર માણસ એ ડંગલના ઘોડાગાડીના વેગનો ખ્યાલ નહિ કરી શકે. બ્રિટીશ ચેતલ ઓછામાં ઓછા સમયમાં તરી જવાના રેકર્ડ ઘોષ છે. ઊડવાના અને ક્રિકેટના રેકોર્ડ નોંધાય છે. પણ ડંગલમાની પવનવેગી ઘોડાગાડીનો રેકોર્ડ કોઈએ નોંધ્યો નથી. પણ તેમાં ભાગ લેનાર એક ભાઈનો પત્ર છે કે અગિયાર મિનિટમાં સુરતથી ભીમપોરની ચોપાટીએ પહોંચવાનો રેકર્ડ છે.

મુરતની બીજી કેટલીક સંસ્થાઓની પેઠે આ ડગલની સંસ્થા પણ લગભગ નષ્ટ થયા જેવી છે. પહેલા નવાન સાહેબે ચોપાતી પર દોડાદોડી બધ કરાવી એટલે બંગલાની શરૂઆત થાય ત્યાં સુધી જ ડગલ ચાલવા માડ્યું લડાઈ દરમિયાન કેટલાક ગાડીવાળા મોટરવાળા થઈ ગયા. આમ પદ્ધતિમરના ડગલ નષ્ટપ્રાય થઈ ગયા. પણ લાઈન્સથી આગળ જતા સહેલાણીઓના કેટલીકવાર આપોઆપ ડગલ થઈ જાય છે.

[૫] શ્રી રામ !

પ્રત્યેક ક્ષણકૃતિનાં પ્રારંભ અને અંત સુંદર અને આકર્ષક હોવાં જોઈએ એમ કેટલાક વિવેચકોનું માનવું છે નારસકાકાનું પણ એમ જ માનવું છે કે જેને જન્મ્યે પેંડા ન વહેંચાય અને મૂએ ઘારી દૂધપાક ન જમાય તેનું જન્મ્યું અને જીવ્યું વ્યર્થ છે. સુરતની વિશિષ્ટતાઓની આ લેખમાળાનો અંત કયા વિષયથી કરવો એના વિચારમાં હું હતો ત્યાં બહારથી ટહેલ પડી “કિથોર-ભાઈ, ઓ કિથોરભાઈ, નવીકાઝી ગુજરી ગયાં.” મને થયું કે પ્રારંભ નામથી થયો છે તો અંત નામથી જ થાય. જીવનનો એ ક્રમ છે અને ખામ કરીને આ ક્ષેત્રમાં પણ સુરતની વિશિષ્ટતા ક્યાં ઓછી છે?

મરણ પર્વત માણસને પ્રતિષ્ઠા માથવવી પડે છે. જે મરણનો જીવન સાથે સુમેળ હોય તે જ મરણ ખડું મરેલામાં ગણી શકાય. વીરનું સમરાંગણ પર, નાવિકનું જલધાત્રામાં, પહેલવાનનું અખાત્રમાં કુસ્તી કરતાં, કવિનું કાવ્યસર્જનમાં અને ધંધા વગરનાનું બગાસુ ખાતાં ખાતાં મૃત્યુ થાય તો જ મૃત્યુ જીવન સાથે સુસંબદ્ધ અને યશસ્વી ગણાય. સુરતી પણ પોતાના મરણને અનુરૂપ મરી જાણે છે. કહે છે કે તેના મરણના ક્રમને સાધારણ રીતે ખાવા સાથે સંબંધ હોય છે. ખાવાને માટે જીવવાનું છે, જીવવાને માટે ખાવાનું નથી એ સૂત્રનું પાલન એ જીવનભંર કરે છે અને જીવન બાદ પણ એ પાલન કરવાની ઈચ્છા સાથે દેહ છોડે છે. જે સિદ્ધાંત માટે જીવ્યા તે માટે તે મરી જાણે છે. મારા એક ઓળખીતાને શેજ એક પેસાના મમરાસેવ ખાવાનું બંધારણ હતું. તેને લઈને તેને બંધકોશ થયો અને પેટ સખત થઈ ગયું. મમરાસેવ છોડી દેવાની સલાહ આપનાર પંદર વેદ ડેક્ટરોને તેમણે ત્યજી દીધા. છેવટે “પરવા નહિ મમરાસેવ તમે ખાયા કરો તો પણ હું તમને સારા કરીશ.” એમ કહેનાર વૈદની બે વર્ષ દવા કરતાં કરતાં મમરાસેવ ખાતાં ખાતાં જ તેઓ ગુજરી ગયા.

વખતો વખત કસરત અને ફરવાનું મળે, પ્રસંગે પ્રસંગે છૂટ્ટી મળે અને કદરતનું સાંનિધ્ય ભોગવવાની પણ કોઈ કોઈ વખત તક મળે એવો પ્રબંધ સુરતમાં પ્રથમથી જ ઈશદાપૂર્વક રાખવામાં આવ્યો છે. સુરતીઓ

ધારત તો સુરતના એકાદ ભાગમાં જ સ્મશાન ન કરી શકત એવું ઓછું છે? પણ સુરતનું સ્મશાન અશ્વિનીકુમારની પવિત્ર ભૂમિ પર શહેરથી માઈલોને અંતરે સંકારણ રાખવામાં આવ્યું છે મહાભારતના યુદ્ધમાં દાનવીર કર્ણ અર્જુનના બાણે વીધાયલા પડ્યા હતા ત્યારે તેમણે એવી અંતિમ ઈચ્છા પ્રગટ કરેલી કે તેમના દેહને કુંવારી ભૂમિ પર અગ્નિદાહ કરવામાં આવે. શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્માએ કર્ણની આ અંતિમ ઈચ્છાને માન આપી અતીવ પવિત્ર ગણાતા ધામ એવા શ્રી અશ્વિનીકુમારની કુંવારી ધરતી પર તેમનો અગ્નિદાહ કરાવી કર્ણની અંતિમ ઈચ્છાને પૂરી કરી હતી. વળી શ્રી અશ્વિનીકુમાર જાતે દેવતાઓના વેદરાજ હતા અને તેમણે સ્વપન ઋષિને વૃદ્ધાવસ્થામાંથી મુક્ત કરી નવીન દેહ પ્રાપ્ત કરાવ્યો હતો. હજીયે અશ્વિનીકુમાર ઘણા વૃદ્ધ શરીરને અગ્નિદાહ અર્પી આત્માને નવીન દેહ પ્રાપ્ત કરાવે છે.

વળી દાનવીર કર્ણને કંઈ ચોક્કસ જગ્યાએ અંતિમ સંસ્કાર અર્પ્યા હશે તે પણ અમે એક સીક્ષતથી યોધી કાઢ્યું છે. અમે મુખ્ય મજ્જીચૂસ તરીકે ઓળખાતા એક કંજુસને અશ્વિનીકુમાર પણ લઈ ગયેલા. અને દસ હજાર રૂપિયાની સખાવત કરાવવા તેમના સુસ્ત અને વ્રજ સમા દુદ્યને હવમચાવવા માંડ્યું. પણ પોતાના માટે જોડાના પૈસા પણ ખરચવા ના પાડતા કાકા એમ સહેલાઈથી યેના ડાવમાં આવે? ફરતાં ફરતાં એક સ્થળ પર એમનો પગ પડતાં જાણે એમને વિદ્યુત સમા આંચકો લાગ્યો, એમની આખમાં અમી ચડ્યું. એમણે દાન આપવા હા પાડી. અમે તુરંત જ જાણી લીધું કે તે પ્રભાવ જે દાનવીર કર્ણની અગ્નિદાહ પામેલી પવિત્ર ભૂમિ પર તેમનો પગ હતો તે ભૂમિનો હતો. એની પવિત્રતા ઉપરાંત શહેરથી એનું અંતર એ પણ તીર્થ-રાજની મહત્તા છે. સ્મશાનયાત્રા કરવાની આવે એ સાધારણ દિનચર્યામાં એક અસાધારણ કાર્યક્રમ છે. સવારથી રાત સુધી ધંધામાં અટવાતા વેપારીના, દરદીમાં લીન થઈ જતા ડ્રેક્ટરના, ધોણગારીમાં ફરતા શેઠીઆના જીવનમાં અશ્વિનીકુમારની સ્મશાનયાત્રા એ એક વિશિષ્ટ કાર્યક્રમ છે ચાલવાથી ન દેવાયેલ પગ તથા ઊંચકવાથી ન દેવાયેલા ખભાને ભાર સાથે તેમનો સ્પર્શ કરવાનો વખત પણ આવે છે. એ એવો પ્રસંગ છે જ્યારે વડીલોને

કોર્ટમાંથી, કારીગર અને નોકરને કારખાનેથી અને ચેકની દુકાનેથી મને કે તમને રજા મળે છે. આ કસરતનો લાભ છોડી દેવા કોઈ તૈયાર ન થાય તે માટે કેટલાક પંચમાં સવારૂપીઆનો દંડ અને કેટલાક પંચમાં વહેવાર બંધ કરવા સુધીની વેતરણ સખવામાં આવી છે. આ નિયમને લઈને આ કસરત અને કુદરતનું સાન્નિધ્ય સાધવાની તક સહેલાઈથી મળે છે. કેટલીક વાર ન પહોંચી શકાય તેવું શેકાણું કોર્ટમાં હોય અગર તો લાંબા વખતથી રજા ન આવી હોય ત્યારે ન્યાતના માંદામાજ ચાલતા નરસિંહકાકા તથા પોતાને તથા બીજાને ભાર રૂપ થઈ પડેલાં જામનાકાકી ગજડી જાય તો કેવી મજા આવે એવો પાપભર્યો કુવિચાર મને આવેલો અને માંદામાંદા નરસિંહકાકા એમના દલપતને જરૂરી હશે એમ ધારી એ દુષ્ટ વિચાર બદલ પ્રાચલિત કરવા મેં દલપતની માફી માગી ત્યારે 'ક'ઈ નહિ એમ તો તારી ઊંચી માટે પણ મને એક વાર એવો વિચાર આવેલો' એવું દલપતે કહેવાથી મારો ભાર હળવો થયેલો.

આ લાંબી યાત્રામાં વિમામો આપવા અગ્નિનીકુમારના રસ્તા પર એક વિસામો રાખેલો છે. ત્યાં ઘડીભર ડાઘુઓ અને શબ બંને થાકે ખાય છે. અમુક સ્ટેશને એન્જન પાણી લે તેમ જ કોલમાની જરૂર પડે ત્યારે કોલસા લે છે તે મુજબ વિસામે ડાઘુઓ કોગળા કરી પાણી પી તથા સીગરેટ યા બીડીના ધુમાડા કાઢી અને પાનપટ્ટી ખાઈ તાજ થઈ જાય છે. વિસામે કોગળા થા માટે કરવા પડે તે કોઈ સમજાવતું નથી. પણ બધા જ કોગળા કરે છે અને થોડો વિસામો લઈ પાછી કૂચકદમ કરે છે. આ વિસામાથી કેટલીક શંકાઓનું સમાધાન થાય છે. નવા જન્માનાના રંગથી શંકાશીલ બનેલા કેટલાક શખ્સો વરસી વખતે દિવા દેવાય છે ત્યારે શંકા કરે છે કે શું હજી એક વર્ષ થયા જીવ ઠેકાણે નથી પડ્યો કે એને માર્ગદર્શન માટે દિવા બતાવવાની જરૂર પડી? માણસના અવમાન પછી ટોલ્લા પર દૂધના દડીઆ મૂકવામાં આવે છે તે પ્રસંગે પણ આવો જ પ્રશ્ન ઉઠાવવામાં આવે છે. એ શંકાઓનો આ વિમામાથી જવાબ મળે છે અને તે એ કે સુરતથી દોઢ બે માઈલ સુધીમાં આ એક વિસામો આવ્યો તેમ આખા જીવનના પર્યટનમાં વિમામા હોવા જોઈએ. અને આમ વિસામો લેતા લેતા જીવને લઈ જવોમાં આવે તો વર્ષ દિવસ

કોર્ટમાંથી, કારીગર અને નોકરને કારખાનેથી અને શેઠની દુકાનેથી મને કે તમને રજા મળે છે. આ કસરતનો લાભ છોડી દેવા કોઈ નૈયાર ન થાય તે માટે કેટલાક પંચમાં સવારૂપીઆનો દંડ અને કેટલાક પંચમાં વહેવાર બંધ કરવા સુધીની વેતરણ સખવામાં આવી છે. આ નિયમને લઈને આ કમરત અને કુદગતનું સાન્નિધ્ય સાધવાની તક સહેવાઈથી મળે છે કેટલીક વાર ન પલોંચી શકાય તેવું રોકાણ કોર્ટમાં હોય અંગર તો લાંબા વખતથી રજા ન આવી હોય ત્યારે ન્યાતના માંદામાજ ચાલતા નરસિંહકાકા તથા પોતાને તથા બીજાને ભાર રૂપ થઈ પડેલાં જામનાકાકી ગજડી જાય તો કેવી મજા આવે એવા પાપભર્યો કુવિચાર મને આવેલો અને 'માંદામાંદા નરસિંહકાકા એમના દલપતને જરૂરી હશે એમ ધારી એ દુષ્ટ વિચાર બદલ પ્રાયશ્ચિત કરવા મેં' દલપતની માફી માગી ત્યારે 'કંઈ નહિ એમ તો તારી યેથી માટે પણ મને એક વાર એવો વિચાર આવેલો' એવું દલપતને કહેવાથી મારે ભાર હળવો થયેલો.

આ લાંબી યાત્રામાં વિસામો આપવા અગ્નિવનીકુમારના રસ્તા પર એક વિમામો ચખેલો છે. ત્યાં ઘડીભર ડાઘુઓ અને સજ બંને થાક ખાય છે. અમુક સ્ટેશને એન્જીન પાણી લે તેમ જ કોલમાની જરૂર પડે ત્યારે કોલમા લે છે તે મુજબ વિસામે ડાઘુઓ કોગળા કરી પાણી પી તથા સીગરેટ યા બીડીના ધુમાડા કાઢી અને પાનપટ્ટી ખાઈ તાજ થઈ જાય છે. વિસામે કોગળા થા માટે કરવા પડે તે કોઈ સમજવનું નથી. પણ બધા જ કોગળા કરે છે અને થોડો વિસામો લઈ પાછી ફૂચકદમ કરે છે. આ વિમામાથી કેટલીક શંકાઓનું સમાધાન થાય છે. નવા જન્માનાના રંગથી શંકાશીલ બનેલા કેટલાક શખ્સો વરસી વખતે દિવા દેવાય છે ત્યારે શંકા કરે છે કે શું હજી એક વર્ષ થયા જીવ હેઠાણે નથી પડ્યો કે એને માર્ગદર્શન માટે દિવા બતાવવાની જરૂર પડી? માણસના અવમાન પછીટોટલા પર દૂધના દડીઆ મૂકવામાં આવે છે તે પ્રસંગે પણ આવો જ પ્રશ્ન ઉઘવવામાં આવે છે. એ શંકાઓનો આ વિમામાથી જવાબ મળે છે અને તે એ કે સુરતથી દોઢ બે માઈલ સુધીમાં આ એક વિસામો આવ્યો તેમ આજી જીવનના સર્ગદાનમાં વિસામો હોવા જોઈએ. અને આમ વિસામો લેતા લેતા જીવને લઈ જવામાં આવે તો વર્ષ દિવન

પહેલાં તેની યાત્રા પૂરી ન થાય અને દિવાની જૂઠ્ઠા માર્ગમાં પડે તે અવાભાવિક છે.

વિસામા ઉપરથી પણ યજ્ઞઓની સ્મરણયાત્રાને હજીવી કરવાને અને તેમનો જુસ્સો ટકાવી રાખવાને બીજી જોડવણ રાખવામાં આવી છે. ભાર ચઢાવતા મજ્જો જુસ્સો ટકાવવા 'હોઈસાં હોઈયાં' કરે છે, કોઝો ફૂટનારી ગાય છે, યોદ્ધાઓ યુદ્ધમંત્ર ઉચ્ચારે છે અને રમુઝીત અને રમુવાદો જોમ ટકાવે છે તેમ યજ્ઞઓ શ્રીરામના મંત્રથી પ્રોત્સાહન મેળવે છે. રામ શબ્દના મનો કાનો લગાવી રામમંત્ર ઉચ્ચારતા જુવાનીઆ દોડવા માંડે છે. ઓટલે એ લોકો સાથે આપણાથી નહિ દોડાય, એમ કહીને પાછળ પડવાનો અને વગર ભારે ધીમે ધીમે પાછળ રહી જવાનો મોટેરને મોઝો મળે છે. જ્ઞાનિ અને વર્ણ પ્રમાણે એ મંત્ર બદલાય છે. 'રામ બોલો ભાઈ રામ' નો મંત્ર કાને પડે તો અમજવાનું કે ચમચજનો પંજે કોઈ હથકી વર્ણ પર પડ્યો છે. આગલા શ્રી સાથે રામનો મ લંબાઈને મંત્ર ઉચ્ચારય તો કોઈ વાણીઓ વિષ્ણુ-પુરીમાં વેપાર કરવા ગયો એમ જાણી લેવાય છે. અને હડકાયા કતરાની અદાથી રામ શબ્દ અડધા પડધા અને ઝડપભેર બોલાતો સંભળાય તો સંસ્કારી નાગર જ્ઞાતિમાંથી એક આત્મા કેવાસ તરફ ફંટીયર મેઈલની ગતિથી દોડી રહ્યો છે અને પાદર સુધી વળાવવા સ્નેહીઓ દોડે છે એવી પ્રતીતિ થાય છે. મને ધ્યાન છે ત્યાં સુધી મેં પ્રમોદને જ ખૂંછેલું કે, રામ રામ રથવાયાની પેઠે ખીજવાઈને તમે કેમ બોલો છો ત્યારે તેણે જવાબ આપેલો કે અમે સ્નાન કરીને રાજ લઈ જતા હોઈએ તે વખતે સ્પર્ધ કરી અમને કોઈ દુષિન ન કરે તે બાબતની એ કોંધભરી ચેતવણી છે.

સ્મરણમાં પણ સુરતીના જીવન ઉપરની ફિલસૂફી તરીકેની દ્રષ્ટિ સ્પષ્ટ દેખાય છે. મરનારના શબને અગ્નિ સંસ્કાર થતાંની સાથે સ્મરણયાત્રાઓ સ્મરણની પાસેની હોટલમાં જાય છે અને લાગી યાત્રાનો શ્રમ ચાપાણીથી હજીવે કરે છે. ઓટલું જ નહિ પણ મૃત્યુ પાકી ઉમરે થયું હોય તો ધારીમગજ અને ભૂસું પણ સાથે ઊડે છે. મૃતદેહ હજી પ્રજન્મળે છે તે સમયે ગતામ્નનગતા-સૂઘનાનુશોચંતિ પંહિતાઃ એ શ્રી ગીતાજીની ફિલાસુફી નમજ્યા વિના અને

પચાવ્યા વિના કોણ તટસ્થતા, સમદર્શિતા જાળવી શકે? અને એમાં ખોટું પણ શું છે? ઘણીવાર મહાન પુરુષો અને વિભૂતીઓનાં મૃત્યુ થાય છે ત્યારે બોધ આપવામાં આવે છે, કે માત્ર આંસુ સારવાથી સહાનુભૂતિના સંદેશ મોકલવાથી કે મરનારની યાદગીરીમાં ઈમારત ઊભી કરવાથી સદ્ગતને અંજલિ નહિ આપી શકાય પણ ખરી અંજલિ તો ત્યારે જ અપાય જ્યારે સદ્ગતના પ્રિય જીવન-મંત્રો જીવનમાં ઉતારી શકાય. એમ જ હોય તો જેને ધારી મગજ અને ભૂસું વહાલાં હતાં તેના આત્માને બીજા તેમની પાછળ ધારી મગજ અને ભૂસું ખાય તેના કરતાં વધુ શું પ્રિય હોય? જો મરનાર વધુ જીવ્યા હોત અને આ વખતે મંદુકાકાને તેમણે બદલીમાં મોકલ્યા હોત તો તેઓ અત્યારે પોતે શું કરતા હોત? જેણે આ તટસ્થતા અને સમદર્શિતા કેળવી નથી એવા અશ્વિની-કુમારના પૂલ પસંદી ચાલતી ટ્રેનના મુસાફરો સજગતી ચિતા જેઈને ધડીભર થંભી જાય છે. સ્મશાન વૈરાગ તેમને ધડીભર આવી જાય છે. મારે જે એક દિવસ આમ જન્મું છે એવી દહેશત લાગતી હોય તેમ મસ્ત ચીવનના ગાલના ગુલાબ ધડીભર કરમાઈ જાય છે.

વળી હોટલના સાચા પાતાવરણમાં ત્યાં ચાલતા વાર્તાવાપોમાં આ ફિલસૂફની મનોદ્રષ્ટિ સચવાય છે. આવી સ્મશાનયાત્રામાં એક મુખ્ય પાત્ર નાયક હોય છે, જેની આસપાસ તમામ વાર્તાવાપ કેન્દ્રિત થાય છે. એને ન બોલવું હોય તોપણ બોલવું. એનો મિત્ર, એનું કુટુંબ, એનાં કપડાં, એનાં બુટ, એનું સર્વ કંઈ વાર્તાવાપનો વિષય બની જાય છે. એને મોંમાં આંગળાં ધાલી બોલાવવાથી વાર્તાવાપની વસ્તુનો વિકાસ ઉત્તરોત્તર થતો જાય છે. એ મહાનુભાવનું પૂરાણ પૂરું થાય તો સાહિત્ય, સમાજ, રાજકારણ, સંતતિનિયમન વગેરે બીજા રસપ્રદ વિષયો પર ચર્ચા થાય છે. એટલું જ નહિ પણ દ્રષ્ટિ વેધક બનતાં કંઈકનાં રહસ્યો, કંઈકનાં ચારિત્ર્યો, કંઈકનાં જીવનવ્યૂહો પરના પડદા ત્યાં ખસી જાય છે.

એટલામાં આવજોની બૂમ પડતાં આ ફિલસૂફો તમામ રસપ્રદ ચર્ચાને છોડી દઈને રણસંગ્રામનું આહવાન પામેલા યોદ્ધાગમા ઊઠીને ઊભા થાય છે. અને બાલદી હાથમાં લઈને નદીના કાંઠાથી તે ચિતા સુધીની હાર બનાવી

તાપીનાં પુનિત જળથી દેહરજ ધાઈ નાખવાના કાર્યમાં પડે છે. તાપીનાં જળથી ભરાઈ એક હાથમાંથી બીજા હાથમાં જઈ વિના સજગતી હતી તે ભાગ પર ઠલવાઈ પાછી હાથોહાથ નદી તરફ ભરાવા બાબદી ચાલી જાય છે તે જોતાં જરૂર માનવાને કારણ મળે છે કે સહકારી ચળવળનો સ્થાપક કોઈના યાદુ તરીકે અશ્વિનીકુમાર આવ્યો હોય તે વખતે સહકારનો મંત્ર તે અશ્વિની-કુમારને કંઠે જ શીખ્યો હોવો જોઈએ.

સમય વધુ સંગવડનો, વધુ ઝડપનો, વધુ એકાગ્રમનો, વધુ સુવાળા-પણાનો થતો જાય છે અને જૂની સંસ્થાઓની વિધિવિધિ ઓછી થતી જાય છે. સ્મધાનમાં પાણી ગરમ કરવાની ભઠ્ઠીઓ થઈ અને ઠંડા પાણીએ ન્હાવાનું બંધ થયું. સ્મધાનથી પાછા ફરવા માટે હાડકાં મજબૂત કરતી ગાંઠની મુસાફરી થઈ અને તેનું સ્થાન બસોએ લીધું. અપલોધા કપડાં પહેરીને પાછા આવવાને બદલે શાંતિઓ તરફથી દુવાલ, ધાતિયાં ને બંગીઓ પહેરી લાવવા મળે તેવી ગોઠવણ થઈ. સ્મધાન આવ્યા તો પપ્પ દેદાર તો ઠેકાણે રાખવા જ જોઈએ તે માટે કાંસકા અને આરસા મળે તેવી ગોઠવણ થઈ. સુધાગ્રને કારણે યા તો બીજાને ત્યાં વાપરેલી ખાંધાઈને પરિણામે યુધ્ધો ભોગા ન થાય ત્યારે શબ મૂકીને લઈ જવા સ્મધાનરજ-ઠેલણગારીઓ થઈ. ટૂંકમાં જીવનની એક કસરત સમી યોજાવી અશ્વિનીકુમારની સ્મધાનયાત્રાને બને તેટલી સહેલી, સંગવડવાળી અને સુવાળી કરવાને બને તેટલું થયું.

આજ મુજબ મરણને બીજો દિવસે દિવાસો આવવાની ઊંઘણાની રીતમાં પણ કેટલોક સુધારો થયો છે. એક માણસ દિવસો ને દિવસો મરનારને યાદ કરી દઃખી થયા કરે તેનાં કરતાં એક દિવસ તેને મરનારની સામટી યાદ આપી બને તેટલો સતાવી પથ્થરના હૃદયનો બનાવવો એ સિદ્ધાંત પર ઊંઘણાની વિધિ રચાઈ હતી. કુદકો મારવાને પહેલાં ચોડું પાછળ જવું પડે, સેગ અટકાવવા રસી મુકાવવી પડે તેમ માણસની ચિંતાનો ભાર હલકો કરવા એને પ્રથમ મરનારની યાદી ભરી ભરીને વ્યાકૂળ કરવો પડે. એટલે મરનારનો તદ્દન નજીકનો અંગત સગો રૂદનથી લાલ થયેલી આંખે અને દુઃખ અને શોકથી ભરેલું હૃદય પાટ પર બેઠો હોય અને એક પછી એક ઓળખીતાઓ, સગાઓ, મિત્રો આવતા

જાય, શું થયું હતું, કેટલા દિવસ માંદા રહ્યા, માંદગી વધી ઘટી હતી કે એક સરખી એકધારી ચાલી, મરણ વખતે કોણ કોણ સગાં આવી પહોંચેલાં, કોણ નહિ આવી પહોંચેલાં, તે શું કારણે નહિ આવેલાં, રોગ ક્યારે પરખાયો, મોઢા પરખાયો કે વહેલો, મોઢા પરખાયો તો કેમ મોઢા પરખાયો, અને વહેલો પરખાયો તો કેમ વહેલો પરખાયો, કયા ડોક્ટરની દવા કરી વગેરે પ્રશ્નો પૂછતા જાય અને એ બિચારો એકની એક વાત મોઢે ઘઈ જાય તેટલી વાર કહેતો જાય. જે બીજા દિવસે તેને “તમારા બાપનું મરણ અને તેમની માંદગી” એ વિષય પર નિર્બંધ લખવાનો હોય તો એ સોમાંથી સો ગુણ મેળવે, કોઈ લખીયો સગામાં હોય તો હાય જેડીને ઉદાડવામા આવે તો જાહેર. આમ મરનારને, તેની માંદગીને, તેના કપ્પને સંખ્યાબંધ વાર યાદ કરવાથી અને અશ્રુ પાડવાથી હૃદયનો બાર આંખ વાટે નીકળી જાય અને એવો સુંદર દીવાસો મળે કે બીજા દિવસે માણસ ઉલકે હૃદયે જીવે. પણ જે ઘાંટો બેસી ગયો હોય અને તબિયત ખરાબ હોય તો આવી વખતે મહાન આકૃત ઊભી થાય. મારાં દાદીમા ગુજરી ગયાં તે વખતે મને સખત સજેખમ થયું હતું અને ઘાંટો બેસી ગયો હતો. મારામાં ઉપલા દિવાસો વિધિમાંથી પસાર થવાની શક્તિ ન હતી તેથી મેં નીચે પ્રમાણે કાગળ લખી તેની ચાર કોપી ટાઈપ કરાવી તેની નીચે મારી સહી કરી રાખી. “તમે મને દિવાસો આપવા આવ્યા છો એ હું જાણું છું અને તમે મરનારના મરણ તથા માંદગીની હકીકત મને પૂછવા માગો છો તે પણ હું જાણું છું પણ હું લાચાર છું કે હું તાર મળવાથી આજે જ સવારે આવ્યો છું એટલે માને શુ થયું, કેટલા દિવસ માંદા રહ્યાં, કોની દવા કરી હતી, ક્યારે રોગ પરખાયો હતો વગેરે હકિકતની મને જાતમાહિતી નથી. તમે તો કોઈ કોઈ વખતે ખબર લેવા આવતા હશો એટલે તો ખરી રીતે તમે એ બધું જાણતા હશો. પણ તે છતાં તમારે જાણવું જ હોય તો દુરસદની વખતે બાને આવીને પૂછી જાઓ. આજે તો મને મજેખમ થયું છે અને ઘાંટો બેસી ગયો છે. માટે મને હેરાન ન કરતા. તમારા લેવા પચ્ચીસ ગૃહસ્થોને આ બધું એકની એકવાર કહેવા બેટલી માણમાં શક્તિ નથી માટે આ લેખિત કેફીઅત રજૂ કરી છે તે વાચી લેવા મહેરબાની

કરશે. આ લેખિત કેહીઅત મેં રાજ્યુધીથી અક્કર હુશિયારીથી અને બીન કેહવી લખી આવી છે તે મને તથા મારા વંશ વારસોને કબૂલ મંજૂર છે.' આ કાગળ વાંચી રહેનો તેને હું ગુરત હાથ જોડો એટલે તે તરત વધુ પ્રશ્ન પૂછ્યા વિના ઊભો થઈ જતો. પણ આ દિલાગા પ્રકૃતિને હવે સાવ મોર્ગ અને નિર્માસ્ય બનાવી દેવામાં આવી છે તેને પણ સુધારનો પાસ લાગ્યો છે હમણાં તો એવી પદ્ધતિ દાખલ થઈ છે કે ખરખરે બેચેલા માણસ ગંભીર મોકું કરીને જોગી રહે છે અને હાથ જોડાય કે ઊભો થાય છે અથવા તે પાસેના ગામમાં પડેલી ધાદ, ટેસ્ટ મેચનું પરિણામ, લગ્નની ચાલ, નાટક સીનેમાં, લગ્નસય વગેરે તદ્દન ખરખરને પાત્ર તાલુક ન ધરવતી હોય તેવું જ નહિ પણ ખરખરની મનોદશાને તદ્દન અસબદ્ધ અને ગંભીર પ્રસંગ અણછાજતી વાતો કરવા માંડે છે.

આ સ્મશાનયાત્રા, માઈલોની મજલ, સ્મશાનનું સ્નાન, ઊંઘાણનું મહેનત, નકામાં નથી જતા. દુનિયામાં ભલું ભલાઈ શીખવે છે. બાપનું બારમું અને ભૈરીનું સીમંત એ તો દેવું કરીને કરવામાં પણ ચોખ્ખા છે. બલકે તેમાં જ મરદની મર્દાનગી છે એટલે તેમના દિવસે હાથમાં દૂધપાકનો ગ્રેષ્ઠ લઈને મંદુભાઈને દૂધપાક તમારે એ લલકારતા સાંભળીએ તો આપણને જરૂરવારે કે એમના ખજાને અને પૂજને સ્મશાનયાત્રાથી ચકેલો થાકે ઊતરી ગયો છે.